

TÖRTÉNETI MUZEOLÓGIAI SZEMLE 12.

■ TÖRTÉNETI
■ MUZEOLÓGIAI
■ SZEMLE

12.

■ MAGYAR MÚZEUMI TÖRTÉNÉSZ TÁRSULAT

2 0 1 3

TÖRTÉNETI MUZEOLÓGIAI SZEMLE
A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 12.

TÖRTÉNETI
MUZEOLÓGIAI
SZEMLE

12.

MAGYAR MÚZEUMI TÖRTÉNÉSZ TÁRSULAT

BUDAPEST, 2013

A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 12.

Szerkesztők

Ihász István

Pintér János

A szerkesztők munkatársa

Balabó Zoltán

Szerkesztőbizottság

Bircher Erzsébet

G. Merva Mária

Horváth László

Huszár Zoltán

Ihász István

Kaján Imre

Pintér János

Veres László

V. Fodor Zsuzsa

Vígh Annamária

Zombori István

Tördelés

Hajós Bálint

I.
TANULMÁNYOK

A BESZTERCEBÁNYAI KRAUDY CSALÁD ÖRÖKSÉGE EGY POLGÁRCSALÁD A 17–19. SZÁZADBAN

Gyulai Éva

Borsod vármegye Miskolcon őrzött levéltárába 1903-ban került be egy 1693-ban kiállított címereslevél, amelyet, több irattal együtt, a miskolci Kraudy család leszármazója, **Molnár Bertalan** nyugalmazott vármegyei főjegyző adományozott az archívumnak.¹ A kis dokumentumgyűjtemény egy olyan miskolci család emlékezetét őrzi, amelyről a helyi közvélemény a legutóbbi időkig úgy tartotta, hogy görög eredetű, egyike a miskolci ortodox vallású görög közösség famíliáinak, s főként kereskedelemmel foglalkozott. Az iratok értékét az adja meg, hogy nemcsak az eredeti armális, hanem a címerkérő folyamodvány is fennmaradt a család hagyatékában.

A kutatás igazolta, hogy a Kraudy (Kraudi) család már a nemesség és címer megszerzése előtt is ismert a magyarországi újkori – leginkább német – városi polgárság történetében, mégpedig Besztercebánya (németül: Neusohl, ma: Banská Bystrica, Szlovákia) históriájából.

Alexander és Paul Kraudy, az ötvösök

A feltehetően németországi ősoktól származó Kraudyak már a 17. század közepén feltűnnek magyarországi német evangélikusok körében, **Alexander Kraudy** (Krauti) (†1679) a besztercebányai ötvös céh tagja volt 1651 – 1679 között, 1651-ben vették fel a városi tanács tagjai közé. Fia, Paul (Paulus Krauti) is ötvös lett, 1675-ben vették fel a helyi mesterek közé.² Alexander Kraudy több ötvösremekét ma is őrzik különféle gyűjtemények, így a Magyar Nemzeti Múzeumnak egy aranyozott ezüst ékszertálcája van a besztercebányai Kraudyak ötvösjegyével.³ (1. kép) A Sotheby's 2009. évi árverésén adták el azt az aranyozott ezüst, plasztikával díszített talpas fűszertartót (vagy sótartót?), amelyet Alexander Kraudy besztercebányai ötvös készített 1650 körül.⁴ (2. kép) A prágai Zsidó Mú-

1. kép – A. Kraudy: Ékszertálka, 1670 k. (MNM)

1 BAZML IV. 516. 610/a ff. 1 – 11.

2 KLIMOVÁ, A. – NÉMETHOVÁ, M. 2002. Alexander Kraudy, Pavol Kraudy c. szócikkek

3 Magassága: 15,7 cm. MNM TT Ötvösgyűjtemény, Inv. № 1929.33. RADVÁNSZKY B. 1986. I. 231. kép

4 Sotheby's Catalogue: Important European Silver, Gold Boxes and Objects of Vertu. Auction date: Session 1 / 29 Apr 2009, Location: Paris, Lot 192: A Hungarian parcel-gilt silver spice cup, Alexander Kraudy, Besztercebánya, circa 1650. Three-shell compartments, on dolphin and figural stem. 10 – 15,000 EUR. Measurements: 14 cm, 202 g. Lot 192.

2. kép – A. Kraudy: Fűszertartó (sótartó), 1670 k. (Sotheby's)

3. kép – A Kraudy: Bányászmonstrancia, 17. sz. közepe. Úrvölgyi r. k. plébánia (www.herregrund.sk)

zeum (Židovské Muzeum v Praze, ŽMP) gyűjteményébe is bekerült két vésett aranyozott ezüstpohár Alexander Kraudy 17. század második felében Besztercebányán működött műhelyéből.⁵ A két ötvöstárgy egyike egyszerű poncolt, ún. „cápás” pohár, a másik palástjára különféle száras virágokat véstek.⁶

A Kraudyak a korabeli elit asztali ötvöstárgyai mellett a helyi egyházak megrendelésére is dolgoztak, s bár evangélikusok voltak, a katolikus egyház is megrendelőik közé tartozott. A Besztercebánya melletti bányavároska, Úrvölgy (németül: Herrengrund, ma: Špania Dolina, Szlovákia) Urunk Színeváltozása-plébániatemplomának tulajdonában van az ún. „bányászmonstrancia”, amelyet szintén Alexander Kraudy besztercebányai ötvös készített.⁷ (3. kép)

Erasmus Kraudy városi tanácsos

A 17. század második felében működött ötvösök, Alexander Kraudy és fia, Paul minden bizonnyal rokonságban voltak a besztercebányai Kraudy család következő nemzedékével, amely **Erasmus Kraudy** és felesége Susanna házasságából származott. Erasmus Kraudi 1675-ben már a beszterce-

5 GENTHON I. 1970. 30. p.

6 ŽMP Inv. Nr. SŽM 104.780; 7.456. A kutatásban nyújtott segítségért Ridovics Annának és Jaroslav Kuntošnak tartozom köszönettel.

7 Bányászjelvényekkel díszített monstrancia a 17. század második feléből. Méretei: m: 60,5 cm. Római-katolikus plébánia, Úrvölgy www.herregrund.sk/klenoty.html (2012. 05. 15.). Kiállítva: a selmecbányai Szlovák Bányászati Múzeum Jozef Kollár Galériájában (Slovenské banské múzeum SBM – Galéria Jozefa Kollára v Banskej Štiavnici) 2005-ben. Vö.: ČELKOVÁ, M. 2005.

bányai belső tanács tagja, azaz kortársa az ötvösöknek, talán Alexander Kraudy másik fia (esetleg fivére?).⁸ 1676-ban is szerepelt a neve egy nagyszombati nyomtatványban, amelyet a beszercebányai tanács tagjainak és a város polgárainak dedikált a szerző.⁹

A városi tanácsos életéről, működéséről keveset tudunk, bizonyos azonban, hogy tekintélyes polgár volt, aki életstratégiájában nagy súlyt helyezett utódai nevelésére, így fiát, **Johann Georg Kraudyt** az 1670-es években már a magyarországi evangélikus polgárság által igen kedvelt wittenbergi egyetemen találjuk. Az ifjú peregrinus wittenbergi diákként 1679. január 30-ikán ír köszöntőt **Balthasar Nikleci** (Nikletzi 1636 – 1704), a későbbi beszercebányai evangélikus lelkész 1676 – 1679 között vezetett emlékkönyvébe.¹⁰ Az album amicorum bejegyzése Seneca Herculens Furens c. drámájából való, s jelentése: Amit nehéz volt elviselni, arra édes majd emlékezni.¹¹

Peregrinációja alatt, 1676-77-ben, három wittenbergi nyomtatványban is megjelent üdvözlőverse latinul és németül.¹² Johann Georg Kraudy tehetséges költő volt, amit nemcsak az egyetemi nyomtatványokban megjelent versek igazolnak, hanem egy önálló költeménye is, amelyet 1677-ben adott ki Wittenbergben **Simon Liberhirt** nyomdájára.¹³ Kraudy, aki a címlap szerint a Szentírás és az életbölcseesség tanulmányainak szenteli magát (*der Heil. Schrift und Welt Weisheit befliszenen*) – azaz teológiát és bölcséletet tanul a wittenbergi egyetemen – a négylappos füzetben német nyelvű alkalmi verssel köszöntötte apját, a beszercebányai belső tanács tagját, úgyis mint „Ringbürgert”, névnapja alkalmából. A címzésben a dátum is szerepel, 1677. június 3., s valóban a római katolikus naptár június 2-ikán ünnepli a Diocletianus alatt mártíromságot szenvedett Szent Erasmus (vagy Szent Elmo) püspök emléknepjét. A köszöntővers nemcsak a fiúi szeretet és ragaszkodás bizonyítéka, hanem azt is jelzi, hogy az evangélikusok körében is megmaradt a névünnepek, névnapok tisztelete, megtartása.

8 Mai 1675. Georg Riedls Verlassenschaft gehaltenes Inventariu(m). Den 27. Maij Inventar(ium) über deß verstorbenen Ehrbahren Meister Georg Riedls gewesten Huffschmieds vor dem untern Thor alhier, seiner verlassenschaft durch H(er)rn Erasmus Kraudi, Innern Raths verwandten... ČIČAJ, V. et al. 2003. 80. p.

9 Palladium Sanctæ Religionis Catholicæ, Apostolico Hungariæ Regno, consecratum. Das ist: Discurs, von der Heiligen, Catholischen Alleinseligmachenden Religion, dasz solche ausz beweglichen Antrib desz Geotlichen Geist: und Weltlichen Allgemeinen Kayserlichen und hiesigen Keoniglichen Land-Rechts (Zur Vermehrung der Ehren Gottes, zuertzlichen Wollgefallen Ihre Keayslerlichen Majestät, zu Erhebung dises Apostolischen Keonigreichs lang gewünschten G्लeuckseeligkeit, und Unterbrechung,ja geanzlichen Vertilgung, der diser Orthen herumb grassirender Teurckischen Tyranny) allein in bemelten Keonigreich Hungarn zuerhalten und fortzupflanzen sey. Denen Fide excepta. Edel, Ehrnvesten, Wolweisen, als Achtbaren und Wolgelehrten Herrn Michael Hinderskircher, Johan Restiary, Johan Heintzel, Samuel Schmeidel, Martin Korroda, Erasmus Kraudi, Friderich Grevbner, und Matthias Stürtzern, bey der Keoniglichen Freyen-Berg-Statt Neusohl, respective Raths-Verwandten und Burgern, ausz Christlichen, Frewhertzigen Gemüth eröffnet und furgestellt Von JOANNE THEODATO SIMPLICIANO Göttlicher Ehr, und der Rechten Liebhaber. Gedruckt zu Tyrnau, in der Academ. Buchdruckerey, Druch Martin Thomas Anno 1676. RMK II. 1386

10 *Quod fuit durum pati / meminisse dulce est.* Wittebergæ, A. 1679. d. 30. Jan. Haec Plurimum Reverendo / in tot tribulationibus / constantissimo Domino Fautori / et Amico honorando [...] adjcere voluit. / Joh(annes) Georg Kraüdi Nov(isolensis) Hung(arus) SS (= Sanctissimæ) Th(eologiae) Stud(iosus). Manipulus virorum excellentissimorum... colligatus labore Balthasaris Nicletzii... 1676 – 1679. OSZK KT Duod. Lat. 81. f. 70.

11 Helyesen: *Quæ* fuit durum pati / meminisse dulce est. Sen. Her. fur.656.

12 RMK III. 6703, RMK III/2. 2848; 2781

13 Freudige Nahmens-Sonne Welche Mitten unter dem Ungewitter des Wiederwertigen G्लeuckes dem Ehren-Vesten, Wohlfürnehmen, Nahmhafft und Wohl-Weisen Herrn Erasmo Kraudi Des Innern Raths und Vornehmen Ring: Bürger, der Koenigl. Freyen Bergstadt Neusohl in Hungarn den 3. Juny, des 1677. Jahrs mit vollem Schein auffgegangen und Ausz Unterthaeniger und Kind-Schuldigster pflicht begrueszet worden Von Deszen gehorsamen Sohn JOHANN GEORG KRAUDI, der Heil. Schrift und Welt Weisheit befliszenen. Wittenberg. Mit Johann Burckardts Universitaet Buchdruckers Schrifften druckts Simon Lieberhirt. RMK III. 6703

[Freudige Nahmens-Sonne]

*Soll ich dem schwachen Kiel in rothe Farben tauchen
Die durch des Mavors hand recht bluthig sind gerührt
Soll ich mich nicht vielmehr der süßen Freud gebrauchen
Die mein betrübter Geist auch unterm Leide spürt.
Das arme Vaterland erfordert heiße Zähren
Die auß der Thränen-Bach mit Bluth gemenget gehn
Die Augen Wünschen selbst dass sie doch Quellen wären
Daß sie vor Thränen-Fluth nur dieses Leid nicht sehn
Der kan zur gnüge doch des leides menge zehlen
Der kann ohn Schmetz ansehen den bitter Jammer Stand
Das reine Worth das ligt/ die Speise unsrer Seelen
Nunmehr ist Ungern recht ein elend Hunger-Land
Zwar/ nicht an Speiß und Tranck, der unsern Leib ersetzt
Dann dieses würde noch von Frembden zugebracht
Die rechte Seelen-Speiß/ die unsern Geist ergetzet
Die zu dem Himmel stärckt, bringt diese trauer Nacht
Die Freyheit welche nicht mit Golde zu bezahlen
Ist gantzlich nun dahin, und in den Knechten-Stand
Das unerträglich Joch verwandelt überallan
Geht jetzund über und di schwere Gottes Hand
Der Friede ist von uns und auß der Welt gezogen
Ein ungewitter zieht bald nach dem andern auff
Ein Donner Keul kommt nach dem andern hergeflogen
All Wiederwertigkeit kommt einig hier zu Hauff.
Wie aber! Wenn der Zorn des Himmels gnug gewüet
Und sich die schwartze Nacht der trüben Wolcken legt
Die göldne Sonne uns mit klaren Schein beschüttet
Und was zuvor erstarrt auffß neue wird bewegt.
Man stehet/ wie allß dann der Gärten Pracht sich zeigt
Der Bäume Zier thut sich in voller Blüth herauß
Hier Steht die Bluhm, die sich stets nach der Sonnen neiget
Dort läst der Rosen Krafft sich in den Knospen auß
Der voll-beblühmte Orth ist schwanger mit Narcißen
Und jener ist bekleidet mit tausend Tausendschön
Der will von anders nichts, alß Weißen Lilien reißen
Die gantze Erde muß in vollem Lachen stehn;
So ist HERR VATER, Ihm nun wieder auffgegangen.
Die belle Gnaden-Sonn auch mitten in der Nacht
Und hat nach meinem Wuntsch und seinem selbst verlangen
Das füße Nahmens Licht erfreulich mit gebracht
Ich sehe nun den Baum, von dem ich sprieße, Blühen
Den hohen Leder-Baum¹⁴ der keinem Donner weicht*

14 Börfa (Eucryphia lucida) Tasmánia esöerdeiben öshonos méztermö fa.

*Apollens Wunderstamm vor dem die Wetter fliehen
 Den Baum der Liebe hegt den Gottesfrucht befeucht
 Wie schöne grünes tu, wie steiff sind deine Blätter
 Die vom Verfolgungs-Wind vergeblich angeweht
 Sich stätiglich gesöhnt auff Jesum de Erretter
 Der mitten in der Noth Ihm an der Seite steht.
 Vergebens denckt die Hiß der Creutzes zu verderben
 Die Edle Sonnen-Bluhm, sie wend sich Jesu zu
 Der Ihre Sonne ist, bey deme will sie sterben
 In dem ist sie vergnügt der schaffet Fried und Ruh
 Sein Gott gewiches Hertz ist Rosen zu vergleichen
 Die zwar in schönster Lust, doch unter Dornen stehn
 Muß gleich die Gottes Frucht verleummbdungs Dörnern wichen
 Wird seine unschuld doch auff lauter Rosen geben.
 So nehmet demnach hin, was jetzo meine Sinnen
 Und mein noch schwacher Geist, Euch, Vater, bietet dar
 Nehmt damit meinen Wunsch, und inniglich begiennen:
 Seht diesen Nahmens-Tag¹⁵ noch viel gewünschter Jahr!*

A vers eddig ismert egyetlen példánya a hallei egyetem könyvtárának Kassai-gyűjteményében (Bibliotheca Nationis Hungaricae; Cassaische Bibliothek) található, amelyet **Cassai (Kassai) Michaelis György** (1640 – 1724) wittenbergi egyetemi tanár, dékán alapított a 17. században.¹⁶ A wittenbergi diák névnapi köszöntője komolyabb, mint a hasonló alkalmi költemények, hiszen Kraudy hazája, Magyarország sorsán kesereg, vagy inkább a magyarországi protestánsok üldöztetésén, ne felejtjük el, hogy a protestáns egyháztörténetben gyászévtizednek nevezett korszak (1671 – 1681) közepén íródott. A költő azonban reménykedik, hogy a sötét viharos éjszaka után ismét felkel a nap és sugaraival virágos kerté változtatja a földet. A vers legszebb hasonlatában a villámoknak is ellenálló örökzöld bőrfű (!) és Apollón fája – azaz a babér – ellenáll a szeleknek, s állhatóságával az istenhit jelképe.

Az armális, 1693

A miskolci levéltárba került folyamodvány¹⁷ és az armális¹⁸ tanúsága szerint a fő adományos **Adam Kraudy**, általa címert és nemességet kaptak és kértek még testvérei: Johann Georg, Dorothea, illetve Johann Georg fiai: Johann, Erasmus, Georg, Ulrich és Joachim, valamint lányai: Katherina és Anna.¹⁹ A Kraudyak különleges címert kaptak 1693-ban, fehér (ezüst) balharántpólyás, vörössel és sárgával (arannyal) négyelt pajzsot, ennek első és negyedik mezejében zöld dombra helyezett három rutaágot,

15 Szent Erazmus (Elmo) ünnepe június 2-án.

16 Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen – Anhalt (ULB) Martin-Luther-Universität, Halle – Wittenberg, Ung VI 182 (51). <http://vd17.bibliothek.uni-halle.de/pict/2006/3:690604N/>

17 BAZML IV. 516. 610/a f. 6.

18 Kraudy Ádám címerlevele, I. Lipót, Linz, 1693. febr. 22. BAZML XV. 78. 30. (Régi szám: XV. 3. 30.)

19 Eundem Adamum Kraudi ac per ipsum Matrem Susannam, Eliam item Joannem Georgium Fratres et Dorotheam sororem carnales et uterinos, nec non Joannam Erasmum, Georgium, Ulricum et Joachi(mu)m, Catharinamque et Annam similiter Kraudi Filios et Filias suos. BAZML XV. 78. 30. (Régi szám: XV. 3. 30.) Az armálisban a gyermekek mint Ádám gyermekei szerepelnek!

4. kép – Adam Kraudy címere,
1692. BAZML XV. 78. 30.

a szív pajzs zöld mezejébe pedig egy aranygyűrűt.²⁰ (4. kép) Az aranygyűrű minden bizonnyal az ötvösségre utal, bár a címerszerzők között már nem volt ötvös, sőt a két fivér, Adam és Johann Georg apja, Erasmus Kraudy sem ezt a foglalkozást művelte, az armális azonban jelzi, hogy a család őrizte a mesterség és mesterek hagyományát.

Míg a Kraudy-címer szív pajzsában az aranygyűrű az ötvösségre utal, a négyelt pajzsba rakott ruta (kerti ruta – *Ruta graveolens*) már talányosabb. Ez a növény az antikvitás óta ismert erős illatú gyógynövény és fűszer, használták a népi varázslásban is, de a közép- és újkori heraldikában sem ismeretlen. A címertanban a legismertebb Szászország és a szász uralkodók jobbharánt, ívelt, zöld ún. rutakoszorúja (*Rautenkrantz*). A Kraudy-címerben azonban, jól láthatóan, nem a heraldikai forma, hanem a valóságból vett ábrázolás, azaz a lágyszárú rutabokor („rutafa”) három dús, leveles ága jelenik meg, jellegzetes háromkaréjos apró levelekkel. Hasonló, természetű ikonográfiát a korban nem címerkép, hanem címer és embléma

tartozéka mutat, mégpedig Szászország numizmatikájában, így például **I. János György** szász választófejedelem és fia, Ágost kis tallércsegelyének (*kleine Talerklippe*) hátlapján a hercegi főveg alatt két keresztbe tett kardot rutaágak öveznek (1614).²¹ **IV. János Györgynek** a lipcsei pénzláb (*Leipziger Fuß*) alapján 1693-ban Drezdában vert tallércsegelyén (*Talerklippe*), hasonló embléma látható.²² (5. kép) A besztecebányai címer azonban még a szász rutaágak ábrázolásától is eltér, hiszen ezen a

5. kép – Talerklippe,
IV. János György, Drezda,
1693.
(www.coinarchives.com)

20 *Scutum militare erectum in quatuor coequalis diuisum partes, per mediumque eiusdem flauis coloris candida lamina oblique ducta, superiori vero dextra et inferiori sinistra partibus rubri coloris in viridi colle, ternos Rutae ramusculos locatos, in medio demum paruum scutum viridi coloris, ac in meditullio eiusdem aureus annulus positus esse conspicitur. Scuto incumbentem galeam militarem craticulatam seu apertam Regio Diademate aequo ternos ramusculos rutae in vertice eius proferente ornata.*

21 CLAUSS, W. – KAHNT, H. 2006. № 7778

22 Dav. № 7649

háromszoros rutaág nem jelvény díszeként, hanem földből kinövő kerti növényként látható.

A Kraudyak címereslevelével együtt őrzött *supplicatio*, amelyre 1693. február 22-ikén vezették rá a bécsi kancellárián az engedélyezést, a korabeli jogszokásnak megfelelően, visszakérült a címerkérőhöz, miután a magyar kancellár – ekkor **Jaklin Balázs** (1644 – 1695), 1690-től kancellár, majd 1691-ben nyitrai püspök – rávezette a királyi jóváhagyást:

Sacratissima Caesarea Regiaeque Maiestas, Domine Domine clementissime! Ea est Majestatis Vestrae Sacratissimae in Fideles suos Benignitas, ut nemo ad eam recurrens frustratus rediret, adeoque velut quoddam luminare praeluceret Orbis Christiani iniversis. Cuius benignitatis infinitis stimulatus exemplis, ego etiam demissimo poplite supplico, dignetur Majestas Vestra Sacratissima inutiut semper constantissime demonstratae erga Sacrum Caesareo-Regium ejusdem Majestatis Sacratissimae Diadema illibate fidelitatis et fidelium aeviterne in omni occurrenti necessitate alacriter majestati Vestrae Sacratissimae et Susannam Kraudin, Eliam, Joannem Georgium et Dorotheam Fratres et sororem carnales et uterinos, item Joannem Erasmum, Georgium, Ulricum et Joachimum, nec non Catharinam et Annam Kraudin, Filios et Filias praenominati Joannis Georgii Kraudin Fratris mei carnalis, haeresdesque ac posteritates nostras jam natas ac Dei providentia nascituras utriusque e statu ignobili eximere, ac inter veros et indubitatos dilecti sui Regni Hungariae Partiumque eidem annexarum Nobiles annumerare inferiusque depicta in signum ejusdem Nobilitatis Insignia elargiri. Caeterum gloriosas super hostes suor victorias, longamque pro felicissimo populi sui gunernio vitam pro precando corde maneo Sacratissimae Majestatis Vestrae

Humilliumus perpetuoque fidelis subditus et vazallus

Adamus Kraudi

Concessit sua M(aies)tas s(ac)r(atissi)ma die 22 Februarii 1693, Vien(nae)

Blasius Jaklin ep(isco)p(us) Nittr(iensis)

Humillime recomendo M(aies)t(a)ti V(es)trae Sacratissima Introcscriptam instantiam

Comes Nicolaus Bercheni m(anu) p(ropria)²³

A folyamodvány ugyanazt a címerrajzot tartalmazza, mint a privilegiális formában, függőpecséttel ellátott hártya-oklevél (6. kép). Az iraton olvasható még Bercsényi Miklós gróf saját kezű ajánlása, amellyel öfelségének kommandálja a kérvényt. **Ifj. Bercsényi Miklós** gróftól, mindössze 23 évesen, nevezték ki a „dunáninnyi” kerületi és bányavidéki végvidéki főkapitány – azaz **Es-terházy Pál** nádor, helyettesévé (substitutus generalis) – a megsebesült Koháry István gróf helyett, valójában azonban 1688 – 1693 között Bercsényi látta el a főkapitányi tisztelet.²⁴ Bercsényihez mint a bányavárosok legmagasabb országos méltóságához fordult a Kraudy család, amely talán már idősebb **Bercsényi Miklóst** is ismerte, így a Bécsben is jól ismert Bercsényi támogatta a besztercebányai polgári családot. Hasonló címerkérő folyamodványt adott be és kapott vissza 1672-ben a besztercebányai **Matheus**

6. kép – Adam Kraudy címerkérő folyamodványának részlete, 1692. BAZML

23 BAZML IV. 516. 610/a f. 6.

24 THALY K. 1885 – 1892. II. 16 – 17. pp., PÁLFFY G. 1997.

Hübl, de támogató nélkül.²⁵

Az 1693. február 22-ikán kiállított Kraudy-címerlevelet egy fél éven belül, július 31-ikén hirdették ki Zólyom vármegye közgyűlésén, s ezzel a Kraudyak teljes jogú nemesekké váltak.²⁶ A bányavárosi és szabad királyi városok német polgársága, vagyona és városi előjogai ellenére, társadalmi emelkedése csúcának a nemesség megszerzését tartotta, így szerzett a tótlipcei Fabricius család is armálist 1621-ben, benne a Rozsnyó bányaváros címeréből vett rózsákkal.²⁷ A tekintélyes löcsei Hain család névcímerként kakast nyert nemessége mellé 1652-ben,²⁸ s hasonló címet kapott a beszercebányai Hancke család is: hasított pajzs, bal mezejében kakassal, míg a pajzs jobb felén a címerszerző portréja.²⁹ Ugyancsak az adományos, ráadásul egy bányász, látható **Georg Grundel** 1680-ban nyert armálisában, amint mindkét kezében bányászkalapácsot tartva ércet fejt a bányában (*in fodina intrinsecus adumbrata Virum integrum metallicum consueto habitu indutum manu utraque grandiores malleos prementem ac velut actu cruendis metallis incumbentem*).³⁰ (7. kép)

A Kraudyak a 18. században

A címerszerző Adam Kraudynak 1693-ban még nem volt felesége (vagy özvegy volt), hiszen az armálisban egyedül szerepel, nem sokkal később azonban megházasodott, hiszen az 1699-ben készült jegyzék már a Selmecebányán meghalt **Anna Kraudin** (= Kraudiné Anna) hagyatékáról, köztük könyveiről szól, s ebből kiderül, hogy a beszercebányai asszony először **Johann Müller**, majd **Johann Glopsin**, végül Adam Kraud[i] kereskedő felesége volt,³¹ azaz Adam Kraudy egy kétszeresen özvegygé vált asszonyt vett el nem sokkal 1693 után, de az asszony pár éves házasság után meghalt. A kereskedő nem sokáig maradt özvegy, hiszen 1701 júniusában kötött házasságot Selmecebányán **Maria Elisabeth Heinrich**-hel.³²

Johann Georg Kraudy, hazatérve Wittenbergből, Beszercebánya egyik bányavállalkozója lett, ezt igazolja, hogy 1701-ben egy Wittenbergben tanuló diák, a Túróc megyéből származó **Daniel Jessenius** az egyetemi városban megjelent művét Johann Georg Kraudy urburariusnak, azaz bányavállalkozónak ajánlotta.³³ A két fivér, Adam és Johann Georg Beszercebánya tekintélyes polgárai voltak, 1704-ben a beszercebányai evangélikus líceum diákja, **Bél Mátyás** magyar nyelvű üdvözlő

25 1672. márc. 19. ŠABB, PBB, Mesto Banská Bystrica (1020) 1255 – 1922, Fasc. 920/19

26 Anno Salutis supra Millesimum Sexcentisimum Nonagesimo tertio die trigesima prima Mensis Julii sub generali Congregatione Inclyti Comitatus Zoliensis in Libera Regia Montana Civitate Novizoliensi celebrata... literae privilegiales armales pro parte introscripti Egregii Adami Kraudi ac per imprium insertive specifactorum clementissimo collatae ac concessae solemniter debitaque humilitate et reverentia sunt publicatae. [...] Franciscus Bohuss ejusdem comitatus Zoliensis v(ice) jur(at)us notarius. BAZML XV. 78. 30. (Régi szám: XV. 3. 30.)

27 Ragač, R. 2006.

28 Bartoš, M. 2006.

29 I. Lipót, Pozsony, 1662. máj. 23. ŠABB, PBB, Mesto Ľubietová 1282 – 1885, ML 2632, Ltsz. 32

30 I. Lipót, Prága, 1680. ápr. 13. PBB, Mesto Banská Bystrica (1020) 1255 – 1922, Fasc. 906/10

31 ČIČAJ, V. 1993. 212 – 213. pp.

32 Kopuliert hat er [= Pfarrer zu Schemnitz] in diesem 1701. Jahre folgende 17 Paar als [...] Jun. den Adam Kraudi mit Jungfer Maria Elisabeth Heinrichinnen. KLEIN, J. S. 1873. 347. p. (351. jegyzet)

33 Hungarico-Austrico-Moravo-Bohemico Saxonicum, DANIELIS JESSENI A JESSEN Thuroceno-Hungari, Itinerarium, quo casus, qui, dum ex Montanis Hungariae, Saxosa Germaniae salutaret, evenère, Sylvestri Musa, prout Per curtam supellectilem, incommoda itineris licuit, evulsis Jocoseriis plerumque usibus, enucleantur. Addita insuper est illius, quae, hic locorum subtus fumigat. Geographia. Extrema, in, qvi in illustrissima ad Albim Academia bibitur, Covent, Satyra occupavit. Anno SaXona qVo teLLVs Vrens arDebat Vt Aethna; Herbosa [est noVa res] qVl ppe fLagrabat hVMVs. RMK III/2. 4321 (Wittenberg, 1701)

7. kép – Georg Grundel címereslevele, 1680. ŠABB, PBB

írást jelentetett meg, amelyben köszöntötte a bányaváros vezetőit, köztük a két Kraudyt is, mint a külső tanács tagjait.³⁴ Emlékszünk, hogy apjuk, Erasmus még a belső tanács tagja volt az 1670-es években, fiai azonban már csak a második vonalban kaptak helyet a város vezetésében. Az 1715. évi országos összeírás beszercebányai névsorában a „Ring” (Circulus Civitatis) vagyis a főtér lakosai között a 14. helyen özvegy Kraudiné (Vidua Kraudiana) házát írták össze **Franciscus Treitler** és **Elias Gabon** között, míg a 20. helyen Adamus Kraudi szerepelt a Mülner-örökösök és **Michael Vinth** háza között. Ugyanekkor Körmöcbánya polgárai között szerepelt **Elias Kraudi** szabó (*sartor*) is.³⁵ A beszercebányai Ringen lakó özvegy minden bizonnyal Johann Georg Kraudy felesége, de a másik főtéren álló patrícius-háznak még Adam Kraudy a tulajdonosa.

Adam Kraudy és a selmecebányai Maria Elisabeth Heinrich felnőttkort megért gyermeke, **Johann Gottfried Kraudy** Selmecebányán lett kereskedő (Kauf- und Handelsmann), akit 1734. május 17-ikén a pozsonyi német evangélikus egyház papja adott össze menyasszonyával, **Georg Mader** pozsonyi kereskedő és választott polgár (Genannter Bürger) Maria Rosina nevű lányával. Az eske-

34 Nemes és Nemzetes KRAUDI JÁNOS Uramnak, azon külső Tanátsnak érdemes Tagjának... Nemes és Nemzetes KRAUDI ADAM Uramnak, azon külső Tanátsnak érdemes Tagján(ak) [...] ezen munkátskájának sengéit ajánlja Otsovaj BÉL MÁTYÁS, azon Besztertze Város A(gustanae) C(onfessionis) Oskolájának egyik tanuló Tagja. SZENT-IVÁNYI B. 1960. 228 – 229. pp.

35 MOL N 78. (Beszercebánya, Körmöcbánya). 242. p., 316. p.

tési anyakönyv adatai szerint a vőlegény szülei: Adam Kraudy besztercebányai kereskedő, egyben főtéri ingatlannal rendelkező bányavállalkozó (Ring- und Waldbürger) és felesége, **Maria Elisabeth Hainrichin** (M. E. Heinrich), de egyikük sem érte meg fiuk házasságát. Az esketésnek, tekintettel a jegyespár rangjára, hat tanúja volt, köztük Bél Mátvás, a pozsonyi evangélikus egyház lelkésze.³⁶ Johann Gottfried Kraudy 1750. január 12-ikén hunyt el Pozsonyban és a pozsonyi német evangélikus egyház halotti anyakönyvébe mint selmecebányai Waldbürgert vezették be.³⁷

Nemcsak Adam Kraudy gyermeke került Besztercebányáról Selmecebányára, hanem fivéréé is. A Wittenbergben evangélikus lelkésznek tanult, költői tehetséggel megáldott Johann Georg Kraudy fiai közül az 1691. október 29-ikén Besztercebányán megkeresztelt Joachim³⁸ a besztercebányai evangélikus líceumban Bél Mátvás tanítványa volt, ahonnan 1712-ben a jénai egyetemre iratkozott be.³⁹ Tanulmányait követően, Joachim is Selmecebányára került, ott született 1735-ben fia, Johann G(eorg),⁴⁰ aki szintén kereskedő lett, 1752-ben Selmecebányán 18 német könyvet írnak össze könyvtárában.⁴¹ Selmecebánya lett egyébként Elias Kraudy, korábban körmöcbányai polgár, lakóhelye is, Georg E(lias) Kraudy selmecebányai kereskedő 1749. június 24-én vette feleségül Selmecebányán a morva származású trencsényi családból származó Anna Elisabeth Sivýt.⁴² A Kraudyakra jellemző volt a kettős névadás, sőt, úgy tűnik, a jeles ős, Johann Georg egyik keresztnevét második névként minden Kraudy fiú megkapta a család 18 – 19. századi névhasználatában.

A Kraudy-címer négyelt pajzsába rakott rutaágakat, mint gyógynövényeket, talán magyarázhatja, hogy Georg Kraudynak (a wittenbergi teológus Johann Georg Kraudy fiának) 1740-ben patikája volt Debrecenben („Arany Angyal” néven), egyébként ő volt az, aki Rákóczi fejedelem portréját a debreceni református kollégiumnak ajándékozta.⁴³ Georg Kraudy Eperjesről jött Debrecenbe patikusnak,⁴⁴ sőt testvére, **Ulrich (Udalrik) Kraudy**, 1723-ban bekövetkezett haláláig szintén Eperjesen volt gyógyszerész.⁴⁵ Ugyancsak eperjesi volt **Samuel Kraudy** (Georg vagy Ulrich fia?), akinek 1739-ben, a wittenbergi egyetem hallgatójaként⁴⁶ bölcséleti disputációja is megjelent az egyetemi városban.⁴⁷ Láttuk, hogy a családban a wittenbergi peregrináció hagyományát még Johann Georg Kraudy alapozta meg a 17. század végén. Samuel Kraudyt egyébként 1739-ben már a jénai egyetem hallgatói között találjuk, ahol feltehetően orvostudományt és botanikát tanult, talán ő is patikusnak készült.⁴⁸

A család a 18. században lassan elhagyta Besztercebányát, a patikusok Eperjesen, Debrecenben nyitottak üzletet, majd az egykori bányavállalkozó-kereskedők utódai Gömör és Borsod felé terjeszkedtek. Johann Georg Kraudy Selmececről a Gömör megyei Dobsinára, egyébként szintén bánya-

36 AMB O. I. № 624. Bratislava, ev. a. v. Matrika: Manželstvá 1716 – 1741. Nemecky II. p. 379. 1734. május 17. (1734/18). A pozsonyi evangélikus egyház anyakönyvi adataiért Tóth Árpádnak tartozom köszönettel.

37 AMB O. I. № 637. Bratislava, ev. a. v. Matrika: Úmrtia 1742 – 1750. Nemecky III. p. 199. (197.) 214.

38 BAZML IV. 516. 610/a f. 9.

39 TÓTH G. 2009. 152. p., 110. jegyzet; MOKOS Gy. 1890. 37. p.

40 BAZML IV. 516. 601/a 11.

41 ČIČAJ, V. 1993. 20. p.

42 INDRA, B. 1979. 5. p.

43 BARCZA J. 1988. 19. p.

44 SZŰCS I. 1870 – 1971. III. 1104. p.

45 DADAY A. 2000. 223 – 225. pp.

46 1738. VIII. 21. Samuel Kraudy Epperiessino Saarossiensis Hungarus. ASZTALOS M. 1934. 160. p.

47 Kraudy de Saaros Samuel: De lege... disputabunt praeses Jo(annes) Ernestus Schubert... et respondens. Jo(annes) Christoph(orus) Tschiedrichius. Wittebergae, 1739. Régi Magyar Könyvtár XVIII. század. Magyarországi szerzők külföldön, nem magyar nyelven megjelent nyomtatványai I. kötet: 1712 – 1760. Összeállította: DÖRNYEI Sándor – SZÁVULY Mária, OSZK, Budapest, 2005. RMK III. 929.

48 MOKOS GY. 1890. 51. p.

városba költözött, és 1787-ben már Dobsina polgáraként, másokkal együtt bérelte a várostól a halászati, rákászati és vadászati jogot.⁴⁹ Johann Kraudy 1768-ban dobsinai lakosként kérte Zólyom vármegyétől nemessége igazolását, hogy azt Gömör vármegyében bemutatthassa.⁵⁰ Gömör és Kishont vármegye fel is vette nemesei sorába a már korábban a városba érkezett Johann Georg Kraudyt, akinek apja, Joachim (az egykori selmecbányai kereskedő) a vármegye igazolása szerint Dobsinán halt meg.⁵¹ Valószínűleg a Dobsinára került Johann Georg Kraudy fia volt **Andreas Paul Kraudy**, dobsinai jogász, aki 1809-ben halt meg.⁵² Ő az első ismert jogász a Kraudyak között, mivel korábban csak teológiát, bölcséletet vagy természettudományt tanultak az egyetemeken.

A Kraudy család Miskolcon

A selmeci majd dobsinai Johann Georg Kraudy fia, **Kraudy János Sándor** (1778 – 1844)⁵³ 1811-ben telepedett le Miskolcon mint „kalmár kereskedő”, ahol szintén igazolta nemességét Borsod vármegye közgyűlése előtt. A nemességigazolást tanúsító okmány említi Johann Alexander fivérét, nemes idősebb Johann Kraudy másik fiát, nemes Johann Gottfriedet is, aki Borsod vármegyében

49 Erdészeti Lapok 21. (1887)/5. 443. p.

50 [N]obilis Georgius condam Kraudy filium Joachimum die 27-ma mensis Octobris anno 1691. Neosolii ex baptismo levatum genuerit, id extractus Matriculae Baptismalis Augustane Confessionis addictorum Oratorii Neozoliensis per ejusdem ministrum Jacobum Adamy et Georgium Hoszufalusi edituum die 1-ma mensis Februarii anno 1768 extradatus luculenter perhiberet. Joachimus Schemniczii residens, quod D. Joannem Kraudy modernum instantem die 18. mensis Junii anno 1735 Schemniczii progenuerit, id ipsum exextractus pariter Matriculae Baptismalis Oratorii Augustanae Confessionis Schemnicziensis per ejusdem Ministrum Joannem Demian ibidem 27. Februarii anno 1768 subscriptus exextractus testaretur, legitimatione igitur publicationis attactarum Armalium, ac sua patrueli condensatione deductis; quod nobilis Joannes Kraudy esset filius Joachimi filii Georgii condam Kraudy in iisdem benignis armalibus contenti, legitime edoctis. [...] Datum ex Generali Congregatione die 19. mensis Julii anno 1768-vo Neozolii celebrata. BAZML IV. 516. 610/a f. 9.

51 [E]gregius Joannes Kraudy in gremiali oppido nostro Dobsina in praesentiarum residens, quamvis superioribus quoque annis et temporibus pro nobile cum suo etiam domino Genitore in Dobsina praedefuncto reputatus, habitusque fuerit, pro meliori attamen et securiori atque evidentiore nobilitaris praerogativae suae usu et testimonio reproduxit et exhibuit nobis ad solenniter perlegendum, publicandumque authenticas inelyti Comitatus Zoliensis ex generali congregatione sua die 19-na mensis Julii anno novissime transacto 1768 in Libera Regiaque Civitate Montana Neozoliensi celebrata super vera et indubia hujus Domini exhibentis Joannis Kraudy generationali nobilitate extradatas sibi literas testimoniales [...] Joannem Kraudy ad praesens in Oppido Dobsina residentem esse filium Joachimi filii Georgii olim Kraudy in benignis armalibus Leopoldinis anno 1693-tio die 21-ma mensis Julii sub generali congregatione comitatus Zoliensis Neozolii celebrata... publicatis... Idcirco hic idem Dobsinae residens Joannes Kraudy[!] Georgii Armalium conpetratoris nepos virtute harum inelyti Comitatus Zoliensis authenticarum literarum testimonialium prosapialium in numerum, coetum et catastrum dominorum Comitatus hujus Gömöriensis nobilium ultro quoque receptus, stabilitus et inprotocolatus est... Datum ex generali congregatione nostra die 10-ma mensis Martii anno Domini millesimo septingentesimo sexagesimo nono in oppido Pelsőcz continutative celebrata. BAZML IV. 516. 610/a f. 7.

52 †1809. Rechtsgelehrte tit. Andreas Paulus de Kraudy von Dobschan. VALJAVEC, F. 1958. 369. p.

53 KOVÁCS S. I. 1997. 225. p.

„honorarius eskütti hivatalt visel, és a prókátorságot folytatja”.⁵⁴ Az egykori ötvösök, majd bányavállalkozók és kereskedők, illetve patikusok a 19. század elejére már az ügyvédséget is művelik, Kraudy Gottfried János ráadásul Borsod vármegyében a honorarius jurassor, azaz a tiszteletbeli esküdti megbízást is elnyerte. A honorariusok a rendes esküdtek mellett a szolgabírákat segítették mind igazgatási, mind igazságszolgáltatási ügyekben, többször hatósági tanúként is szerepeltek.

Az ügyvéd Kraudy ugyan nem telepedett le Miskolcon, ellenben a harmadik testvér, Josef Benjamin már 1808-ban bizonyosan miskolci lakos, hiszen a miskolci evangélikus egyház anyakönyve szerint fia, **Kraudy József** volt az első a családból, aki Miskolcon született. Születését 1806-ra (mások 1810-re) teszik, a keresztelési anyakönyvből azonban egyértelműen kiderül, hogy **Kraudy József Eduárd, Kraudy József Benjámín és Pfanschmidt Julianna**⁵⁵ fia 1808. június 30-ikán született és július 2-ikán keresztelték meg a miskolci evangélikus egyházban, keresztszülei nemes **Naphravsky János** és nemes **Hecklné Hartmann Katalin** voltak.⁵⁶ 1815-ben a poprádi születésű bécsi evangélikus lelkész és tanácsos, **Jakob Glatz** Bécsben megjelent imádságoskönyvének a miskolci evangélikus értelmiségiekről készült névsorában már szerepel mind **Joseph Benjamin Kraudy**, mind bátyja, **Johann Alexander**.⁵⁷ 1817-ben a Domby-féle miskolci Telekkönyvben már külön telken élnek, Josef Benjamin a Vereshíd (ma Kazinczy) utcán, Johann Alexander (1777 – 1823) pedig, feleségével, a késmárki **Klara Melczerrel** a Piac utcán, közel egymáshoz.⁵⁸

Johann Alexander Kraudy, illetve fivére, Josef Benjamin hozta magával Miskolcra a család armálisát is, de a Miskolcra került testvérek Dobsinával sem szakították meg a kapcsolatot, 1819-ben még felerészben birtokosai egy dobsinai kúriának, valamint majornak, szántóföldeknek és réteknek kb. 10 ezer Ft értékben. A két testvér, kereskedést alapított Miskolcon, boltot rendeztek be, borke-rekedelemmel is foglalkoztak, Josef Benjamin Kraudynak Pesten, Bécsben, sőt az egész Habsburg Monarchiában voltak érdekeltségei.⁵⁹

A Miskolcra került család következő nemzedéke részben szakított a kereskedelmi hagyományokkal, ez talán annak is betudható, hogy feltűnően sok lány született a Kraudy-testvérpár családjában, s csak kevés olyan fiú, aki továbbvihette volna a tradíciót. A család Miskolcon elmagyarosodott, az itt született és a miskolci evangélikus egyház anyakönyvébe⁶⁰ bevezetett gyermekek már főként magyarul beszéltek, de természetesen tudtak németül is.

54 *Megyebeli Miskolc Várossában megtelepedett kalmár kereskedő nemes Kraudy János Sándor alázatossággal hozzánk járulván, előadta maga nemességéről tekintetes nemes Gömör és Kis-Hont törvényesen egyesült vármegye által folyó 1822-k esztendőbeli Szent Jakab havának 8-k napján Rimaszombat mező várossában tartatott közgyűléséből kiadott... hiteles nemesi tanú bizonyosság levelét közönséggé tenni, könyvünkbe beiktatni, annak erejével ötlet valóságos nemesnek megismerni s megyebéli többi nemesseink számában bévenni, egyszersmind mindezekről néki hiteles tanúbizonyosság levelünket kiadni méltóztatánk. [...] Hogy pedig a folymodó nemes Kraudy János Sándor ezen nemes idősb Kraudy Jánosnak törvényes és természet szerént való fia, nemes Kraudy Gottfried Jánosnak pedig, aki megyénkben több esztendőktül fogva honorarius eskütti hivatalt visel, és a prókátorságot folytatja, testvére legyen... úgy szólván csaknem mindnyájunknak köztudomásunkra vagon... előtünk hitelesen bizonyították.* Borsod vármegye oklevele Kraudy János Sándor nemességének igazolásáról. Miskolc, 1811. nov. 29. BAZML IV. 516. 610/a f. 2.

55 A Pfanschmidt/Pfannschmidt család löcsei cipszer evangélikus család, Christian Pfanschmidt (†1741. nov. 21.) löcsei evangélikus lelkész, 1729-től a szabad királyi városok evangélikus egyházkerületének püspöke.

56 MBEGYI KA 1808.

57 GLATZ J. 1815. XXIV. P.

58 KOVÁCS S. I. 1997. 225. Miskolc 1817. évi telekkönyve és a hozzá tartozó térkép szerint Kraudy József Benjámín a 2756. helyrajzi számú telken, míg Kraudy János Sándor a 710. sz. telken lakott. BAZML Miskolc város levéltára, Telekkönyv, 1817 (Domby)

59 KOVÁCS S. I. 1997. 227. p.

60 MBEGYI KA

Johann Alexander gyermekei:

1812. szeptember 11. *Johannes Alexander*.⁶¹ (Feltehetően még gyermekként meghalt).

1815. február 24. *Juditha Leontina* (†1834)⁶²

1818. *László*. Meghalt 1849. július 31-ikén Szentesen 31 éves korában,⁶³ vagyis 1818-ban született, de nem Miskolcon, itt nem szerepel az evangélikus egyház anyakönyvében.

1820. *Mathilda Augusta*. Ugyancsak nem Miskolcon született, de 1847. november 22-ikén Miskolcon ment férjhez a református nemes Molnár Bertalan miskolci vásárushoz.⁶⁴ Meghalt 1898-ban.⁶⁵

1822. szeptember 8. *Johannes Antonius* (keresztszülők: Johann Kraudy és Julianna Pfamsmidt). Kraudy Antal a Miskolci Polgár Egylet elnöke lett 1866-ban,⁶⁶ s diósgyőri felügyelőként halt meg 1882. március 2-ikán 62 éves korában, felesége: Riedl Jozefa.⁶⁷

1823. október 1. *Josephina Amalia*.,ép

Josef Benjamin gyermekei:

1808. június 30. *Josephus Eduardus*, meghalt 1876. március 28-ikán Miskolcon.

1812. márc. 2. *Emilia Julianna* (†1835)⁶⁸

1814. szeptember 24. *Julianna Clementina*

1815. november 22. *Augustus Benjamin*

1817. február 2. *Paula Hermina*

A Miskolcon született gyermekek közül három férfi érte meg a felnőttkort, sorsuk, foglalkozásuk az egykori bányavárosi polgárság kapitalizmus-kori recepciójára is jellemző lehet. **Kraudy Antal** állami szolgálatba állt, hiszen a nagy múltú diósgyőri királyi uradalom felügyelője lett. **Kraudy László** és unokatestvére, József (Eduárd) az 1845-ben létrejött Miskolczi Takarékpénztárral állt kapcsolatban, László az egyik részvényes volt. Kraudy László és özvegy anyja 1838-ban tulajdonosok a Johann Alexander Kraudytól örökölt ún. Kraudy-házban (ma Széchenyi u. 38.).⁶⁹ Kraudy László ingatlanbefektetéssel is foglalkozott, 1844-ben megvette Miskolc egyik legértékesebb épületkomplexumát az ún. Sötétkapunál, majd bérbe adta vendéglőnek, nem sokkal később, 1846-ban azonban az egész ingatlanegyüttest eladta a csizmadia cégnek.⁷⁰ 1849-ben ő menekítette Szentesre a takarékpénztár vagyonát, majd önkézzel vetett véget életének, főbe lőtte magát.⁷¹

Kraudy József ugyanennek a takaréknak fizetett tisztviselője, pénztárnoka volt, egyébként ő is kereskedőként indult, az 1830-as évek elején könyvesboltja volt Miskolcon. A család művészetességgel megáldott tagja volt, műkedvelő színjátszóként is ismerték kortársai, irodalmi próbálkozá-

61 1812. 11. Sept. – 11. Sept. Johannes Alexander. Perill(ustris) Domini Joh(annis) Alexandri Kraudy mercatoris Miskolcz(iensis) ex Clara Meltzer filius. Testes: D. Josephus Kraudy cum Domina Julianna Pfanschmidt. MBEGYI KA 1812

62 KOVÁCS S. I. 1997. 229. p.

63 KOVÁCS S. I. 1997. 234. p.

64 MBEGYI EA 1837

65 KOVÁCS S. I. 1997. 234. p.

66 *Vasárnapi Ujság* XIII. (1866)/3.

67 MBEGYI HA 1887

68 KOVÁCS S. I. 1997. 229. p.

69 BARNA Gy. – DOBROSSY I. 2010. 198 – 199. pp.

70 DOBROSSY I. 1976. 129 – 134. pp.

71 KOVÁCS S. I. 1997. 229. p.

8. kép – Kraudy József: Önarckép, 1870 k. HOM KGY

sait jelzi, hogy németből, családja anyanyelvéből fordított is. 1867. január 26-án levél kíséretében küldte el barátjának, **Lévay József** országosan is ismert miskolci költőnek Schiller-fordításait.⁷² A miskolci takarékpénztári tisztviselő azonban legtovább a festészetben jutott, kora neves amatőr festőművésze volt. A barátjáról, Lévayról festett arcképe még kevésbé igényes,⁷³ önarcképe azonban már inkább mutatja a művészei tehetség jeleit.⁷⁴ (8. kép) Az önarckép valódi művészportré, hetyke sapkája, viselete öntudatos művészt sejtet, s jelzi, hogy a 17. századi besztercebányai ötvösök művészi vénája leginkább benne éledt újjá.

Kraudy József nemcsak tehetségében, hanem sorsában is egyedi utat képviselt a Kraudyak között. Későn nősült, **Zelenka Pál** miskolci evangélikus lelkész 1870.

június 15-ikén eskette meg a 62 (!) éves Kraudy József magánzót és **Vékony Andrásné Sesztina Zsuzsannát**, a törvényesen elvált asszonyt, s a különös házasság egyik tanúja Lévay (az anyakönyvben: *Lévai*) József volt.⁷⁵ A miskolci evangélikus anyakönyvekből az is kiderül, hogy a menyasszony, Sesztina Zsuzsanna volt az anyja Kraudy házasságon kívül született gyermekének, az 1853. február 11-ikén született **Kraudy Emíliának**. Kérdés, hogy a kislány születésekor miért nem keltek egybe, Kraudy jellemére vall azonban, hogy a kislány keresztelesekor „apjának vallotta magát a keresztelő lelkész előtt”, sőt nevére vette a törvénytelen gyermeket: „az atya akaratából történt neve beíratása”.⁷⁶ Kraudy Emília anyja később férjhez ment, de elvált, s 17 évvel a közös gyermek születése után kötött házasságot gyermeke apjával, Kraudyval. Feltűnő és a kései frigyre magyarázattal is szolgál, hogy az idős szülők kései esküvője után alig két hónappal, 1870. augusztus 14-ikén a református **Soltész Nagy Albert** és Kraudy Emília házasságát is bejegyezték az evangélikus anyakönyvbe.⁷⁷ Minden bizonnyal Emíliának a tekintélyes Soltész Nagy família egyik tagjával tartandó esküvője kényszerítette ki szülei egybekelését. Kraudy József lányának, a 35 éves korában elhunyt Kraudy Emíliának portróját egyébként a miskolci Avasi Református Egyház őrzi.⁷⁸ (9. kép) Lévay barátja romantikus, sőt

72 KOVÁCS S. I. 1997. 226. p.

73 HOM KGY 53.57., Gyulai 2000. Kat. sz. 48.

74 Kraudy József: Önarckép. Vásznon, olaj. Méret: 37x46 cm. HOM KGY 53.56. GYULAI É. 2000. Kat. sz. 44.

75 MBEGYI EA

76 MBEGYI KA

77 MBEGYI EA

78 GYULAI É. 2000. Kat. № 44.

nehézségekkel teli élete végül tragédiába torkollott, Kraudy József 1876. március 28-ikán, 68 éves korában „lövés által”, vagyis löfőfegyverrel elkövetett öngyilkosság által halt meg.⁷⁹

Kraudy, barátjával, Lévayval együtt tagja volt a neves miskolci asztaltársaságnak, amely **Tompa Mihály**, a költő és református lelkész miskolci látogatásakor mindig összegyűlt, hiszen a Gömör megyei Hamván élő Tompa is tagjai közé tartozott. Az asztaltársaság emléke az a nevezetes 12 pohárból álló sorozat, amelyet Tóth László és neje, **Csernák Judit** készíttetett a tagoknak. A Rimaszombaton őrzött Tompa-hagyaték Lévay-kéziratának tanúsága szerint az alábbiak osztoztak a poharakon: Lévay József, Tompa Mihály, **Csernák István** református lelkész, *Kraudy József* hivatalnok, **dr. Bódogh Albert** megyei főorvos, **Nyilas Samu** református lelkész, **Kun Ábrahám** tanár, **Solymosi Samu** ta-

nár, **Szobránczy Samu** hivatalnok, **Vágó József** tanár.⁸⁰ Ma a rimaszombati Gömör-Kishonti Múzeum gyűjteményében található az a 12 késő biedermeier ízlésű, üveghutában készült talpas pohárból álló sorozat, amelynek egyike Kraudy Józsefé volt.⁸¹

Kraudy József, bár ismert tagja volt a miskolci értelmiségi és művész elitnek, szerény anyagi körülmények között élhetett, Miskolc 1861. évi telekkönyvében egy 77 négyszögöles ingatlan van a Városháza telkének végében,⁸² talán szűkös viszonyai akadályozták meg abban is, hogy családot alapítson, amikor leánya megszületett.

9. kép – Ismeretlen művész: Kraudy Emília, 1888 k. (Avasi ref. Egyház).

Fotó: Kulcsár Géza

A besztercebányai német Kraudy család első ismert tagjai, Alexander Kraudy és fia, Paul, bányavárosi német polgárok, a 17. század második felének ismert őtvösei voltak, kortársuk és rokonuk, Erasmus Kraudy városi tanácsos gyermeke, Johann Georg Kraudy azonban már értelmiségi pályára készült

79 MBEGYI HA

80 KOVÁCS K. 1975. 71 – 72. pp.

81 Méretek: m: 12,3 cm, átmérő 6,2/7 cm. GMM Zbierkový fond, história č. H 3790 (3563). A tárgy azonosításáért és a fényképéért Ádám Évának kell köszönetet mondanom.

82 BAZML VII – 1/c 172. doboz

a wittenbergi egyetemen az 1670-es években. Ő és fivére, Adam Kraudy Besztercebánya „Ring- és Waldbürgerei”, azaz bányavállalkozói voltak, így szereztek címeres nemességet 1693-ban, a címerképen aranygyűrűvel és a gyógyszerként is ismert rutával. A család tagjai, akik a jénai és a wittenbergi egyetemre jártak, a 18. században előbb Selmecebányán, majd Dobsinán jelentek meg, de nyitottak gyógyszerárt Eperjesen és Debrecenben is. A 19. század elején a család egyik ága Miskolcon telepedett le, ahol a helyi evangélikus közösség elitjébe tartozva elmagyarosodtak. A miskolci Kraudyak legismertebb tagja Kraudy József elismert amatőr festő volt, aki művészi tehetségét talán besztercebányai ötvös őseitől örökölte. Regénybe illő élete tragikus véget ért, akárcsak 1849-ben unokatestvéréé, Kraudy Lászlóé.

Források és gyűjtemények

AMB = Archív hlavného mesta SR Bratislavy [Fővárosi Levéltár, Pozsony, Szlovákia]

O=Zbierky[Gyűjtemények]

I = Matriky – Archív hlavného mesta SR Bratislavy Zbierka cirkevných matrík [Anyakönyvek – Egyházi anyakönyvek gyűjteménye], 1601 – 1952

BAZML = Borsod – Abaúj – Zemplén Megyei levéltár, Miskolc (Magyarország)

IV. 516 = Borsod vármegyei levéltára, Nemességi iratok (Acta Nobilitaria)

VII – 1/c = A Miskolci Királyi Törvényszék iratai, Úrbéri törvényszéki iratok

XV.78 = Gyűjtemények – Címereslevelek gyűjteménye

GMM = Gemersko-malohontské múzeum, Rimavská Sobota (Gömör-Kishonti Múzeum, Rimaszombat, Szlovákia)

HOM=Herman Ottó Múzeum, Miskolc

HTD=Történeti Dokumentáció

KGy=Képzőművészeti Gyűjtemény

TGY = Történeti Gyűjtemény

MBEGYI = Miskolci Belvárosi Evangélikus Gyülekezet Irattára, Miskolc

EA=Esketésianyakönyvek

KA=Keresztelésianyakönyvek

HA = Halotti anyakönyvek

MNM=Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

TT = Történeti Tár

MOL=Magyar Országos Levéltár, Budapest

N 78 = 1715. évi országos összeírás

OSZK=Országos Széchényi Könyvtár

KT = Kézirattár

ŠABB PBB = Štátny archív v Banskej Bystrici, Pobočka Banská Bystrica [Besztercebányai Állami Levéltár, Besztercebánya Fiókleveletár, Besztercebánya, Szlovákia]

ŽMP = Židovské Muzeum v Praze [Prágai Zsidó Múzeum, Csehország]

IRODALOM

- ASZTALOS Miklós 1934. A wittenbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsora 1601 – 1812. Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár XIV. (1930) 111 – 174. pp.
- BARCZA József (szerk.) 1988. A Debreceni Református Kollégium története. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Bp.
- BARNA György – DOBROSSY István 2010. Miskolc belvárosa: házak, emberek, történetek. Lézerpont, Miskolc.
- BARTOŠ, Martin 2006. Armáles meštianskeho rodu Hainnovcov z Levoče. In: Erbové listiny – Patents of arms. [Zborník príspevkov z medzinárodnej konferencie, ktorá sa v dňoch 19 – 20. októbra 2005 uskutočnila v priestoroch Slovenskej národnej knižnice v Martine]: venované profesorovi Jozefovi Noákovi. Zostavil Milan Šišmiš. Slovenská Genealogicka-Heraldická Spoločnosť, Martin 45 – 48. (Bibliotheca Heraldica Slovaca)
- ČELKOVÁ, Mária 2005. Unikátna výstava Skvosty Banskej Štiavnice zo zahraničných múzeí. Múzeum – metodický, študijný a informačný časopis pre pracovníkov, múzeí a galérií, Slovenské Národné Múzeum, 2005/4.
- ČIČAJ, Viliam 1993. Bányavárosi könyvkultúra a XVII – XVIII. Században (Besztercebánya, Körömcébánya, Selmecbánya). Scriptum, Szeged (Olvasmánytörténeti dolgozatok, 4.)
- ČIČAJ, Viliam et al. 2003. Magyarországi magánkönyvtárak III. Bányavárosok olvasmányai 1550 – 1750. Szeged. (Adattár XVI – XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 13/3.)
- CLAUSS, Wieland – KAHNT, Helmut 2006. Die sächsisch-albertinischen Münzen 1611 – 1694. Battenberg. (Die Münzen Sachsens)
- DADAY András 2000. Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Gyógyvizekről, patikákról, járványokról, orvosdoktorokról, kirurgusokról, bábákról az 1740 és 1790 közötti feljegyzésekben. A szerző hagyatékából összeáll.: Gazda István. Akadémiai, Bp. (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 53.)
- Dav. = Standard Price Guide to World Crowns and Talers 1484 – 1968 as Cataloged by Dr. John S. Davenport, ed. Frank Draskovic – Stuart Rubensfeld. Krause, Iola, 1982
- DOBROSSY István 1976. Gazdaság- és társadalomtörténeti adatok a miskolci céhek árulószíneinek 18 – 20. századi történetéhez. In: Herman Ottó Múzeum Évkönyve 15. 113 – 150.
- GENTHON István 1970. Monumenti artistici ungheresi all'estero. In: Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungaricae, 16. 5 – 35.
- GLATZ, Jakob 1815. Andachtsbuch für gebildete Familien ohne Unterschied des Glaubensbekenntnisses. Camesina, Wien.
- GYULAI Éva 2000. Miskolci portrék 1750 – 1950. Miskolc régi képeslapokon. [Kiállítási katalógus]. A Herman Ottó Múzeum és a Miskolci Galéria közös kiállítása 2000. aug. 19. - szept. 17. A kiállított műveket válogatta, a bevezetőt írta és az alkotásokat jegyzetekkel ellátta: Gyulai Éva. A kiállítást rendezte és a katalógust szerkesztette: GYULAI Éva – DOBRIK István. Miskolci Galéria, Miskolc.
- INDRA, Bohumí 1979. Valaško meziříčský kronikář, trenčínský puškař Ondřej Sivý a jeho rod na Slovensku. Zpravodaj ostravské pobočky Genealogické a heraldické společnosti v Praze, 8. 1 – 6.
- KLEIN, Johann Samuel 1873. Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften Evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn, III. Hornyánszky Victor, Bp. (Monumenta Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria Historica. A magyarországi Ágost. vall. evangelicusok történelmi emlékei, IV. Ed.: FABÓ, András)

- KLIMOVÁ, Anna – NÉMETHOVÁ, Mária et al. 2002. Kto bol kto v Banskej Bystrici v roku 2001. Zostavili Anna KLIMOVÁ – Mária NÉMETHOVÁ et al. Štátna vedecká knižnica v Banskej Bystrici, Banská Bystrica.
- KOVÁCS Kálmán 1975. Egy barátság világa (Tomba és Lévy levelezése). In: *Studia Litteraria* XIII. KLTE, Debrecen. 69 – 77.
- KOVÁCS Sándor Iván 2000. Kölcsey Ferenc lábnyma elvész a miskolci porban. In: *Miskolc a millenniumévében I – II.* Szerk.: Dobrossy István. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc. II. 223 – 238.
- LÉVAY József 2001. Szentpéteri üres fészkek. Lévy József naplója I – II. Szerk.: Porkoláb Tibor. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár – Herman Ottó Múzeum – Miskolci Egyetem Textológiai Műhely, Miskolc.
- MOKOS Gyula 1890. Magyarországi tanulók a jénai egyetemen 1558 – 1882. MTA, Bp. (Magyarországi tanulók külföldön, I.)
- PÁLFFY Géza 1997. Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16 – 17. században. In: *Történelmi Szemle*, 39. 257 – 288.
- RADVÁNSZKY Béla 1986. Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században, I – III. (A képeket válogatta és az utószót írta László Emőke – H. Kolba Judit – Vadászi Erzsébet). Helikon, Bp.
- RAGAČ, Radoslav 2006. Erbová listina pre rod Fabrícius. In: *Erbové listiny – Patents of arms.* [Zborík prispievkov z medzinárodnej konferencie, ktorá sa v dňoch 19 – 20. októbra 2005 uskutočnila v priestoroch Slovenskej národnej knižnice v Martine]: venované profesorovi Jozefovi Novákovi. Zostavil Milan Šišmiš. Slovenská Genealogicka-Heraldická Spoločnosť, Martin. 42 – 44. (Bibliotheca Heraldica Slovaca)
- SZENT-IVÁNYI Béla 1960. Bél Mátyás nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei. In: *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)* 64. (1960)/2. 227 – 235
- SZŰCS István 1870 – 1871. Szabad királyi Debreczen város történelme I – III. Városi Nyomda, Debrecen.
- THALY Kálmán 1885 – 1892. A székesi gróf Bercsényi család 1525 – 1835. In: *Eredeti, kézirati kútfőkből*, I – III. MTA, Bp.
- TÓTH Gergely 2009. Bél Mátyás besztercebányai diákjai. A besztercebányai evangélikus gimnázium anyakönyvének vonatkozó része, Bél és utóda megjegyzéseivel. *Lymbus* 135 – 170.
- VALJAVEC, Fritz 1958. Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa, Band 3. Aufklärung und Absolutismus, R. Oldenbourg, München. (Südosteuropäische Arbeiten, 41.)

**KILIÁN FRIGYES GÖDÖLLŐI PINCEMESTER
ÉS KERESKEDŐ (1865–1922)
BETEKINTÉS GÖDÖLLŐ TÁRSADALMÁBA A
19–20. SZÁZAD FORDULÓJÁNAK ÉVTIZEDEIBEN**

Oravec-Kis Éva

A Gödöllői Városi Múzeumban őrzött család-történeti anyagok, a helyi újságok és a levéltári anyagok feltárása lehetőséget ad arra, hogy bepillantsunk **Kilián Frigyes** gödöllői pincemester, későbbi kereskedő életén keresztül a község életébe, társadalmába, annak szerveződésébe.

Kilián Frigyes valamikor a 19. század utolsó évtizedeiben, telepedett le Gödöllőn (Pest m.), ahová ekkor a királyi család gödöllői tartózkodásai vonzották a nyaralókat, sokan kiköltöztek Budapestről Gödöllőre. (1. kép) Kilián Frigyes pincemester a község köztiszteltnek örvendő tagjává vált, a gödöllői társadalom előkelő polgárai közé tartozott. Maga is részt vállalt a község életéből, munkája mellett törődött a község helyzetének javításával, kereskedelmi életének fellendítésével, az oktatás színvonalának megtartásával és a község értékeinek védelmével.

Kilián Frigyes pincemester

A Gödöllőre települő családfe, Kilián Frigyes 1865. december 9-én született az akkori Hessen választófejedelemségben, (a mai Németország Hessen tartományában), a Rajna partján fekvő Geisenheimben **Peter Kilian** földbirtokos és **Aloisia Unsberger** fiaként.¹ A településen és környékén évszázados hagyományai voltak és vannak a szőlészetnek,

1. kép – A gödöllői királyi kastély 1906 körül. Gödöllői Királyi Kastély Múzeum Képeslapgyűjteménye

¹ Friedrich Kilian és Katharina Worm házassági anyakönyvi kivonata. Gödöllői Városi Múzeum (a továbbiakban: GVM) TD 2009.1.1.

borászatnak. Kilián itt, akár a családja révén is elsajátíthatta a mesterséget. Gödöllőre érkezésének körülményeiről csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk. A gödöllői honosítását megelőzően Ausztriában volt bejelentett lakhelye, onnan érkezett Magyarországra, Gödöllőre.² Ausztria területén szintén a szakmájában dolgozhatott, szőlészettel, borászattal foglalkozhatott. Miután itt értesülést szerzett a Gödöllői koronaauradalomban működő préházról, esetleg oda állásajánlatot is kapott, átköltözött Gödöllőre.

Az egykor uradalmi birtokok közé tartozó Gödöllő környékén, Máriabesnyőn, az Őreghegyen és az Antalhegyen elterülő szőlők a 19. század utolsó évtizedeiben már kisebb parcellákra osztva értelmiségiek, kereskedők, iparosok, nyaralók tulajdonában volt. A parcellákhoz nem tartoztak pincék, préházak. A bor előállítására, tárolására és értékesítésére létrejött a koronaauradalom felügyelete alatt álló Gödöllő-Vidéki Borászati Szövetkezet. A borok értékesítése kedvezőtlen eredményekkel folyt, amíg **Ivánka Imre** nem került a szövetkezet élére. A szövetkezet az 1890-es években bérbevette a koronaauradalom pincéit és préházát, valamint egy szakképzett pincemestert is foglalkoztatott. A pincészet a helyi szőlősgazdák borai mellett a legjobb bortermő vidékekről beszerezett borokat tartotta raktáron. A pincékben tárolt átlagosan 8000 hektoliter bort a pincemester kezelte, aki minden valószínűség szerint Kilián Frigyes volt.³ A szövetkezet néhány év múlva továbbra is a koronaauradalom felügyelete alatt, de már gödöllői Borászati Egyesület néven, részvénytársaság formájában működött tovább. A részvénytársaság számára 1898 nyarán megérkezett miniszterelnöki engedély értelmében az egyesület megkapta a jogot arra, hogy „Magyarország külön czimerét a társaság áru és gyári cikkein, üzleti helyiségein, czimtabláin, nyomtatványain s üzleti telepein használhassa”.⁴ A Borászati Egyesület az 1890-es évektől eredményesen működött, vezetőségét a helyi elit alkotta.⁵ A társaság tevékenysége főképpen a borok forgalmazására irányult, emellett kis mértékben tartott sört és pálinkát is raktáron.⁶

Kilián Frigyes tehát Gödöllőre érkezésétől kezdve a gödöllői uradalom alapítója, **gróf Grassalkovich Antal** által építtetett uradalmi préház pincemestere volt a Gödöllő-Vidéki Borászati Szövetkezet megbízásából. A község életébe hamar beilleszkedett, a helyi társadalom elismert tagjává vált, a kezdetektől a polgári körökben mozgott. Élete során kétszer nősült, mindkétyszer a

2 A Pest Megyei Levéltárban kutatva az alispáni iratok között a honosítási ügyek között található bejegyzésből mindössze annyit tudunk meg, hogy Gödöllő előtt Ausztriában élt, de nem derül ki, hogy ott pontosan melyik településen és mi volt a foglalkozása. A magyar állampolgárságot nem terjesztik ki a feleségére és gyermekére. Az újság híradásának körülbelül megfelel az időpont, viszont a legnagyobb problémát Kilián Frigyes életkora jelenti, ugyanis az itt megadott 50 évvel ellentétben az anyakönyvi kivonat 1906-ban még csak 41 éves volt. Pest Megyei Levéltár (a továbbiakban: PML) IV. 408. e. 1. kötet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni iratok. Honosítási iratok.; Gödöllő és Vidéke (a továbbiakban: GV) 1906. június 10. 3. p.; Friedrich Kilián és Katharina Worm házassági anyakönyvi kivonata. GVM TD 2009.1.1.

3 RIPKA F. 1896. 164 – 165. pp.

Kilián Frigyes a fiának keresztlevelében pincemesterként szerepel. Kilián Frigyes Imre keresztlevele. GVM 2009.1.9.

4 GV 1898. július 17. Az 1898. évi 8956 M. e. I. sz. engedély a hírlap megjelenésének hetén érkezett meg.

5 A gödöllői Borászati Egyesület pénzügyi helyzetéről beszámoló: GV 1902. november 16. 3. p. 1903-ban a részvénytársaság alaptőkéje 250000 korona, tartalék alapja 14065 korona 9 fillér volt. Az 1902/1903-as évben az egyesület elnöke Kaffka László, vezérigazgatója Fekete Imre volt. Az igazgatóság tagjai: dr. Tegze Lajos palotaorvos, Magyar Kázmér, Ybl Lajos, Bentsik József és Polner Lajos ügyvéd. GV 1903. december 10. 3. p., GV 1903. december 13. 2. p.

6 Az 1903-ban 178828 korona 9 fillér értékben raktáron tartott bor mellett a sör mindössze 108 kor 78 fillér, a pálinka 4311 korona 28 fillér értékben szerepel. GV 1903. dec. 10. 3. p.

geisenheimi Worm család lányai közül választott feleséget.⁷ Első házasságát 1894 előtt kötötte **Worm Erzsébet**tel.⁸ Ő adott életet 1894. február 19-én Gödöllőn a család egyetlen gyermekének, **Kilián Frigyes Imrének**. (2. kép) Kilián Frigyes gyermekük születésekor már pincemester volt. Szak tudása, munkája, beosztása révén is tekintélynek örvendhetett, ennek köszönhetően lett 1894-ben fiának keresztapja **dr. Miskolczi Imre** orvos,⁹ 1905-ben pedig a takarékpénztár igazgatójával együtt násznagy volt az egyik szőlősgazda lánynak esküvőjén, majd később keresztszülőnek is őt választották.¹⁰

A Gödöllő és Vidéke című járási lapban találkozunk először Kilián Frigyes nevével 1898 februárjában a **Jeney László** királyi aljárásbíró tiszteletére rendezett búcsúbanketttről szóló híradásban. A banketten felvonult a gödöllői előkelőség, melynek tagjai között Kilián nevét is olvashattuk.¹¹

Végleges letelepedés, a kereskedés megnyitása

A család végleges gödöllői letelepedése szempontjából fontos dátum 1906. március 27-e, amikor Gödöllő község képviselőtestülete rendkívüli közgyűlésén elfogadta Kilián Frigyes kérvényét a község kötelékébe való felvételre.¹² Ezt követően felgyorsultak az események a család életében, amelyekhez bizonyosan hosszas előkészületek vezettek. 1906. június 10-én új honpolgárról értesülhettek a Gödöllő és Vidékéből a község lakói, miszerint „Kilián Frigyes gödöllői polgár az elmúlt héten tette le Fazekas Ágoston h. alispán kezeibe a vármegyén a honpolgári esküt.”¹³

2. kép – Kilián Frigyes pincemester első feleségével, Worm Erzsébettel és gyermekükkel 1894–95 körül. Gödöllői Városi Múzeum Fotógyűjteménye

7 Friedrich Kilian és Katharina Worm házassági anyakönyvi kivonata. GVM TD 2009.1.1.

8 Worm Erzsébet 1868 – 1912 között élt. Ez az adat Kilián Frigyesnek és feleségének, Worm Erzsébetnek a kriptáján olvasható a gödöllői Dózsa György úti temetőben.

9 Keresztanyja Budai Jolán lett. Kilián Frigyes Imre keresztlevele. GVM 2009.1.9.

10 GV 1905. július 13. 3. p.

Az ifjú párnak 1905. október 30-án megszülettek az ikrei. A kislány, Ambrus János Kolozs keresztzülei Kilián Frigyes borszövetkezeti pincemester és felesége lettek, míg a kislány, Julianna Angyal Borbála keresztapja Fekete Gellért Takarékpénztár-igazgató, keresztanyja özvegy Tallián Jánosné házvezetőnő lett. A gödöllői római katolikus plébánia születési anyakönyve. 1905.

A Böhl házaspárnak 1910. szeptember 25-én született Erzsébet nevű lánya, akit október 16-n szintén a Kilián házaspár tartott a keresztvív alá. A gödöllői római katolikus plébánia születési anyakönyve, 1910.

1911-ben a Böhl család egyetlen kislánya, Ambruska (Kiliának keresztfia), és egyik kislánya pár nap alatt a diftéria áldozatai lettek. GV 1911. február 12. 2. p.

11 GV 1898. febr. 11. 38. p.

12 GV 1906. március 29. 1. p.

A Kilián család 1894-ben, fiuk születésekor a Rudolf u. 143-as házban lakott (Kilián Frigyes Imre keresztlevele. GVM TD 2009.1.7.), majd átköltöztek a Rudolf utca 6. számú épületbe. A Rudolf utcából az 1970-es években költöztek el az akkori Stromfeld Aurél lakótelepre (ma Palotakert). Máthé Pál közlése, 2010. február 25-én.

13 GV 1906. június 10. 3. p.

Kilián Frigyes honosításának bejegyzése. PML IV. 408. e. 1. kötet. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispáni iratok. Honosítási iratok.

Nem sokkal később, 1906. július 5-én megjelent Kilián Frigyes következő értesítése a helyi lapban: „Van szerencsém tisztelettel értesíteni, hogy Gödöllőn, Rudolf-utca, a takarékpénztári épületben nagybani és kicsibeni BOR és SÖR kereskedést nyitottam. Főtörekvésem oda irányul, hogy olcsó árak mellett t. vevőimet legjobb minőségű italokkal szolgáljam ki.”¹⁴ Tudatta az érdeklődőkkel, hogy rendelést is fölvesz és közölte az árjegyzéket is. Kínálatában asztali fehér bor, gödöllői öreghegyi, 1890. évi erdélyi pecsenyebor, vörös asztali- és pecsenyebor szerepelt. Forgalmazta a Kőbányai Részvénysörfőzde elismert legjobb palack sörét is.¹⁵

Gödöllő központja, a kereskedés helye

Kilián kereskedése a település központjában, a királyi család pihenőhelyeül szolgáló kastély közelében lévő Ferenc József tér (ma Szabadság tér) szélén helyezkedett el, a Pestet Kassával összekötő forgalmas országúton. A piacot, vásárt is ezen a téren tartották. A tér tisztasága kérdéses volt, so-

3. kép – Az Erzsébet Szálló a Ferenc József téren 1906 körül. A fasorral szemben, az út túloldalán állt a Takarékpénztár épülete, ahol Kilián megnyitotta kereskedését. Gödöllői Királyi Kastély Múzeum Képeslapgyűjteménye

káig panaszkodtak a sárra, szemétre. Később rendezték, parkosították a teret, 1903-ban kövezett járdát kapott a község központja. Kiliánék kereskedése abban az egykori számtartói épületben nyílt meg, ahol egyidejűleg a gödöllői Takarékpénztár is működött.¹⁶ A kereskedéssel átellenben, az út túloldalán a község másik impozáns koronauradalmi épülete állt, amelyben az Erzsébet királyné nevét viselő vendéglő, szálloda működött, terasza kedvelt találkozóhelye volt a gödöllői polgárság tagjainak. A polgárság tagjai és különféle egyesületek gyakran rendeztek bálakat, bankettekét, vacsorákat a szállóban.¹⁷ (3. kép) A polgári élet másik fontos színtere a Kiliánék kereskedésétől mindössze néhány házzal arébb, ugyancsak a Ferenc József téren, a test-

őrlaktanya mellett működő Központi Szálloda volt, amit ezekben az években Arany-Sas-háznak, és Nagykrumplinak is neveztek.¹⁸ Éveken keresztül itt működött a Gödöllő és Vidéke járási lap szer-

14 GV 1906. július 5. 3. p.; HEGEDŰS L. GVM Adattár 89.4.1. 3 – 5. pp.; GV 1909. márc. 4. 3. p.

15 GV 1906. július 5. 3. p.

16 Az épületben, amit egykor Grassalkovich Antal építtetett, a birtok számtartója, később az uradalmi ügyész lakott, majd 1869 után a takarékpénztár szerezte meg. A klasszicista stílusú timpanonos épület földszintjén hatalmas konyha, kamra és három szoba volt. A boltíves emeleti szobák között volt egy nagy terem is. A ház jókora pincéjét szintén Kilián bérelte egészen az államosításig. (Ugyancsak a Takarékpénztár épületében kezdte meg gödöllői működését 1909-ben öv. Szauer Mihályné okleveles szülésznő.) Gödöllői Hírlap (a továbbiakban: GH) 1929. március 24. 1. p.; CZEGLÉDI N. 2004. 57 – 62. pp.

17 1904 októberében gazdát cserélt az Erzsébet-szálló, Varga Sándor lépett az elhunyt Károli Nándor örökébe, ő bérelte és működtette tovább a nagyvendéglőt. GV 1904. október 2. 3. p.

18 1904-1905-ben Szalay Vincze bérelte (Arany-Sas-ház), 1906-ban Verseghy Károly vendéglős (Központi-szálloda) működtette a szállót. GV 1905. január 22. 3. p., GV 1906. február 15. 2. p.

kesztősége és kiadóhivatala.¹⁹ A szálló I. emeletét 1905-ben kibérelte a gödöllői kaszinó, ez lett az úri társaság találkozóhelye. A szálló földszintjén kocsmá és kávéház működött, folyton zene és zaj szűrődött ki falai közül.²⁰ Ugyancsak a Ferenc József téren működött a Bittó-cukrászda, amely szintén kedvelt találkozóhely volt. A cukrászda feketekávéja, nyáron pedig fagyaltja még a későbbi években is vonzotta a nyaralókat, kirándulókat.²¹ Az Erzsébet-szálló közelében állt a téren az 1885-ös budapesti országos kiállításról származó, faragásokkal gazdagon díszített pavilon, amelyet a Neuschloss-vállalat ajánlott fel a királynak. A pavilon évekig a gödöllői kastély felső parkjában állt, majd a királyné 1898-ban bekövetkezett halálát követően a község főterére költöztették.²²

Az üzlethelyiség épülete szerencsés helyen állt, a forgalma szinte garantált volt. Kilián választása nem véletlenül esett erre az épületre, forgalmas országúton, a község közepén, a társadalmi élet központjában állt. Az egykori számtartói épület pincéje elég nagy volt a raktározáshoz, udvara kerthelyiséggül is szolgálhatott. Az épület számos előnye miatt valószínűleg magas bérleti díjat fizettek, az üzlet azonban hamar beindult, hála Kilián borászati szaktudásának, pincemesterként szerzett kapcsolatainak és vállalkozókedvének. Ezzel megkezdődött a Kilián család kereskedő élete.

Beindul az üzlet

A megnyitásról szóló értesítést követően a Gödöllő és Vidéke 1909. április eleji számában olvashatjuk, hogy „Tavaszi részvény sör (a la Salvator) első rendű magyar dupla maláta sör naponta frissen kapható Kilián Frigyes borkereskedőnél (Gödöllő, Rudolf-utca a takarékpénztári épület.)”²³ 1913, 1914 és 1915 első hónapjaiban jelent meg hirdetése, melyben a község tudomására hozta árukinálatának bővülését. Értesítette az érdeklődőket, hogy a kőbányai Első Magyar-Serfőzde a „tavaszi részvénytörzs” elnevezésű közkedvelt idénysörét mindaddig, míg a serfőzde e sörfajtában való készlete el nem fogy, hordókban és palackokban mindig friss minőségben raktáron tartja.²⁴

A községnek, mint regále bérlőnek fizetendő forgalmi adót a község elöljárósága határozta meg az egyes vendéglősökre vonatkozóan a forgalmuk szerint. 1909-ben Kilián Frigyes a második legmagasabb forgalmi adót fizető vendéglős volt Pap Józseffel együtt. 1000-1000 koronát kellett befizetniük a község számára. Őket csak Fikker Antal múlta felül 1600 koronás adójával. Hogy láthatóak legyenek a községben kimért forgalmi adók közti különbségek, álljanak itt az 1909-es adatok:

19 Innen 1904 nyarán költözött át a Gödöllő és Vidékének szerkesztősége és kiadóhivatala a Ferenc József tér 628-as szám alatti Gráf Éliás divatáru kereskedő tulajdonában lévő házba. Ide költözött a hírlap nyomdája, papír- és írószerraktára is. GV 1904. július 28. 3. p.

20 A kaszinó költözése már évek óta tervben volt. 1903-ban a gödöllői kaszinó az Arany-Sas-ház megvásárlásának ügyében folytatott tárgyalásokat a tulajdonos Monor kerületi takarékpénztárral. GV 1903. április 5. 2. p., A vásárlási terv meghíúsultával, évekkel később bérleti szerződéssel sikerült beköltöznie a kaszinónak a szálló emeletére. GV 1905. március 23. 2. p.

21 GH 1938. április 24. 1 – 2. pp.

22 RIPKA F. 1896. 50 – 51. pp. A pavilon történetét Kaján Marianna dolgozta fel.

23 GV 1909. április 1. 3. p. A helyi lap 1907-1908-as évfolyam teljesen hiányzik, 1909-es évfolyam február 21-i száma az első, ami megmaradt.

24 GV 1913. február-márciusi számai; GH 1914. február 15. 3. p.; GH 1915. február 14. 3. p.

„Pap József	1000 korona
Bazsik Pál	100
Dinnyár János	360
Fenyő Majer	720
Fikker Antal	1600
Garán Dániel	90
Illésy György	950
Killián Frigyes	1000
Kubicsek Mátyás	960
Károli Gyula	500
Nagy Ferenc	340
Neszveda Antal	550
Paul Mór	450
Reich Miksa	460
Róth Márton	400
Strausler Frigyes	300
Strausler Adolf	200
Schönthal József	200
Stadt Frigyes	160
Spitzer Ignác	50
özv. Tattler S.-né	200
dr. Thegze Lajos	80
Vásárhelyi Sándorné	680
Weisz Markus	220
Vancsok Gyula	160
Polgári kör	40
Pogács József	25 ²⁵

A felsorolt italmérők mindannyian kiegyeztek a községgel a forgalmi adót illetően, a többiek ki-mérés szerint fizettek. 1910-ben is megmaradtak körülbelül ugyanezek az adózási adatok.²⁶

Három évvel később, 1914-ben Kilián Frigyes fellebbezést nyújtott be a gödöllői képviselőtestü-lethez a forgalmi adó meghatározása miatt. E fellebbezés tárgyalása nagy vitát kavart az 1914. márci-us 10-én megtartott rendkívüli közgyűlésen. 1913-ban Kilián 1300 korona borfogyasztási adóval egyezett ki a községgel, azonban 1914-re több száz koronával emelték volna meg számára az 1913-as kiegyezés összegét. Kilián felajánlott 1400 koronát azért, hogy „megszabaduljon a tételenkénti fi-zetés zaklatásától, de korántsem azért, mert talán nagyobb volna a forgalma.” Bár Kilián fellebbe-zését az előjáróság és a fogyasztást kezelő bíró elutasította, a közgyűlés jelentős többsége elfogadta indokait és utasította a községi bírót, hogy Kilián Frigyesse 1400 korona átalányban, „annál is inkább mert az összes többi kiegyezés aránya, valamint a Kilián fogyasztásáról beszedett adatok semmivel sem indokolták”, hogy miért éppen tőle akarnak olyan nagy összeget. A közgyűlés nyomására megszületett a megegyezés.²⁷ Ez lett a legnagyobb italméresi adó Gödöllőn. A

²⁵ GV 1910. május 12. 1. p.

²⁶ GV 1910. május 12. 1. p.

²⁷ GH 1914. március 15. 2–3. pp.

többi kiegyezett italmérők a következő összegeket fizették:

	1913	1914
<i>Demusz János</i>	1100	1100 korona
<i>özv. Nagy Ferencné</i>	400	400
<i>Schöntabl Jakab</i>	260	300
<i>Neszveda Antal</i>	600	600
<i>Stadt József</i>	400	440
<i>Varga István</i>	80	200
<i>Pucher István</i>	200	320
<i>Weisz Sámuel</i>	30	60
<i>Reich Miksa</i>	400	400
<i>Wittler Lajos</i>	600	600
<i>Fogy. szövetkezet</i>	100	200
<i>Börzssey Gyula</i>	680	600
<i>Kója János</i>	160	160
<i>Kubicsek Mátyás</i>	600	500
<i>Szauter Endre</i>	1000	900
<i>Sträussler Frigyes</i>	180	180
<i>Antal Pál</i>	1000	800
<i>dr. Thegze Lajos</i>	40	50
<i>Weisz Katalin</i>	40	40
<i>Novák J-né</i>	30	40
<i>Papp József</i>	160	150
<i>Paul Mór</i>	360	320
<i>Fenyő Mayer</i>	400	350
<i>Polgári Kör</i>	100	200
<i>Medvedt Henrik</i>	-	500
<i>Besnyői zárda</i>	60	60
<i>Kilián Frigyes</i>	1300	1400 korona ²⁸

Az adatok szerint Kilián, a község központjában működő kereskedésével mind az 1913-as, mind az 1914-es évben a legnagyobb forgalmat lebonyolító italmérő volt Gödöllőn, tekintélyes vagyonnal. (4. kép)

1918-ban Gödöllő virilistáinak névjegyzékében Kilián a 24-dik 320 korona 20 filléres adójával, ezzel a virilis képviselők jegyzékében a 4-dik póttag.²⁹

A fenti adatok alapján nem meglepő, hogy Kilián Frigyes borkereskedő 1909-től szerepel jövedelme alapján a Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye IV-ik gödöllői választókerületének országgyűlési képviselő választóinak névjegyzékében. Az 1916-os, 1917-es, 1918-as névjegyzékben a csupán írni és olvasni tudók csoportjában, az „önálló iparos vagy kereskedő: legalább 1 segéddel, vagy ha egy adónemből legalább 10 K, több adónemből együttvéve 20 K adót fizet” kategóriába sorolva

28 GV 1914. március 15. 3. p.

29 GV 1918. július 14. 1. p.

találjuk meg a nevét.³⁰ Az 1922-es névjegyzékben pedig már a fia szerepel borkereskedőként.³¹

4. kép – A Rudolf u. 6. szám
alatti ház belső udvara.
Gödöllői Városi Múzeum
Fotógyűjteménye

Családi tragédia

A vállalkozásában sikeres kereskedő 1912. március 21-én elveszítette feleségét, aki hosszasan súlyos betegségben szenvedett.³² A „jóságos úrnő” halálhírét általános részvét fogadta a községben. Temetésére március 23-án került sor a gödöllői római katolikus temetőben, amelyen a megjelent több mint száz ember között ott volt a község „csaknem minden számottevő egyénisége”.³³ Worm Erzsébet halálát nagy részvét övezte, sokan osztoztak a család fájdalmában, melyet „egy végtelenül kedves, egyszerű, derék nő, a feleség, a családjánya, a házi asszony minta képe, a minden erényekkel ékeskedő nemes egyszerűség, egy jó lélek oly korai elvesztése okozott.”³⁴

A következő év Kilián Frigyes eljegyzésének hírével indult, miszerint a Kurucotthon asztaltársaság köztiszteletben álló gazdája eljegyezte **Worm Katalin** (Katharina Worm) úrhölgyet Geisenheimben, Németországban.³⁵ Az esküvőt Geisenheimben tartották meg 1913. február 3-án, alig tíz hónappal első feleségének halálát követően.³⁶ Katharina Worm 1913 és 1925 között Gödöllőn élt, majd visszaköltözött Geisenheimbe, Németországba, ahol 1928-ban kérvényezte a német állampolgársá-

30 PML IV. 406. c. választói névjegyzék 1909. 139. füzet 32/d Gödöllő, 1916. 226. füzet Gödöllő, 1917. 243. 39/f Gödöllő, 1918. 260. füzet Gödöllő.

31 Lakhelye ugyanaz, mint a szüleinek volt: Gödöllő, Rudolf u. 6. A férfiaknál előírt 24. életévét már betöltötte, ekkor 28 éves volt. A választói jogosultság alapjául a lakhelye mellett az elemi népiskola negyedik osztályának sikeres elvégzést jelölték meg. PML IV. 406. c. választói névjegyzék 1922. 275. téka (279/1.) Gödöllő, 1923. 290. téka Gödöllő.

32 GV 1912. március 21. 3. p.; Kilián Frigyesné Worm Erzsébet méhrákban szenvedett. A gödöllői római katolikus egyház halotti anyakönyve. 1912.

33 GV 1912. március 21. 3. p., GV 1912. március. 24. 2. p.

34 GV 1912. március. 24. 2. p.

35 GV 1913. január 1. 2. p.

36 Friedrich Kilian és Katharina Worm házassági anyakönyvi kivonata. GVM TD 2009.1.1.

got.³⁷ Gödöllőn háztartásbeli volt, esetleg az üzlet vitelében segédkezett férjének, visszavonultan élt, nem vállalt szerepet a község társadalmi életében. (5. kép)

Gödöllői Kereskedők Egyesülete

Kilián Frigyes viszont aktívan részt vett a község életében. 1910 tavaszán Gödöllő kereskedői között mozgalom indult egy kereskedelmi egyesület megalakítására. A helybéli kereskedők a Polgári Kör helyiségében tartottak értekezletet március 27-én, amelyen sok érdeklődő részt vett. Az értekezleten kimondták az egyesület megalakulását és egy hat tagú bizottságot jelöltek ki az alapszabályok megszerkesztésére.³⁸ Szándékaik szerint az egyesület „a kereskedők egymásközötti viszonyait szabályozná első sorban, azután megállapítaná a kereskedő nép társadalmi állását és viszonyait a helyi társadalomban és az üzleti világban. Végül a kereskedő nép üzleti érdekeinek egyesülés utjáni védelmezése lesz a nemes célú egyesület programja.”³⁹ A mozgalom – amelynek élén Gödöllő neves kereskedői, személyiségei álltak (**Pogáts József, Spitzer Izrael, Diamant Ferenc, Deim Frigyes és Kohn Sámuel**) – hamar népszerűvé vált a községben. Az egyesület 1910. április 10-én, délután 3 órára meghirdetett alakuló közgyűléséig 35-en jelentkeztek tagfelvételre. A község ház tanácstermében tartották meg az alakuló közgyűlést, amelyen megválasztották a tisztkart. Kilián az egyesület választmányának tagja lett.⁴⁰ A Gödöllői Kereskedők Egyesületének helyisége a Központi Szálloda 1. és 2. számú termében volt.⁴¹

5. kép – Kilián Frigyes második feleségével, Katharina Wormmal és az ifjabb Kilián Frigyesel Gödöllőn, a Rudolf u. 6. szám alatti ház kapualjánál. Gödöllői Városi Múzeum Fotógyűjteménye

A Gödöllői Takarékpénztár napibiztosa

1914-ben a Gödöllői Takarékpénztár rendes évi közgyűlése nagy érdeklődés közepette zajlott le. A közgyűlésen újraválasztották az igazgatósági és a felügyelőbizottsági tagokat, a napibiztosokat, valamint az alapszabályokon is módosítottak. A választások eredménye meglepetést hozott, ugyanis az igazgatóság és a felügyelő bizottság tagjai jórészt lecserelődtek. Kilián Frigyest beválasztották a napibiztosok közé.⁴²

37 Worm Katalin részére kiállított hatósági erkölcsi bizonyítvány. 1928. december 10. GVM TD 2009.1.2.

38 GH 1910. április 3. 2. p.

39 GV 1910. április 3. 2. p.

40 GV 1910. április 14. 2. p., GH 1910. április 17. 2. p.

41 GH 1910. április 17. 2. p. A Központi Szálloda a község főterén, a Ferenc József téren (ma Szabadság tér) állt. A szállodát később lebontották.

42 GV 1914. március 15. 3. p., GH 1914. március 15. 2. p.

A római katolikus iskolaszék tagja

Kilián Frigyes a katolikus egyház életében is aktív szerepet vállalt. Az 1913 – 1917 közötti iskolaszéki gyűlések jegyzőkönyveiben a római katolikus iskolaszék tagjai között szerepelt. Az iskolaszék feladata többek között az oktatás minőségének ellenőrzése volt, így az idősebb Kilián Frigyes is részt vett vizsgálóként a számára kijelölt fiú- és leányosztályok vizsgáin, majd a következő iskolaszéki gyűlésen a többi megbízott elnök mellett ő is értékelte az osztályok teljesítményét.⁴³

Az ifjabb Kilián Frigyes tanulmányai

Az első világháborút megelőző időszakban Kilián Frigyes fia még kiskorú volt, iskolába járt. Apja gondosan ügyelt arra, hogy fia megfelelő nevelésben és oktatásban részesüljön, hogy idővel átvehesse a családi üzletet. Miután fia az elemi népiskola négy osztályát elvégezte, a Váczi Kegyesrendi Főgimnáziumban folytatta tanulmányait, majd 1912-ben a Budapest Székesfőváros VIII. kerületi Községi Felső Kereskedelmi Iskolában szerzett felső kereskedelmi érettségi bizonyítványt.⁴⁴

A borászat és kereskedés gyakorlatát apja mellett sajátította el, a fiatal Kilián a családi vállalkozásban segédkezett. Tanulmányai közben sem maradt ki a gödöllői társasági életből. A Gödöllői Ifjúsági Kör tagjaként szerepelt az 1910. március 28-án megrendezett jótékony célú, kabarészerű műkedvelői előadásban, melyről aztán elismeréssel szóltak a helyi sajtóban.⁴⁵

Az I. világháború

Az 1914. június 28-án Szarajevóban Ferenc Ferdinánd trónörökös ellen elkövetett merénylet az egész világra kiterjedő háború kiváltó oka lett. Az első világháború a gödöllői lakosoktól is áldozatokat követelt. A családok férfi tagjai bevonultak katonának. Az idősebb Kilián Frigyes otthon maradt Gödöllőn, 49 éves volt háború kezdetén. Az alig 20 esztendőes ifjabb Kilián Frigyes azonban az elsők között jelentkezett a hadseregbe. (6. kép)

A Gödöllő és Vidéke „A mi hőseink” című rovatában folyamatosan tájékoztatta a gödöllői lakosságot a községből kikerült katonák sorsáról. Kilián valószínűleg a szerb harctéren kezdte meg katonai szolgálatát, ahol nem sokkal később megsebesült.⁴⁶ Néhány hónappal később a következő sorokat olvashatták a község lakói a fiatalabb Kilián háborús szerepléséről: „alighogy a szerb harctéren szerzett sebesüléséből felépült, már a Kárpátokban kergette ki a muszkákat és több véres ütközetben vett részt, míg aztán lábát keresztülfurta egy muszka golyó. Most aztán pár heti tétlenségre van kárhozthatva, hogy aztán ujult erővel küzdhessen tovább, gyarapítván a hősi babérokat”.⁴⁷ Kilián ekkor, 1914 decemberében a megbetegedett **Olajos Géza** ügyvéddel együtt ideiglenes szabadságra, gyógyulni érkezett haza a harctérről már hadapród őrmesterként. 1915. február elején a gödöllői királyi kas-

43 1914-ben az általa elnökölt vizsgák alapján a leányosztályokról a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott, a III. fiúosztályt számtanban gyengének találta, és az V. fiúosztály eredményét sem tartotta kielégítőnek. Más osztályokban vizsgálóként volt Nick Ede, Szvoboda Dénes, Honner György is. A gödöllői római katolikus egyház egyháztanácsai jegyzőkönyvei. 1913 – 1917.

44 Kilián Frigyes iskolai bizonyítványai és érettségi bizonyítványa GVM TD 2009.2.1-3.

45 GH 1910. márc. 27. 2. p., GV 1910. ápr. 3. 2. p.

46 A Gödöllő és Vidéke rovatában 1914. szeptember 27-én olvashatjuk az ifjabb Kilián nevét a sebesültek között. GV 1914. szeptember 27. 3. p.

47 GV 1914. december 25. 3. p.

télyban ápoltak közül Olajos Géza hadnagynak és Kilián Frigyes zászlósnak Budapesten a térparancsnokságnál kellett szolgálatra jelentkeznie.⁴⁸ Miután Kilián Frigyes elvégezte a sofőr-tanfolyamot, újra az északi hadszíntérre ment.⁴⁹ Októberben már arról értesülünk, hogy hősi és vitézi magatartása legfőbb elismeréséül, előbb elnyerte az ezüst vitézségi érmet, majd kinevezték hadnaggyá.⁵⁰ 1916 júniusában megérkezett az idősebb Kilián Frigyes bornagykereskedő, képviselőtestületi tag fiának értesítése, miszerint többedmagával orosz fogságba esett.⁵¹ A fogságból a hírek lassan értek haza, a levelekre egy egész év elteltével érkezett válasz.⁵²

A nagy háború közös emléke lett az egyes közösségek fiainak, akik együtt vonultak be katonának, hasonló iskolai végzettségüknek köszönhetően a hadseregben közel azonos beosztásba kerültek, ugyanazokon a frontokon fordultak meg, együtt harcoltak, közös élményeket szereztek.

Polgárórség

A háború évei alatt a köz- és vagyonsbiztonság megőrzéséért megalakult Gödöllőn is a polgárórség. 1915. május 21-én 36 polgár tette le a polgárőri esküt. Létszámuk a település nagyságához viszonyítva ugyan csekély volt, de bíztak abban, hogy idővel a polgártársaik közül többen csatlakoznak hozzájuk. Az őrség parancsnoka **Kiss Ferenc** főjegyző lett, helyettese **Papp József**, **Veres Pál** és Kilián Frigyes lettek. Az őrség tagjai közé belépett a község esperes plébánosa, **Schläger Árpád** is.⁵³

Kurucotthon asztaltársaság

Kilián Frigyes vendéglőjéhez köthető a Kurucotthon asztaltársaság, amely már a háborút megelőző években is működött. Az asztaltársaság tagjai minden nap Kilián Frigyes vendéglőjében gyűltek össze. Ezek az urak este nyolc óránál tovább maradtak, és hangosak voltak. Kurucoknak nevezték magukat, mert valamennyien a legszélsőbb '48-as függetlenséginek vallották magukat. „Nyíry Lajos a Gödöllő és Vidéke szerkesztője, Kovács Béla telekkönyvvezető (arról volt nevezetes, hogy gyakran járt magas

6. kép – Ifjabb Kilián Frigyes katonafotója az első világháború időszakából (kb. 20 éves), Gödöllői Városi Múzeum Fotógyűjteménye

48 GV 1915. január 31. 3. p.

49 GV 1915. május 30. 2. p.

50 GV 1915. október 24. 2. p.

51 GV1916. július 30. 3. p.

52 GV 1917. augusztus 12. 1. p.

53 GV 1915. május 30. 3. p., GH 1915. május 23. 3. p.

cilinderben), dr. Ignátzy Ernő ügyvéd, Schramkó Gyula magánzó, Krenn Károly tanító, Szabó Aladár telekkönyvvezető, Surin István kertész voltak a fő-kurucok, de gyakran keresete fel a kurucokat a másik lapszerkesztő Huckstedt Jenő is, aki az akkor ugyancsak Gödöllői Hírlap név alatt megjelenő lapnak volt a szerkesztője. – Huckstedtet mindenki egyszerűen szerkesztő úrnak szólította, mert a lapszerkesztés volt a főfoglalkozása.⁵⁴ A társaságnak mindig volt elnöke. Az asztaltársaságnak tagja volt az ifjabb Kilián Frigyes is, amint ez a Gödöllő és Vidékének 1917. március 4-én megjelent cikkéből kiderül: „A kurucotthon tagjai közül tizen teljesítettek katonai szolgálatot, illetőleg is a hősi halált halt Dr. Szabó István ügyvéd s az orosz fogságba jutott ifj. Kilián Frigyes hadnagy leszámításával a következők: Nyiry Lajos főszerkesztőnk és Dr. Olajos Béla ügyvéd főhadnagyok, Dr. Ignátzy Ernő ügyvéd és Weszely József ügyvéd, hadnagyok, Huchstedt Jenő szerkesztő önkéntes szakaszvezető, Krenn Károly községi iskolai tanító és főgimnáziumi tornatanár és Koós János r. kath. elemi népiskolai tanító káplárok Marton Károly r. kath. kántor pár hónapi katonai szolgálat után felmentést nyert. A tagok közül időközben elhunytak hatan, elköltöztek öten s így ma mindössze öt kuruc képviseli itthon a régi gárdát.”⁵⁵ A fiatalabb Kilián Frigyes 1917-ben már nem teljesíthette katonai szolgálatát, mert fogságban volt. A társaság még az 1920-as években is működött.⁵⁶

Jótekonyság

A háborút megelőző években Kilián Frigyes neve nem fordul elő a fennmaradt forrásokban, mint adakozó, támogató az egyes jótekonysági eseményeknél. A háború éve alatt azonban már ő is a pénztárcájához nyúlt, hogy segítsen a rászorulókon. 1914 augusztusában a behívott katonák visszar maradt családtagjainak segélyezésére 5 koronát adományozott, majd 1915 májusában a háborúban megvakult katonánk részére megteremtendő segélyalaphoz 2 koronával járult hozzá.⁵⁷ 1917 májusában a gyöngyösi tűzvész károsultjainak segélyezésére 10 koronát adott.⁵⁸

Miután a világháború véget ért, a katonák, foglyok hazatértek. A háború után minden biztonnyal a gazdasági és társadalmi krízist a család is megérezte, de üzletük továbbra is működött.⁵⁹

Az ifjabb Kilián Frigyes önállósodása

Miután az ifjabb Kilián Frigyes hazatért a háborúból, újra munkába állt a családi vállalkozásban és

54 GH 1938. június 19. 3. p.

Alapszabályok nélkül működő társaság tagjai között nem voltak zsidók, tagjai leginkább a megszűnt Polgári Körből kerültek oda, a legszélsőbb 48-as függetlenséginek tartották magukat. GH 1938. június 19. 2 – 3. pp. A Polgári Kör 1914-ben még működött. GV 1914. március 15. 3. p. A kurucotthon asztaltársaság 1912-ben már biztosan működött, mert tagjai a Szilveszter éjszakát Kilián vendéglőjében töltötték, és ott köszöntötték az új évet. GV 1913. január 1. 3. p.

55 GV 1917. márc. 4. 1. p.

56 A Kilián-féle „Kuruczasztal” 1926-ban is felbukkan az újságban egy hír erejéig, miszerint elnökük, Szondy Lajos tiszteletére arcképéről készített festmény leleplezésére 1926. március 6-án került sor, amelyen a „nagy számban egybegyűlt kurucok szeretettel ünnepelték öreg barátjukat.” GV 1926. március 14. 1.p. Ugyanebben az évben a március 15-ét is megünnepelte a társaság. GV 1926. március 21. 1. p.

57 GV 1914. augusztus 30. 2. p.; GV 1915. május 30. 3. p.

58 GV 1917. május 27. 3. p.

59 Az 1918-ban az orosz hadifogságból hazatérők között találkozunk Csiba András nevével, akinek apja, id. Csiba András Kilián Frigyes pincemestere volt. Az ifj. Csiba András 1914-ben Varsónál esett orosz fogságba. GV 1918. augusztus 4. 1. p.

bekapcsolódott a község életébe is. 1920. szeptember 2-án a Vendéglősök Országos Egyesületének Gödöllői Csoportja alakuló közgyűlést tartott. Megválasztották a tisztkart és a választmányt. Az elnök Papp József, az alelnök ifj. Kilián Frigyes, a titkár **Torockay József**, az ellenőr **Herczog Sándor**, a pénztárnok **Viller Lajos** lett. A közgyűlés elhatározta, hogy az egyesület havonként egyszer, mindig más-más egyleti tagnál választmányi ülést tart.⁶⁰

Az ifjabb Kilián Frigyes 1920-ban felvetette magát az iparajstromba, és ezzel megkapta az engedélyt az önálló vendéglői tevékenységre.⁶¹ 1922-ben megkapta a korlátlan italmérési engedélyét a Rudolf utca 130. összeírású házra, ahol kocsmát működtetett. Itt a sör és bor mellett különféle égetett szeszes italokat is forgalmazott. Ez a kocsmá 1947-ben is működhetett, mert az engedélyét akkor újra kiállították a második világháború hadműveletei során megsemmisült korábbi helyett. Itt a sör és bor mellett különféle égetett szeszes italokat is forgalmazott.⁶²

Az idősebb Kilián Frigyes halála

Az idősebb Kilián Frigyes, aki a családot Gödöllőn letelepítette, kemény munkával megalapozta a család anyagi biztonságát, társadalmi elismertségét 1922. július 16-án agyhűtésben meghalt.⁶³ Első felesége mellé temették a gödöllői Dózsa György úti temetőbe. Kriptájuk ma is áll. Felesége Katharina Worm még néhány évig Gödöllőn maradt, 1924. január 24-én ő tartotta keresztvíz alá nevelt fiának, ifj. Kilián Frigyesnek elsőszülött gyermekét, Ilona Erzsébet nevű leányát.

Kilián Frigyes egy sikeres életet maga mögött tudva búcsúzhatott a földi élettől. Az egykori pincemester, majd kereskedő, vendéglős szakmai tapasztalatainak és vállalkozó kedvének köszönhetően, kitartó munkával vált a gödöllői társadalom elismert tagjává. Vendéglője a társadalmi élet önszerveződésének egyik színhelye lett, kedvelt találkozóhellyé vált. A családfő többször bekerült a község virilis képviselői közé, ezáltal a község életének irányításába is beleszólhatott. Gödöllő kereskedői életének szervezéséből is részt vállalt, számukra egyesületet alakítottak.

Családjának megbecsült helyet vívott ki a gödöllői társadalomban, anyagilag és erkölcsileg is biztos háttérrel. Tudását és élete munkáját egyetlen gyermekére, ifj. Kilián Frigyesre bízta. Iskoláztatta, kereskedőnek nevelte, miközben a becsületes munka szeretetét, értékét is megmutatta neki. Mindig szem előtt tartotta, hogy ő maga is felelős családjáért és azért a közösségért, amelynek tagja. Munkájának eredményességét fia életpályája tanúsítja. Az ifjabb Kilián Frigyes átvette a kereskedés irányítását és apja nyomdokain haladva a gödöllői társadalmi élet egyik meghatározó szereplőjévé vált a két világháború közötti időszakban.

IRODALOM

- CZEGLÉDI Noémi 2004. Egy ügyész élete a XIX. századi gödöllői uradalomban. In: A Sina család Magyarországon. Szerk.: Kerényi B. Eszter. Gödöllő. 57 – 62. pp.
HEGEDŰS László. Gödöllő biedermeiere. Gödöllői Városi Múzeum.
RIPKA Ferenc 1896. Gödöllő a királyi család otthona. Bp.

60 GV 1920. szeptember 5. 1. p.

61 Ifj. Kilián Frigyes iparigazolványa. GVM TD 2009.11.1.

62 Az engedélyt 1948. október 11-én csökkentették: két helyiségre korlátozták az italmérési engedélyét. Ezt az engedélyokmányt az üzleti helyiségben feltűnő helyen kellett tartani, valamint az üzleti helyiségen kívülről az italnemeket és az italmérés módját is fel kellett tüntetni. Ifj. Kilián Frigyes korlátlan italmérési engedélye. GVM TD 2009.11.2.

63 A gödöllői római katolikus plébánia halotti anyakönyve, 1922.

MAGYAR KÉZMŰVESEK, KISIPAROSOK ÉS KERESKEDŐK A VILÁGKIÁLLÍTÁSOKON 1851–1911 KÖZÖTT

Gál Vilmos

„...Szédítő, kábító és minden várakozást felülmúló látomány. Nem tudja az ember, mit nézzen, hol kezdje, s kétségbeesik, hogy képes lesz-e mindezt valamikor mind átnézni! Óriási temploma a világ művészeti tárgyainak, iparának és termékeinek...” (1. kép) A fenti sorokat **Csengery Antal**, a korszak egyik vezető gazdaság- és oktatáspolitikusa, az 1867-es kiegyezés egyik vezéralakja írta Londonból feleségének, **König Rózának** 1862. augusztus 12-én kelt levelében, a második londoni világkiállításról.¹ Csengery még láthatta a Hyde parkban felállított Krisztálpalotát, melyet az első londoni tárlatra csupa vasból, acélből és üvegből emelt **Joseph Paxton**, egy eredetileg üvegházakat tervező kertépítő mérnök. E nagyszerű, korát meghaladó vasszerkezetes építményt, a kiállítást követően szétszerelték, majd Sydenhamben, London egyik külvárosában ismét felállították, ám később, a 20. század harmincas éveiben egy tűzvész során teljesen elpusztult.² Ez volt az első „látomány”, melyet **Viktória királynő** férje, **Albert herceg** álmódott meg Londonban, 1851-ben. (2. kép)

Csengery Antal

1. kép – Csengery Antal portréja

Felmerülhet bennünk a kérdés, vajon miért is volt szüksége a 19. század közepén élő embereknek – Csengery szavával élve – e látományokra? Az első évtizedek világkiállításait tanulmányozva néhány pontban összegezhetőek a világtárlatok létrejöttének és gyors, hosszan tartó sikerkorszakának okai:

1. Nagyhatalmi erődemónstrációk színtere, gazdasági-kulturális erőfitogtatás, sokszor nemzeti évfordulók megünnepléséhez kötve.
2. A korszak szellemi- és anyagi kultúrájának gyümölcseit bemutató találkozóhely.
3. Új távlatok az egyes országok, kontinensek közötti kapcsolatteremtés- és információcsere színtereként.
4. A világ legnagyobb vásártere (a kiállítók termékeiket árusítják is, jó üzlet a kiállítónak és a szervezőknek is).
5. A megjelenő ágazatok fejlődésére gyakorolt pozitív hatás.
6. A legújabb találmányok és felfedezések megismertetése és terjesztése.

1 HALÁSZ G. 1939.

2 GÁL V. 2010. 10. p.

7. Új lehetőségek a reklám területén.
8. Új, kimeríthetetlen téma a sajtó számára (előkészületek, kiállítási tudósítások, országismertetések, társasági hírek, díjazottak).
9. Turisztikai célpont.
10. Modern szórakoztatási lehetőségek bemutatóhelye.

A vilákiállítások létrejöttének feltételei

Az ok-okozati összefüggésekről tehát viszonylag könnyen felállíthatunk egy bő listát, ám azt sem érdektelen megvizsgálni, hogy a vilákiállítások létrejöttének feltételei mennyire voltak adottak, illetve melyek voltak ezek a feltételek.

Ebben az időben zajlott a közlekedés forradalma (a kiépülő vasúti hálózat segítségével drasztikusan lerövidül az utazási idő, jó példa erre a Budapest-Párizs útvonal, amely két nap alatt kényelmesen megtehető volt vasúton.) A vasút gyorsasága és kényelme azonnali hatást gyakorolt az úri középosztály széles bázisára, vagyis rövid időn belül megnőtt az utazási kedv: divatba jött a turizmus. (A korszakban jönnek létre az első utazási irodák, az ún. Cook-irodák.)

Érdekeség, hogy az első Közép-európai utazási iroda a bécsi expóra alakult, a tulajdonos pedig nem más volt, mint a telefonközpont és a telefonhírmondó feltalálója, **Puskás Tivadar**.³ Ebben az időben indul meg az ipari fellendülés második nagy hulláma (új anyagok, új technológiák, új iparágak születnek, ezek a nem egyszer szenzációs újítások, találmányok egyre inkább felkeltik a szakemberek mellett a laikusok érdeklődését is). Mindez pedig új dimenziókat nyitott meg az üzleti, piaci kapcsolatok területén, nagy hatást gyakorolva a világgazdaság további fejlődésére nézve.⁴

2 kép – A Kristálypalota látképe

3 PAP J. 1960. 35 – 36. pp.

4 SEMPERT, G. 1980. 36. p.

Új reklámlehetőségek

A világkiállítások hosszú távú sikerének egyik kulcsa, hogy a résztvevők nem csupán egy vásárt láttak e rendezvényekben, hanem hosszú távú reklámpolitikájuk számára is ideális eszköznek tartották ezeket a világméretű csúcseményeket.

Az alábbiakban csupán felsorolásszerűen térek ki a legfontosabb jellemzőkre:

1. A világtárlatok alkalmasak voltak a részt vevő cégek számára új termékeik nemzetközi piacra történő bevezetésében.
2. A vállalatok expó-részvétele egyben a prosperitás bizonyítéka is volt.
3. Egy-egy díj elnyerése tovább növelte a cégek presztízsét.
4. A kiállítási díjak ábrázolásai hamarosan megjelennek a cégek reklámjaiban, a termékek címkein, prospektusain, levélpapírjain, számláin stb. (3. kép)
5. Hazai- és külföldi lapok tudósításai.
6. Szerencse-faktor: lásd a Herendi porcelán 1851-es sikerét, melyet egyebek mellett Viktória királynő vásárlásának köszönhetett. (4. kép)

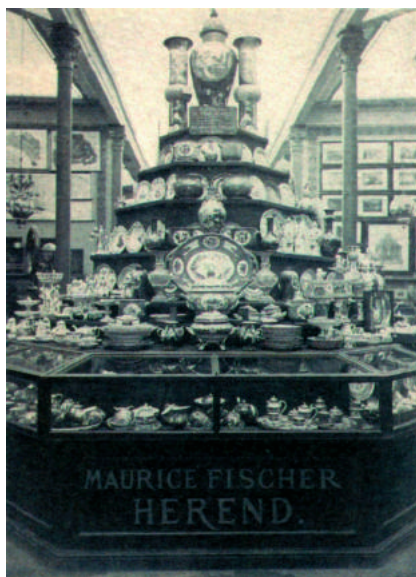
A mai kor muzeológusainak is tanulságos lehet egy korabeli kézikönyv, amely gyakorlati útmutatást adott a kiállítani szándékozók számára. A könyvecskét **Máday Izidor** jegyezte, 1872-ben, a bécsi világkiállítást megelőző évben jelent meg az *A Világkiállítások. Utmutatás az azokon résztvenni szándékozók számára* cím alatt. A kézikönyvet tanulmányozva megfigyeléseket tehetünk a kor kiállítási gyakorlatára, ízlésére nézve és összehasonlíthatjuk napjaink trendjével.

3. kép – Az István gőzmalom plakátján jól látszanak a különböző világkiállításokon elnyert érmek képei

A könyv első részében nagy általánosságokban összegzi az addigi világkiállítások eredményeit, tapasztalatait, kiemelve a magyar eredményeket, majd áttér a gyakorlati útmutatásra. Erről csupán néhányat, címszavakban idézek a kor zamatos hangvételében:

1. a kiállítás célszerűsége
2. tolvajlás
3. reclam
4. színekre való tekintet
5. gépek mozgásba hozatala
6. hangszerek megkísérthetése
7. eljárás, gyártás bemutatása
8. üveg alatt kiállítás
9. zár alatti hely
10. jó világítás
11. feliratok
12. kiállítás külcsínja.⁵

4. kép – A korszaknak megfelelő standkiképzés.
A Herendi Porcelánmanufaktúra kiállítása az
1867-es párizsi világtárlaton

Megtérülés, motivációs tényezők

A reklámértéken túl felmerülhet az a kérdés, hogy megérte-e a kiállítók számára a világkiállítási jelenlét, hiszen könnyen kiszámítható, hogy egy-egy ilyen eseményre a kisebb-nagyobb cégek tulajdonosainak, személyzetének ellátása, illetve az árukészlet szállítása komoly befektetést igényelt. Az előbbieket vizsgálata közben arról is érdemes szót ejteni, hogy a résztvevők megjelenésének milyen motivációs tényezői lehettek.

1. Mivel a kiállítások történetének első ötven évében vásárszerű rendezvényekről beszélhetünk, tehát a kivitt árucikkek egyben eladandó portékaként jelentek meg a standokon, így egyértelmű, hogy a cégek az eladott áru, illetve a megrendelések révén legalább nullszaldós, de inkább nyereséget produkálva szerettek volna hazatérni e tárlatokról.
2. Az idők folyamán előtérbe került az egyes országok egységes megjelenése, amely további költségeket rótt a kiállítókra, erre jó példa a Vasárnapi Újság 1867-es rövid híradása.⁶
3. A reklám szerepe: a díj felhasználása a termékek, illetve a vállalkozás megjelenítésében; a jó szereplés személyes dicsőség, egyben a nemzeti büszkeség táplálója; személyes presztízs: erőfitogtatás a hazai (lokális) konkurenciával szemben.
4. Tapasztalatszerzés (új termékek, új divatok, eljárások, csomagolástechnika megfigyelése, adaptálása a hazai viszonyokra). Konzultáció külföldi szakemberekkel.

⁵ MÁDAY I. 1872. 44 – 78. pp.

⁶ „A párizsi világkiállítás ügyében alakult országos központi bizottság [...] magvak, cukrászati, vegyszeti és más üvegekben kiállítható tárgyak számára a bizottság hivatalos helyiségében (Köztelek) megtekinthető rajzok szerint készült, jutányos áron megszerezhető egyforma üvegeket ajánl. Óhajtanó volna, hogy az illető kiállító urak ezen üvegeket használnák tárgyaik kiállítására.” Vasárnapi Újság, 1867. január 6. 9. p.

5. Új termékek, eljárások, technológiák átvétele. (Megjegyzendő, hogy a nemzetközi szabadalmi jog ebben az időben még kialakulatlan volt, s éppen a vilákiállításokon történt számos anomália segítette elő e probléma nemzetközi szabályozásnak felgyorsulását.)
6. A vállalkozó a vilákiállítást maga is turisztikai célpontnak tekinti, természetesen ez a cél az üzlet után másodlagosan történhet, tehát a látványosságok élvezete nem mehet az üzlet rovására.
7. A részvétel egyben példamutatás a hazai iparostársadalom számára.

Helyszín	Év	Kiállítók száma	Látogatók száma	Terület
London	1851	17 000	6 millió	74 000 m ²
Párizs	1855	30 000 k.	5 millió	65-70 000 m ²
London	1862	23 600	6,2 millió	72 000 m ²
Párizs	1867	50 000	10 millió	687 000 m ²
Bécs	1873	52 000	7,25 millió	1 834 000 m ²
Philadelphia	1876	27 000	10 millió	175 ha
Párizs	1878	52 835	15,6 millió	700 000 m ²
Párizs	1889	61 722	25 millió	900 000 m ²
Chicago	1893	35 000	15 millió	278 ha
Párizs	1900	76 000	50,86 millió	108 ha

A táblázat a kiállítók, illetve a látogatók számának változását, valamint a kiállítási terület növekedését mutatja a tárgyalt időszakban.⁷

Változások az idők folyamán

A 20. század elejére számos változás következett be a vilákiállítások szellemiségében, hangsúlyeltolódás állt be többek között az országok egységes megjelenésében, így a vásárjelleg fokozatosan háttérbe szorult, ugyanakkor főként az amerikai tárlatokon a látványelemek, a „vurstli-jelleg” nagyobb teret kapott. Mindezen változások természetesen kihatottak a lebonyolítás egészére is.⁸

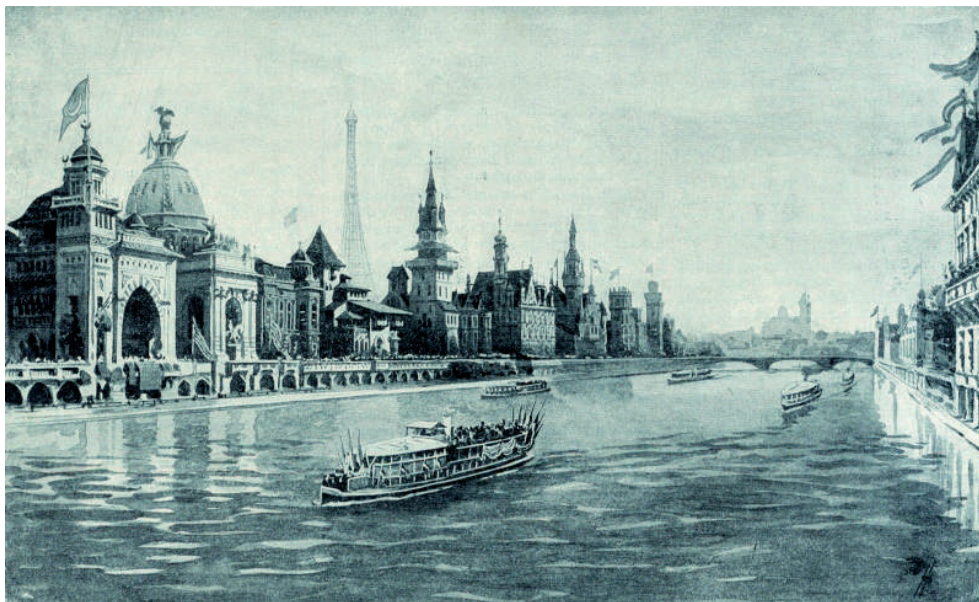
1. Előtérbe kerültek az egyes államok országbemutatói (országimázs építés).⁹
2. Ide kapcsolódik a nemzeti pavilonok megjelenése, az „egy csarnokos elv” megszűnése.¹⁰
3. Csökkent a kis- és középvállalatok részvétele.
4. Ezzel arányosan a nagyvállalatok megjelenése egyre dominánsabbá vált.
5. Az ipar- és képzőművészet térnyerése folyamatosan nő (az iparművészethez kapcsolódó kézművesipar továbbra is jelen van, de előtérbe kerülnek a tervek és tervezők). (5. kép)

7 GÁL V. 2010. 7 – 8., 17 – 18., 25 – 26., 37 – 39., 47 – 49., 65 – 67., 73 – 76., 87 – 89., 99 – 100., 107 – 108. pp.

8 GÁL V. 2010. 134 – 135. pp.

9 GÁL V. 2009. 60-61. pp.

10 Az első vilákiállításokon egy hatalmas csarnokban bonyolították le a rendezvényt a szervezők, majd folyamatosan jelentek meg előbb jelzészzerű látványpavilonok, majd 1878-tól kezdve az ún. nemzeti pavilonok. Az 1958-as brüsszeli expótól kezdve lehet azt mondani, hogy a központi csarnokok helyett már csak nemzeti, illetve céges és szervezetekhez kapcsolódó pavilonokban állították ki az egyes résztvevők. Az 1878 – 1939 közötti időszakban még léteztek tematikus csarnokok is, a nemzeti pavilonokban nem a teljes, csupán reprezentatív kiállítások szerveződtek. 1876 és 1958 között pedig a több, tematikus csarnok vált általánossá, miután az egyre növekvő érdeklődés miatt egy légtérű csarnokban egyszerűen képtelenség lett volna elhelyezni minden alkotást.

5. kép - Nemzeti pavilonok a Szajna partján, az 1900-as világtárlaton

A díjazás sajátosságai

A világiállítások díjazása teljesen egyedi módon történt, a külső szemlélőnek különös lehet az, hogy mennyivel nagyobb volt a díjazottak köre, mint egy-egy sporteseményen megszokhattuk. Mindennek az volt a fő oka, hogy a rendezők nem a legkiemelkedőbb egy-három alkotót, alkotást akarták díjazni, hanem az egyes ágazatok magas szintet elérő résztvevőit. Így tehát a legtöbb esetben akár az összes résztvevő egyharmada, fele is részesülhetett a különféle díjakban.¹¹

1. A díjazás esetleges volt (az adott kiállítás szervezői határozták meg). Általában 5-6 féle kiüntetés is létezett.
2. Az ágazatok felosztása, a zsűrizés sem volt egységes.
3. Fontos jellemző volt a nagy számú díjazás egy-egy eseményen.
4. Nem (csak) a legjobbat keresik, hanem a magas minőséget is díjazzák.
5. A túl sok díjazott kompenzálására a franciák 1878-ban bevezetik a Grand Prix-rendszert, a valóban kiemelkedő alkotások díjazására.
6. 1958 óta a díjazás megszűnt, árusítás és cégbemutató is tilos az expón.¹²

¹¹ GÁL V. 2010. 73. p.

¹² Uo. 2010. 270 – 271. pp.

Helyszín	Év	Magyar kiállítók száma	Nagydíj	Érmek száma	Oklevelek száma	Összes díj
London	1851	28		6	6	12
Párizs	1855	153		40	50	90
London	1862	188		67	73	140
Párizs	1867	368		100	38	138
Bécs	1873	3018		643	810	1638
Philadelphia	1876	22		4		4
Párizs	1878	1600	12			542
Párizs	1889	23	1	3	6	10
Chicago	1893					
Párizs	1900	3278	161	1020	250	1431

A táblázat a magyar kiállítók számát, illetve az általuk elnyert díjak mértékét mutatja be a tárgyalt időszak kiállításain.¹³

A főszereplők

A világtárlatok általános helyzetképének felvázolása után, a továbbiakban néhány magyar szempontból kiemelkedő iparos, kézműves mester és kereskedő világkiállításokon való megjelenését kívánom bemutatni. Az évtizedek alatt kiállító több ezer magyar közül szubjektív módon választottam ki néhány figyelemreméltó karriert, a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül.

Id. Kirner József (1809 – 1869)

A Kirner család műhelye a 19. századi magyar puskművesek legjelentősebb, egyetlen nemzetközileg is versenyképes bázisa volt. Az alapító, **Kirner György** 1813-ban kapott polgárjogot Budán, ahová Bécsből érkezett. 1827-től már Pesten találjuk, ahol nagyobb műhelyt alakított ki, több segédet és inast foglalkoztatva. Fia, József nála tanulta ki a szakma csínját-bínját, majd 1827-es felszabadulása után, 1829-ben vándorútra kelt. Előbb Lüttichbe, majd Brüsszelbe ment, hogy behatóan tanulmányozza a helyi fegyverkészítés technikáját. Munkái, későbbi feljegyzései arról tanúskodnak, hogy a belga puskműves iskola egész pályafutását meghatározta. Kisebb párizsi, majd prágai kitérő után 1832-ben visszatért Pestre, ahol mestervizsgáját kitűnő eredménnyel mutatta be. Ettől az évtől kezdve apja társaként tevékenykedett – megszületett a „*Kirner és Fija*” cég, mely már ebben az időben is jelentős hazai igényeket volt képes kiszolgálni.

Apja 1847-os halála után – mivel az üzemet évek óta József jóformán egyedül vezette – továbbra is törtetlen volt a vállalkozás fejlődése, ám az 1848–49-es események majdnem tönkretették a puskműves műhelyt, a szabadságharc bukása után pedig a megtorlás időszaka nem kedvezett a magyarországi fegyvergyártásnak.

Az 1851-ben megnyíló első világtárlatra a cég annyira megerősödött, hogy elküldhette legújabb modelljeit a Kristálypalotába, s bár díjat nem nyert, már az is csodaszámba ment a körülmények ismeretében, hogy volt mit kiállítania. Kirner jó üzleti érzékét mutatja, hogy meglátta a világkiállí-

¹³ Uo. 2010. 270 – 271. pp.

6. kép – id. Kirner József portréja

tásban rejlő piaci lehetőségeket, időt és pénzt nem kímélve maga is elutazott Londonba, hogy tanulmányozhassa a legújabb technikai megoldásokat. Az 1852-es New York-i, kisebb, nem hivatalos világkiállításon is részt vett, ahová azzal a céllal érkezett, hogy személyes kapcsolatokat kiépítve megrendeléseket hozzon tető alá a külföldi cégekkel.

Kirner az ötvenes években a legnagyobb hazai szaktekintéllyé emelkedett, a Pesti Céllövő Társaság főlövész mestereként a *Lefauchaux*, a *Lancaster*, majd az ún. *Schneider-féle* rendszerű fegyvereket vizsgálta, s gyártotta is, miközben fia, (későbbi méltó utóda) **ifj. Kirner József** már inasként tevékenykedett nála. 1861-ben id. Kirner Józsefet szélütés érte, s ettől kezdve haláláig, 1869-ig fokozatosan kiszorult az üzem gyakorlati vezetéséből. Az 1862-es, újabb londoni világkiállításra már valószínűleg ifj. Kirner József állította össze a cég kollekcóját. 1873-ban, a bécsi

tárlaton haladási éremmel jutalmazták fegyvereik minőségét.¹⁴ (6. kép)

Králik Sámuel (1815 – 1886)

7. kép – Králik Sámuel portréja

Králik Sámuel az egyik első nemzetközi színvonalat képviselő magyar órásmester volt. Bécsben öt évig inaskodott, majd Pesten telepedett le, ahol **Hahn Gaspárnál** lett segéd. Mestere halála után ő vette át a műhely irányítását, majd 1843-ban megszerezte mesterlevelét, s önálló üzletet alapított. Két évvel később már az órás céh elnökévé választották a fiatal szakembert.

Az 1851-es világkiállításon egyedüli órásként képviselte Magyarországot, s maga is elkísérte utazóórák és zsebórákból álló anyagát Londonba, ahol szakmája legnevezetesebb angol művelőinek módszereit is tanulmányozta. Az ekkor kiállított kollekcója állítólag általános feltűnést keltett célszerű újításai miatt. Bécsben, a világtárlat előzetes bemutatóján is rengeteg szakmai elismerést kapott, az osztrák közoktatási miniszternek pedig annyira megtetszett egyik órája, hogy megvásárolta azt a József Ipartanoda (a későbbi József Műegyetem) számára.

Králik különlegesnek számít abból a szempontból is, hogy nem csupán az első világtárlat kevés magyar kiállítójának egyikeként tarthatjuk számon, de a kiállítások korai időszakának legkitaróbb magyar résztvevőjeként is: 1873-ig bezárólag valamennyi bemutatón szerepeltek munkái, melyeken 1862-ben (csillagászati óra), 1867-ben (ingaóra), valamint 1873-ban is díjakkal tüntették ki.¹⁵ (7. kép)

¹⁴ TEMESVÁRI F. 1959. 208 – 212. pp.

¹⁵ GELLÉRI M. 1887. 218 – 219. pp.

Szentpétery József (1781 – 1862)

A kortárs műbírálók által állítólag – az olasz reneszánsz domborműkészítés legnagyobb alakjáról – „magyar Benvenuto Cellininek” nevezett Szentpétery kora egyik legelismertebb ötvösművésze volt hazánkban. A londoni világkiállításon két, antik történelemből merített témájú, historizáló domborművét mutatták be, miközben idős kora ellenére ő maga is ellátogatott az angol fővárosba. Az *arbelai ütközet*, Nagy Sándor egyik csatáját ábrázoló munkája vörösrézből, míg az ugyancsak Nagy Sándorhoz kapcsolódó domborműve, a *Porus király fogságbaesése* ezüstből készült.

Ugyan Szentpétery hírnevét klasszikus ötvöstárgyak készítésével alapozta meg, 1809-től történelmi tárgyú domborműveket is alkotott. Antik és vallási témájú alkotásai mellett a magyar múlt néhány jelentős eseményét is megkomponálta. Bár a Párizsi Nemzeti Gazdászati, Ipari és Kereskedelmi Társulat Akadémiája – megismerve kiállított műveit – tagjai közé választotta, ám a londoni zsűri a legcsekélyebb elismerésben sem részesítette azokért. Mindenesetre Szentpétery – önéletírása szerint – elégtételnek érezte, hogy a londoni közönség művei pártját fogta: „*Ahol az ki volt téve, a nézőknek mindig legnagyobb csoportja volt.*”

Mindemellert az egyik angol lap műkritikusa is elragadtatottan számolt be az ötvösmester alkotásairól: „...szakértők által egyhangúlag a legcsodálatraméltóbb műnek ismertetett el... e művészet, ámbár a görögök és rómaiak által úgy, mint a 16-ik századi olaszok által művelve, a modern művészetek által végkép elhanyagoltatott, mignem egy magyarnak maradt fenn azon dicsőség, azt előbbi fényébe visszahelyezni...”¹⁶ (8. kép)

A zirci műbútorasztalos

Ha bárki a kedves olvasók közül Zircre vetődik, ne mulassza el felkeresni a ciszterci apátság Reguly Antal Múemlékkönyvtárát, mely nem csupán számos könyvritkasága miatt tarthat számot érdeklődésre, de annak csodálatos, a Bakony erdősegeinek habos köriseiből készített berendezése miatt is. Az igényes munkát **Wilde Mihály** és műhelyében dolgozó öccse, **Wilde József** zirci asztalosok készítették, mintegy tíz esztendő alatt (1847-ben kapták a megbízást, a tervezés után 1852 és 1858 között készült el a munka). Az iparművészeti remeknek minősíthető, mértéktartó díszítésű szekrények, a galériás állványrendszer és a polírozott intarziás járófelület kiváló minőségét, igényességét a könyvtár berendezésének időtállósága bizonyítja. Ha a könyvek között sétálunk, egy íróasztal-féltre bukkanunk, melyről, ha jobban megnézünk, kiderül, hogy valójában egy közönséges asztalra applikált szekrény egyik ajtaja, mely állítólag a Bakony összes ismert fajtajának felhasználásával, az intarziás technika csúcsteljesítményeként született. Mellette a második londoni kiállítás oklevele, ahol Wilde József – aki a könyvtár berendezésének intarziáit készítette – két „chiffonnal” (szekrényvel) mutatkozott be. A könyvtárban kiállított szekrényajtó a világkiállítás oklevelét elnyerő szekrények egyikét díszítette.¹⁷

SZENTPÉTERY JÓZSEF, ötvös.

8. kép – Szentpétery József portréja

16 MIHALIK S. 1954. 8 – 29. pp.

17 GÁL V. 2010. 32 – 33. pp.

A magyar mezőgazdasági gépgyártás úttörői

VIDATS ISTVÁN. mezőgazdasági gépgyáros.

9. kép – Vidats István portréja

A magyar ekék, s egyéb mezőgazdasági eszközök már 1862-ben megjelentek, sőt érmeket is nyertek a londoni világtárlaton. **Vidats István**, aki ekékkel és rostákkal jelentkezett, maga is körülnézett a kiállításon, haza is hozott néhány külföldi ekét, s azokat a maga gyártmányai tökéletesítéséhez felhasználta, olyannyira sikeresen, hogy az 1867-es párizsi, majd 1873-ban a bécsi tárlaton újabb éremmel gazdagodott akkor már a fia által vezetett mezőgazdasági gépgyár.¹⁸

Farkas István, aki Vidats Istvánnal üzleti kapcsolatban állt, ugyancsak ekéjével nyert el érmet 1862-ben és 1867-ben.¹⁹

A kor harmadik fontos gépgyárosa **Gubitz András** Pesten ekéket, boronákat és magtakarókat készített, s ugyancsak ott volt termékeivel a kor kiállításain. Olyannyira, hogy az 1862 és 1878 közötti tárlatokon – az egy philadelphiai kivételével – mindenhol kitüntetésekkel térhetett haza.²⁰

Három közül talán Vidats, illetve annak pesti üzeme volt a legfejlettebb, mely 1842-től működött, s már az 1846-os Országos Iparkiállításon érmet nyert. Az itthon akkoriban legelterjedtebb Vidats-ekén kívül különféle szecs kavágókat, rostákat, sőt cséplőgépeket és „műmalmokat” (malomipari eszközöket) is gyártott, magas minőségben.²¹ (9. kép)

Dreher pesti műszerész „csonkító eszközei”

A bajor származású **Dreher Ignác** (1820 – 1886) a szokásos céhes tanulóévek után házasságának köszönhetően alapíthatott 1845-ben késeket, orvosi eszközöket és kertészeti szerszámokat gyártó műhelyt Pesten. Mivel sebészeti eszközöket gyártó vállalkozó rajta kívül csupán három akadt a városban, így viszonylag jól menő cégét fokozatosan fejlesztve az orvosi egyetem egyik rendszeres szállítójává vált. Az Orvosi Hetilap 1862-es beszámolója szerint pedig „*Dreher pesti műszerész két szekrényvel csonkító eszközöket, három szekrényvel barmászati és kerti műszereket küld a londoni iparkiállításra.*” Bár ekkor még nem nyert kitüntetést, ám 1873-ban finom késműveiért és sebészeti eszközeiért érdeméremet vehetett át.

1874-től Dreher Ignác és fiára változott a cég neve, előbb Károly, majd Ignác fia is bekapcsolódott az üzletbe. Az 1878-as párizsi tárlat újabb sikereket hozott a vállalkozás számára, s Károly elnyerte az uralkodótól az arany érdemkeresztet.

Az öreg Ignác halála után a két testvér együtt vezette a céget, de az 1900-as, újabb párizsi világkiállításra – bátyja 1899-ben bekövetkezett halála miatt – az ifjabb Ignác már egyedül készítette fel üzemét. Itt is érmet hozott a vállalkozás számára a részvétel, ekkor főként kertészeti eszközei színvonalá miatt érdemelte ki a zsűri jutalmát.²²

18 ESTÓKJ. 2001. 14. p.

19 MÁDAY I. 1872. 29., 40. p.

20 Uo. 1872. 29., 40. p.

21 GELLÉRI M. 1887. 62 – 65. pp.

22 S. NAGY A. 2001. 12., 14., 18. p.

Magyar különlegességek

Ha Herz termékeket esznek, jusson eszükbe, hogy a Beimel és Herz cég 1862, 1867, 1873 érmet nyert füstölt szalonnájával, de többek között megjelentek a magyarok befőzött gyümölcscsel, mézeskaláccsal, „maccaronival”, pezsgővel, maraschino likőrrel, népviseleteket bemutató fényképekkel, gyékénykosarakkal, illatszerekkel, cipőkkel, csizmákkal, tűzálló széfekekkel és nem utolsósorban tűzhelyekkel.

Csak címszerű felsorolásnál maradva: **Malatyinszky Imre** cifraszűrökkel indult 1851-ben; **Beregszászy Lajos** zongorái 1862-től szerepeltek kiállításokon, több kitüntetést is kiérdemelve 1862 – 1873 között. **Topits József** (1824 – 1876) az első gőzerőre berendezett tésztagyár beindítója levesbe való száraz tésztát és a hús mellé való csőtésztát (maccaroni), valamint tarhonyát is gyártott, 1862 – 73 között járt kiállításokon, 1873-ban érdemérmeket nyert.

Oeti Antal (1837 –) vasöntődéje 1862-től a mai Andrassy út-Csengeri utca sarkán állott, tűz-ellenes pénzszekrényéért oklevelet kapott 1867-ben, 1873-ban érdemérmeket nyert, először 1862-ben járt világhiállításán. **Pattak György** kefekötő Szebenből sörteterítőket és lábkeféket vitt Londonba (1851, 1862.). **Wagner Dániel** pesti gyógyszerészeti művegykrém intézete 1862-ben szerepelt Londonban. **Tiedge János** fotográfus délmagyarországi népviseletek fényképsorozatával volt jelen 1862-ben; pályatársa, **Osterlamm Károly** Pestet és Budát ábrázoló fényképekkel jött ugyancsak 1862-ben; a jónevű **Streliczky Lipót** fotográfus magyar tájképei nyertek díjat 1867-ben.²³

Az egyik mézeskalácsos, **Beliczay Imre** (1806-) azért is érdekes személyiség, mert üzeme, ahol nem csupán mézeskalácsot, de viaszt, mézet, gyertyát is készített, a korszak majd minden világhiállításán eredményesen (1862-ben dicsérő oklevél, 1867-ben ezüstérem, 1873-ban érdemérem) szerepelt, s utódai még az 1930-as években is vitték üzemét; gyönyörű mézeskalács-formáit pedig a mai napig őrzik a magyar múzeumok. Aktív szerepet vállalt az iparosok és Terézváros közösségében is, az Iparkamara iparososztályának elnöke, tanoncmunka kiállítások szervezője, városi képviselő, a külföldi kiállítások mellett a hazaiakon is rendre részt vett.²⁴

A Gerbeaud Cukrászda elődje, a Kugler

A soproni cukrászdinasztiából származó **Kugler Henrik** 1858-ban nyitotta meg első süteményesházát Pesten, a mai József nádor téren. A jól menő üzletet már 1870-ben nagyobb, frekventáltabb helyre akarta költöztetni, sikerült is megszereznie a mai Vörösmarty téren álló Privorszky-féle kávéházat, melyben nem kisebb személyiség, mint **Deák Ferenc** „vert tanyát” körével 1865-től kezdődően. Kugler szakértelmét, üzleti érzékét dicséri, hogy már néhány héttel a nyitás után számos arisztokrata, politikus, zeneszerző, író-költő és színész megfordult üzletében és a hely hamarosan a főváros legkedveltebb cukrászdájává vált.

A nemzetközileg is elismert szakember a kor világhiállításain nem csupán termékeivel, de mint szervező és zsűritag is részt vett. Az 1873-as világhiállításán cukrászati készítményeiért Haladasi Éremmel tüntették ki a mestert, akinek nem kevesebbet, mint a minyon Magyarországra érkezett is köszönhetjük. A sokáig csak „kuglerként” emlegetett sütiről még **József Attila** is megemlékezett *Kedves Jocó!* című költeményében: „*De szeretnék gazdag lenni, egyszer libasültet enni, jó rubába járni kelni, s öt forintér kuglert venni.*”

23 MÁDAY I. 1872. 13 – 44. pp.

24 GELLÉRI M. 1887. 26 – 28. pp.

Az idős mester 1884-ben adta át üzetét az egyik franciaországi útján megismert, s idecsábított **Gerbeaud Emil**nek, akiről hamarosan kiderült, hogy méltó utóda a nagy Kuglernek, aki így visszavonulva nyugodtan hódolhatott lótenyésztési szenvedélyének.²⁵

IRODALOM

- ESTÓK János 2001. Képes gépeskönyv. Gépek a magyar mezőgazdaságban a kezdetektől 1945-ig. Bp.
- GÁL Vilmos 2009. A világkiállítások és Magyarország (1851 – 1900). In: Polgári Szemle 2009/6.
- GÁL Vilmos 2010. Világkiállító magyarok 1851 – 2010. Bp.
- GELLÉRI Mór 1887. A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok. Bp.
- HALÁSZ Gábor 1939. Csengery Antal. In: Nyugat, 1939/4. szám
- MÁDAY Izidor 1872. A Világkiállítások. Utmutatás az azokon résztvenni szándékozók számára. Pest.
- MIHALIK Sándor 1954. Szentpétery József ötvösmester élete, önéletírása, művei. Bp.
- PAP János 1960. Puskás Tivadar. Bp.
- SEMPER, Gottfried 1980. Tudomány, ipar és művészet, valamint egyéb írások az iparművészetről és a művészeti oktatásról. Szerk.: Hans M. Winger. Bp.
- S. NAGY Anikó 2001. Egy pesti iparos-kereskedő cég fénykora. In: A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum vezetője. Szerk.: S. Nagy Anikó. Bp.
- TEMESVÁRY Ferenc 1959. Egy magyar puskműves család élete és működése. In: Folia Archeologica XI. Bp.
- Vasárnapi Újság, 1867. január 6.

25 GÁL V. 2010. 57 – 58. pp.

HÉTKÖZNAPI PROPAGANDA A LEGYEZŐTŐL A PORCELÁN BÖGRÉIG¹

Závodi Szilvia

A Hadtörténeti Múzeum előző években megrendezett első világháborús hátország konferenciáin² egy-egy első világháborús emléktárgycsoportról tartottam előadást, ezek az emlékgyűrűk³, a hadsegélyező kártyák⁴ és a Vivát-szalagok⁵ voltak. Jelen tanulmány tulajdonképpen a „maradék” emlékekről szól, melyeket három csoportra lehet osztani.

Az első ilyen tárgycsoport a legyezők. A nyíltan propaganda céllal készült tárgyak két méretben kerültek forgalomba. A két típus nem csak méretében különbözött, hanem a lekerekített végű küllőinek számában is. A kisebb legyezőt 17, a nagyobbat 14 arcképpel díszítették, méghozzá úgy, hogy a vékony kartonpapírból kivágott küllők elülső oldalára színesen nyomtatott papírt ragasztottak. A legyezők küllőinek hátoldalát pedig fahatású mintával díszítették. Csak a legyező külső fedőlapjait készítették fából. A küllőket a keskenyebb végüknél védőlapocskával ellátott szög fogta össze, amihez egy fémből hajlított fül is csatlakozott. Ez a fül alkalmas volt arra, hogy szalagot fűzzenek keresztül rajta, aminek segítségével a csuklóhoz lehetett erősíteni a legyezőt. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében fellelhető legyezők közül csak egy kisebb méretű tárgyon található egy sárga szalag.⁶ A szalag létezése viszont egyértelműen arra utal, hogy a propagandatárgyat rendeltetészerűen is használták.

A legyezőkön a szövetséges uralkodók, **I. Ferenc József** osztrák császár és magyar király, valamint **II. Vilmos** német császár és porosz király, a trónörökösök, **Károly** és **Frigyes**⁷, illetve osztrák – magyar és német hadvezérek kaptak helyet. Az egyetlen német, **Hindenburg**⁸ volt, a töb-

1 A tanulmány alapját adó előadás a Hadtörténeti Múzeum 2011. évi első világháborús hátország konferenciáján hangzott el 2011. november 30-án.

2 2011-ben immár harmadik alkalommal rendezte meg a Hadtörténeti Múzeum a konferenciát, előtte 2008-ban, 2009-ben és 2010-ben is volt ilyen rendezvény.

3 ZÁVODI Sz. 2011. 29 – 34. pp.

4 ZÁVODI Sz. 2010. 169 – 178. pp.

5 ZÁVODI Sz. 2011. 37 – 52. pp.

6 A legyező (leltári szám: Hadtörténeti Múzeum (továbbiakban: HTM) 16.659/Emlékanyag Gyűjtemény (továbbiakban: Em.) a Hadtörténeti Múzeum „A Nagy Háború 1914 – 1918. Mire a levelek lehullanak... lehullottak” című első világháborús kiállításának első termében látható.

7 Vilmos Ágost (Potsdam, 1882 – Hechingen, 1951) német és porosz koronaherceg, trónörökös, tábornagy, II. Vilmos császár legidősebb fia.

8 Paul von Beneckendorff Hindenburg (Posen, 1847 – Neudeck, 1934) német tábornagy, politikus.

biek: **Kuzmanek**⁹, **Boroevics**¹⁰, **Dankl**¹¹, **Hötzendorfi Conrád**¹², **József Ferdinánd**¹³, **Frigyes főherceg**¹⁴, **Jenő főherceg**¹⁵, **József főherceg**¹⁶, **Krobotin**¹⁷, **Haus** admirális¹⁸, **Böhm Ermoli**¹⁹ és **Pflanzer Baltin**²⁰. Minden arckép alatt a szereplők saját kezű aláírása olvasható. A személyek felismeréséhez és a közöttük való eligazodáshoz nyújtott segítséget a Tolnai Világlapja. Az 1917. évre kiadott naptárának első oldalpárján ugyanis bemutatta a legyezőt az aláírásokat nyomtatott betűkkel kiírva.²¹ (Az előző felsorolásban ezeket a névformákat használtam.) A naptár csak a trónörökösök személyéhez fűz megjegyzést, odaírták azt is ki, kinek az örököse.

A portrékat **August Patek**²² készítette, mindegyik rajzot teljes névvel, nyomtatott betűkkel szig-nálta. A nagyobb méretű, kevesebb küllőből álló legyezőkről általában hiányzott a két trónörökös és Hindenburg arcképe. Egy 1916-os katalógus szerint a nagyméretű legyező 2 és fél, a kisebb 1 koronában került.²³

A legyezőket – mint a legtöbb háborús emléktárgyat – jótékonyági céllal árusították. Egyes példányok²⁴ fedőlapján a császári és királyi hadsegélyezés hivatalos címerét helyezték el. A jelvényen ovális keretben egy kétféjű sas látható császári koronával, karddal, országalmával, rajta pedig egy vörös kereszt található. A kisebb méretű legyezőket hadi kiállításokon is meg lehetett vásárolni és haza vinni emléke. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében az egyik legyező fedőlapján vörös betűkkel az „Emlék a Pasaréti lövészárokból 1915”²⁵, egy másik tárgy zárólapján pedig tintával írva a „Lembergi hadikiállításról 916 VIII/20”²⁶ felirat olvasható.

A legyezők középső küllőjének hátlapjára nyomtatták a kiadói etikettet barna vagy fehér színnel, ezek szerint a tárgyak Bécsben, a Hermes Buch und Kunstdruckerei²⁷-ben készültek.

-
- 9 Hermann von Burgenustädten Kusmanek (Nagyszében, 1860 – Bécs, 1934) osztrák – magyar gyalogsági tábornok.
 - 10 báró Svetozar de Bojna Borojević (Umetic 1856 – Klagenfurt, 1920) osztrák – magyar tábornagy.
 - 11 gróf Viktor von Krašnik Dankl (Udine, 1854 – Innsbruck, 1941) osztrák – magyar vezérezredes.
 - 12 gróf Franz Conrad von Hötzendorf (Penzing bei Wien, 1852 – Bad Mergetheim, 1925) osztrák – magyar tábornagy, az Osztrák – Magyar Monarchia haderejének vezérkari főnöke.
 - 13 József Ferdinánd Szalvátor főherceg (Salzburg, 1872 – Bécs, 1942) osztrák főherceg és osztrák – magyar tábornok, a Habsburg-dinasztia tagja.
 - 14 Frigyes főherceg (Gross-Seelowitz, 1856 – Magyaróvár, 1936) osztrák főherceg, 1895-től tescheni herceg, osztrák-magyar tábornok, a Habsburg-dinasztia tagja.
 - 15 Jenő főherceg (Gross-Seelowitz, 1863 – Meran, 1954) osztrák főherceg és osztrák – magyar tábornok, a Habsburg-dinasztia tagja.
 - 16 József Ágost főherceg (Alcsút, 1872 – Rain bei Straubing, 1962) magyar királyi herceg, osztrák főherceg és osztrák – magyar tábornagy, a Habsburg-dinasztia tagja.
 - 17 Alexander Freiherr von Krobotin (Olmütz, 1849 – Bécs, 1933) osztrák – magyar tábornagy, császári és királyi hadügyminiszter (1912 – 1917).
 - 18 Anton Haus (Tolmein, 1851 – Pola, 1917) osztrák – magyar tengernagy, a hadiflotta parancsnoka.
 - 19 Eduard Freiherr von Böhm-Ermolli (Ancona, 1856 – Troppau, 1941) osztrák – magyar tábornagy.
 - 20 báró Karl Pflanzer-Baltin (Pécs, 1855 – Bécs, 1925) osztrák – magyar vezérezredes.
 - 21 Tolnai Világlapja: A világháború naptára az 1917. évre. 2 – 3. pp.
 - 22 Osztrák grafikus (1874 – 1958)
 - 23 Verzeichnis der offiziellen Kriegserinnerungsgegenstände zugunsten des Roten Kreuzes, des Kriegs-Hilfs-Büros und des Kriegs-Fürsorgeamtes. Wien, 1916. Nr. 697. 29. p.
 - 24 Leltári szám: HTM 11.591/Em.
 - 25 SZOLECZKY E. 2011. 267.; 269. p. Leltári szám: HTM 94.71.1/Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény (továbbiakban: TE)
 - 26 Leltári szám: HTM 94.70.1/TE
 - 27 Hermes Buch & Kunstdruckerei Ges. m. b. Wien XVII. Ottakringerstrasse 20.

A Hadtörténeti Múzeumban egy több szempontból is rendhagyó példány is megtalálható.²⁸ (1. kép) Nagyalakú, de csak 12 portré díszíti, rajta van a – nagyobb méretűekről hiányzó – két trónörökös és Hindenburg, de hiányzik róla Kuzmanek, József Ferdinánd és József főherceg, Böhm-Ermolli, valamint Pflanze-Baltin. Ez a legyező abban is különbözik a többitől, hogy a küllőket összefogó szalag nem az arcképek és az aláírások között helyezkedik el, hanem a nevek alatt. Ezért a tárgy igen instabil és rendeltetészerűen nem is használható. Arról, hogy ez a legyező miért ilyen, miért hiányoznak róla egyes személyek, nincs további információ.

1. kép – Nagyobb méretű propagandalegyező

Az emléktárgyak második csoportját az úgynevezett kriegsbecher-ek, a háborús poharak, vagy kelyhek alkotják. (2. kép)

A császári és királyi Belügyminisztérium Hadsegélyező Hivatala 1915-ben kezdte kiadni és forgalmazni – a korabeli megfogalmazás szerint – nikkelezett lövedékacélból vagy ágyúércből készített poharakat. A kelyhek két méretben készültek: a kicsi, pezsgőspohár méretű 1 dl-es, 10 cm magas és 180 g súlyú volt, az 1916-os katalógus szerint 20 koronába került. A nagyobb méretű kehely 3,3 dl-es űrmérettel készült, 15 cm magas volt és az oldalának anyagvastagságától függően 330 – 390 g súlyú lehetett, az ára 25 korona volt.²⁹ A nagyobb méretű poharakat – elsősorban kedvezőbb ára miatt – jobban vásárolták. Nagy népszerűsége tett szert, mindenki igyekezett beszerezni valami maradandó, hagyományozható, örökíthető emléket a Nagy Háborúból. A vásárlásra buzdító szórólapok is a fém poharak maradandóságára hivatkozva reklámozták a tárgyakat. A fém poharak gyártásának és

²⁸ Leltári szám: HTM 1190/Em.

²⁹ Verzeichnis der offiziellen Kriegserinnerungsgegenstände zugunsten des Roten Kreuzes, des Kriegs-Hilfs-Büros und des Kriegs-Fürsorgeamtes. Wien, 1916. Nr. 703. 29. p.

2. kép – Az úgynevezett Kriegsbecher (háborús pohár)

3. kép – A háborús pohár dobozában

jótekonysági célú felhasználásának ötlete **Manfred Graf Clary und Aldringentől**³⁰, Stájerország kormányzójától származott. A kormányzónak sikerült megnyernie az akció fővédnökének az uralkodót, I. Ferenc József császárt. A védnöki tanács tagjai között volt **Zita**³¹, Károly trónörökös felesége és több magas rangú személy: miniszterek, helytartók és polgármesterek.

A poharakat kívül nikkelezett, felpolírozott acélból készítették, belül először rézzel vonták be, majd aranyozták. Kívül levehető – a pohártest körülbelül egyharmad magasságáig felhúzható –, aranyozott bronzabronccsal díszítették. Az abroncon egymással szemben egy-egy **Rudolf Marschall**³² által tervezett és szignált, I. Ferenc József és II. Vilmos császárt ábrázoló medál kapott helyet. Az arcképek között az egyik oldalon gyöngyfűzéssel határolt, **Ottokar Kernstock**³³ tollából származó verssor olvasható (Den eisernen Becher, den vollen, weiht / Den eisernen Helden der eisernen Zeit!), a másik oldalon pedig évszám pár között a *Kriegs-/becher* felirat látható a törvényesség (GES. GESCH. – gesetzlich geschützt) és a szabályosság vagy szabványosítás (D. R. G. M. – Deutsches Reichs-Gebrauchs-Muster) rövidítéseivel. A bronzabroncsok – a díszítés mellett – arra is szolgáltak, hogy továbbberósítsék a pohár testét. A kelyhek gyártójára a tárgyak talpába nyomott, jobb első lábával előre lépő medve utal, amely a berndorfi Arthur Krupp Fémárugyár jelzése.

A háborús kelyhekhez kapcsolódó akció – mint ez már kiderült – a maradandóságra helyezte a hangsúlyt. A biztos megőrzést szolgálta, hogy olyan dobozban kínálták a poharakat, amelyekbe a tárgyak pontosan belepasszoltak. Mindkét mérethez gyártottak faalapú, kartonpapír oldalú dobozokat, amelyeket belül fehér selyemmel és krémszínű bársonnyal béleltek, kívül sötét borvörös papírral borítottak. A külső borítást bepréselt aranyozott mintával és *Kriegsbecher* felirattal díszítették, rézből készült csattal oldották meg a zárhatóságát.³⁴ A doboz ritka esetben készülhetett más színű, fekete vagy zöld borítással. A tartók forgalomba kerülhettek egy, két, három, négy, hat vagy 12 darab kehely elhelyezésére, ez utóbbi már egy utazókofferhez hasonlított. (3. kép)

A háborús poharakat gravírozással tehetőbbé, személyesebbé,

30 Dr. Manfred Graf Clary und Aldringentől (Bécs, 1862 – Salzburg, 1928) Stájerország kormányzója 1898 és 1918 között.

31 Zita Bourbon-pármiai hercegnő (Viareggio, 1892 – Zizers, 1989) magyar és cseh királyné, osztrák császárné, IV. Károly felesége.

32 Rudolf Ferdinand Marschall (Bécs, 1873 – 1967) osztrák vésnök, éremművész. A császári udvar éremművésze, a bécsi éremművészeti iskola igazgatója.

33 Ottokar Kernstock (Marburg/Maribor, 1848 – Festenburg, 1928) osztrák költő és pap.

34 A Hadtörténelmi Múzeum dobozzal rendelkező példánya: HTM 82.7.1/TE

ilyen esetben a kehely ára függött a szöveg hosszúságától és az alkalmazott betűtípustól. Az 1916-os katalógus szerint például egy pohár az uralkodók aláírásával 27 koronába került.³⁵ A véset tartalmától függően készülhetett hivatalos gravírozás, mikor hadvezérek buzdító mondatait vagy az uralkodók jelmondatait vésték aláírásukkal az arckéjük alá.³⁶ Az egyedi vésetek valamiféle személyes tartalmat is hordoztak. Az esetek többségében az egyedi gravírozás karácsonyi emlékké, ajándékká alakította a háborús poharakat. Rákerülhetett az *Im Felde Weihnachten* felirat mellett a tisztikar névsora,³⁷ aláírásai vagy a megajándékozott neve.

A háborús évek alatt a háborús kelyhek megjelenésén apróbb változások történtek. Az első kiadott példányokon az 1914 – 1915-ös évszám pár látható, később ez 1914 – 1916-tá változik. 1916 végén, I. Ferenc József császár halálkor lecserélik az őt ábrázoló medált Károly arcképre és változik az évszám pár is: 1914 – 1917-re. A korai poharak abroncsain egyszerű, nagy betűket használnak, később váltja fel azokat a díszesebb gótbetűk.

A Hadtörténeti Múzeum Tárgyi Emlékanyag Gyűjteményében található egy háborús kehely (4. kép),³⁸ ami bizonyos részleteivel kilóg az eddig ismertetett poharak sorából. Három részből áll:

4. kép – A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményébe tartozó különleges háborús pohár szétszedve

35 Verzeichnis der offiziellen Kriegserinnerungsgegenstände zugunsten des Roten Kreuzes, des Kriegs-Hilfs-Büros und des Kriegs-Fürsorgeamtes. Wien, 1916. Nr. 703. 29. p.

36 Leltári szám: HTM 82.7.1/TE

37 Lásd: HTM 16.627/Em.

38 Leltári szám: HTM 2252/Em.

a leszedhető, aranyozott bronz abroncsból, egy nikkelezett vas külső részből, ami alacsonyabb, mint az átlagos pohár és egy alpakkából készült belső részből, amely duplafalú. Felirata egyszerű nagybetű, véset nincs rajta. Az aranyozott abroncsra a két uralkodót ábrázoló medál nincs aranyozva. Az osztrák irodalom nem tesz említést duplaoldalú pohárról és a kehely múzeumba kerülésének története sem ismert, így közelebbi adat nincs róla. A betűtípusból kiindulva valószínűleg egy korai darab lehet, de elképzelhető, hogy más gyárban készítették vagy Németországban gyártották.

A *Kriegsbecher*-akció keretein belül – az alapvető elképzeléssel ellentétesen – üvegből is gyártottak poharakat. Múlандósága miatt ez ma már nagyon ritka és akkoriban népszerűsége sem érte el a fémpohárét. A maradandóhoz hasonlóan üvegből is két méretben készítették a poharakat, a nagy 4 dl-es, a kicsi 2,5 dl-es volt. Az uralkodókat ábrázoló medálokat az egyik típuson ráfestették az üvegre arcképeiket babér- és tölgyfalevél-koszorúba fogva. A másik üvegpohár-típusra ugyanolyan aranyozott bronzabroncs került, mint a fémkehelyre, csak a verssor változott, bár ugyancsak Ottokar Kernstock sorai voltak. (Klar wie dies Glas ist unser Recht! Weh dem, der es zerbrechen möchte!)

Már a kortársak szabványosították a poharak elnevezését, a kisméretű üvegpohár volt a I., a nagyméretű a II., a nagyméretű fémpohár a III. és a kisméretű fémkehely a IV. számú modell. Múzeumi vagy magángyűjteményekben leggyakrabban a III. számú modellel lehet találkozni, viszonylag gyakori még a IV., jóval ritkább a II. számú és igen ritkán lehet rábukkanni az I. számú típusra.³⁹ 16 féle változatban lehetett megvásárolni a tartódobozokat attól függően, hogy hány darab nagy- vagy kisméretű pohár fért bele. A legolcsóbb doboz, amelybe egy kisméretű poharat lehetett elhelyezni, 6 korona volt, míg a legdrágább, 32 koronásba három nagy- és három kisméretű fémpohár fért el.

A berndorfi Arthur Krupp Fémárugár 1916 decemberében koronázási emlékpoharat készített a háborús kehely mintájára. A **IV. (I.) Károly** koronázására készült poharakon nem volt abroncs és kívül-belül aranyozták azokat. A koronázási serleg német és magyar nyelvű gravírozással is forgalomba került, két méretben. Magyarországon a Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala adta ki, náluk,⁴⁰ illetve Marton Alajos császári és királyi udvari szállító díszmű üzletében⁴¹ lehetett megvásárolni. A nagy kehely 30, a kisebb méretű 24 koronába került. A pohár egyik oldalán a Szent Korona látható az 1916. december 16-i dátummal, valamint „A legelső magyar ember a király” felirattal, a másik oldalon díszes keretben „IV. Károly király és Zita királyné koronázásának emlékéül 1916. XII. 16.” felirat található. A díszes keret felső részében a magyar királyi korona, alul fegyverek és lövedékeknek kaptak helyet.⁴²

A háború után Ausztriában a fémpohár továbbélt, átalakult Hősök poharává. A formája megmaradt, kívül ugyanúgy polírozták, mint a háborús elődjét, belsejét aranyozták. Nem került már rá abroncs és megváltozott a szöveg is: „Das freie Volk Deutsch-österreichs seinen Helden.”⁴³

A hétköznapi propaganda közvetlenül is megtalálta az embereket. A hadvezérek, hős katonák kultusza a háború második évére hihetetlen mértéket öltött. Az uralkodói képmások a konyhák polcain is megjelentek, a háborús propaganda visszavonhatatlanul beszivárgott a mindennapi életbe.⁴⁴ Vizsgálatunk harmadik tárgycsoportja azok a kerámiából, porcelánból vagy üvegből gyártott használati és vitrintárgyak, amelyek megjelenítették a háborús helytállást a hátországi otthonokban.

A kerámia emléktárgyak eredete a 19. század közepéig vezethető vissza. Nagy-Britanniában a

39 A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében csak a III. számú típusból vannak példányok.

40 Budapest, V. Akadémia utca 17.

41 Budapest, IV. Váci utca 12.

42 Az úgynevezett Koronázási Serleget hirdető szórólap. Leltári szám: HTM 2309/Kéziratos Emlékanyag

43 Die Kriegsbecher. In: LOIDL, T. 2004. 200 – 209. pp.

44 S. NAGY A. – BABUCSNÉ TÓTH O. – SZOLECZKY E. 2007. 58. p.

királyi emléktárgyak készítésének divatja 1837-ben, **Viktória királynő** trónra lépésével kezdődött. Ezután, ha a királyi családban bármiféle fontosnak tartott esemény történt – például trónra lépés, jubileum, esküvő –, arról megemlékeztek valamiféle kerámiatárgyon. Később ez a hagyomány áterjedt a politikai élet szereplőire és eseményeire.⁴⁵ Leggyakrabban dísztányérokat és -bögréket, esetleg teljes teás- vagy étkezészeteket készítettek. Emlékbögrén örökítették meg 1887-ben Viktória királynő arany-, majd 1897-ben gyémántjubileumát, de megjelent díszítő motívumként az 1832-es választójogi reform, az 1918-as fegyverszünet vagy az 1919-es versailles-i békekötés.⁴⁶

Az első világháború propaganda kerámiaedényeinek többségét formába préselték, szabadkézzel vagy sablon segítségével festették, illetve matricával, levonóképpel díszítették. A levonóképes díszítés a tömeggyártásban alkalmazott módszer, melynek során a díszíteni kívánt tárgyra az alapjáról leválasztható és egy másik felületre átvihető színes képpel, matricával oldja meg a díszítést. Ezt a technikát több kerámiaedényen kiegészíti az olcsó aranyfestés. A levonó képeken elsősorban a háborús szövetséget és fegyverbarátságot jelenítették meg. Ezért szerepelnek rajtuk a szövetséges országok uralkodói, néha trónörökösei vagy hadvezérei, jellemző színei (osztrák – magyar: fekete-sárga, magyar: piros-fehér-zöld, német: fekete-fehér-piros, török: piros, bolgár: fehér-zöld-piros), címerei, szimbólumai (például török félhold és csillag), uralkodóik monogramjai („WII”, „FJI”) és jellemző fejfedői (osztrák – magyar táborig sapka, porosz „Pickelhaube”). I. Ferenc József és II. Vilmos császár kettőse a leggyakoribb, az új szövetségesek háborúba lépésével változtak az ábrázolások: 1915 augusztusától megjelenik az osztrák – magyar és a német uralkodó mellett a török szultán, **V. Mehmed** arcképe, majd 1915 októberétől a bolgár cár, **I. Ferdinánd** portréja négyre egészíti ki a koronás fők csoportképét. Az ábrázolásokon megfigyelhető, hogy

5. kép – Propaganda porcelán kávékészlet

az osztrák – magyar gyártású termékeken általában I. Ferenc József előrébb helyezkedik el, mint II. Vilmos, nem ritkán takarja is kissé és általában jobb oldalon szerepel. Természetesen a német propagandatárgyakon ez fordítva van. A később csatlakozott szövetséges uralkodók pedig tulajdonképpen a másodvonalban kapnak helyet, mindig az osztrák – magyar és német császár mögött vagy alatt helyezkednek el és általában kisebbek. 1917 decemberétől – természetesen – az osztrák – magyar kerámiatárgyakon I. (IV.) Károly lesz a főszereplő. A Hadtörténeti Múzeumban egyetlen olyan porceláncsésze van, amelyiken nem uralkodó szerepel, hanem Hindenburg.⁴⁷ A Múzeum kerámiatárgyainak nagy része porcelán, de néhány fajanszedény is megtalálható a gyűjteményben. Formájukat (vagy használati szerepüket) tekintve a többségük emlékbögre vagy -csésze. Megjelenési formájuk

45 Régiségek. 437. p.

46 Régiségek. 443. p.

47 Leltári szám: 73.40.3/TE

sokféle, egy részük egyenes falú, háromszög alakú füllel ellátott, nemzetiszínű farkasfoggal díszített,⁴⁸ másikuk szintén egyenes falú, de lekerekített aljú, kerekített, húzott füllel,⁴⁹ de van hordószerűen kiszélesedő testű⁵⁰ és kisméretű söröskorsóhoz hasonló is. A bögrék mellett tányérok, vázák, bonbonierek,⁵¹ kancsók, egy tojástartó,⁵² egy csonttányér,⁵³ egy mozsár alakú tégely⁵⁴ és egy gyertyatartó alkotják a Hadtörténeti Múzeum első világháborús propaganda kerámiaedények gyűjteményrészét. A gyűjteményben egyetlen kávékészlet található, ami egy téglalap alakú, arannyal szegélyezett tálcából, egy apró, a négy szövetséges uralkodó arcképével díszített kancsóból és két kávéscsészéből áll. A csészéken Károly trónörökös és Hindenburg látható.⁵⁵ (5. kép)

A porcelánok mellett néhány színes fajanszedény is felbukkan. Egyetlen színes alapú, kisméretű váza található a kollekciónban, az alsó része narancssárga, felső része átmenet a világoskék és a világoszöld között. Két szalagforma füle van, nyakrésze a formába préseléssel kialakított domborítással és sötétzöld festéssel díszített.⁵⁶ Az előzőnél gyakoribbak a sötétkék alapszínű díszedények.

Ebből a típusból négy található meg a múzeumban. Egy nagyméretű lekerekített sarkú, négyzetes formájú váza II. Vilmos arcképével,⁵⁷ egy – az előzővel formailag megegyező, de méretében jelentősen kisebb – váza I. Ferenc József portréjával, sajnos a tárgy sérült, hiányos. (6. kép) A Múzeum első világháborús állandó kiállításán látható két kék színű bonbonier I. Ferenc József és I. (IV.) Károly arcképével.⁵⁸ Az első edény alján a következő felirat olvasható: „Boldog új évet kíván Grauer Miksa udvari szállító”. Minden bizonnyal a tárgy a pesti likörgyáros reklámajándéka lehetett.⁵⁹

A porcelántárgyak többsége jelzetlen tucatáru volt, egész Közép-Európában forgalmazták azokat. Néhány alján máz alatti zöld színű jelet lehet látni: kétfejű koronás sast, markában karddal és országalmával, felette az MZ-monogrammal, alatta az Austria vagy Altrohlau felirattal. Alt Rohlauban⁶⁰ 1813 és 1823 között **Benedikt Hasslach**er működtetett fajansz- és kőedény gyárat, majd a **Novotny**

6. kép: Kék színű fajanszvázák

48 Leltári szám: 73.59.1/TE, 73.60.1/TE, 73.219.1/TE

49 Leltári szám: 73.29.1/TE

50 Leltári szám: 73.61.1/TE

51 Például leltári szám: 9117/Em.

52 Leltári szám: 9118/Em.

53 Leltári szám: 93.157.1/TE

54 Leltári szám: 9116/Em.

55 Leltári számok: 73.40.1/TE (kancsó), 73.40.2/TE (csésze Hindenburggal), 73.40.3/TE (csésze Károlylyal), 73.40.4/TE (tálca)

56 Leltári szám: 85.2.1/TE

57 Leltári szám: 73.42.1/TE

58 Leltári számok: 73.41.1/TE és 16.782/Em.

59 Hasonló karácsonyi vagy újévi üzletfeleknek küldött ajándék több közgyűjteményben található. PETERDI V. 2002. 499. p.; mkvm.hu/webtarlat/1/terem/1_01vCsKir/85.../gallery.htm

60 Jelenleg Stará Role, Nyugat-Csehország.

család megvásárolta az üzemet, akik August Novotny és Fia néven folytatták tevékenységüket 1823 és 1884 között. 1839 után kezdtek háztartási, asztali és díszporcelánt gyártani. Őket **Moritz Zdekauer** követte 1884 és 1909 között, aki elődje termelési programját folytatta. 1909-ben a hohembergi **C. M. Hutschenreuther** megvette a gyárat; nevét Altrohlai Porcelángyárakra változtatta és 1945-ig az ő tulajdonában működött. A II. világháború után a gyárat államosították.⁶¹

A díszítésre használt levonóképek egységes ábrázolásai miatt feltételezhető az állami kontroll megléte a hivatalos kiadások esetén, de így is maradhatott játéktér a propaganda célokra használt mintakincs alkalmazásában. A – valószínűleg – vásári tányérok szélét ugyan sablonok segítségével díszítették, de a közepén elhelyezkedő mintákat szabad kézzel festették. Ezek között találunk Hollóházán készült porcelántányérról is.⁶²

A háztartásokban a kerámia mellett üvegből is készültek propagandatárgyak. Ezekből jóval kevesebb marad fenn. A Hadtörténeti Múzeumban néhány pohár, egy korsó és egy bonbonier található. Díszítésük tartalma és módja megegyezik a kerámiatárgyakkal, itt is levonóképeket használtak. Egyetlen csiszolt, az átlagosnál vastagabb falú üvegpohár tartozik a gyűjteménybe. Elején geometrikus minták között, ovális keretben I. Ferenc József és II. Vilmos császár látható felettük a *Viribus Unitis* felirattal, hátulján közepén ugyancsak ovális keretben három virágszál található. (7. kép)

Az első világháborús porcelánok közül külön említést érdemelnek az Uránia Országos Nővéddő Egyesület tárgyai. A szervezet főtevékenysége a munkanélküliek megélhetésének biztosítása volt. Foglalkoztató műhelyeket szervezett, étkezdét tartott fenn szegények részére. Karácsonyi akciójuk keretén belül alsóruhát, befőttes küldött kórházakba, gyűjtött téli ruhát gyermekeknek és „Rezet vasért” mozgalmat indított, melynek során több mint 50 tonna lövedékkészítésre alkalmas fémeket gyűjtöttek be. Hadsegélyezés megsegítésére háborús porcelánokat hozott forgalomba, a csészék, tányérok, vázák, hamu- és tintatartók előállítására és forgalmazására kereseteket juttatva a munkanélküli nőket.⁶³ A Hadtörténeti Múzeumban négy (egy váza és három bögre), az Egyesület által kiadott porcelántárgy található, mindegyik szerepel az első világháborús kiállításon. Az egyik bögre és az összeszűkülő szájú váza díszítése egyforma. A tárgyak elején közepén sárga keretben Szűz Mária látható a rájellemező kék ruhában és fehér kendőben három gyermekkel, egy fiúval, egy leánnyal és egy karon ülő kisgyermekkel. A kép két oldalán a következő felirat olvasható: „Uránia Országos Nővéddő Egyesület / Az 1914-15. évi világháború által sújtottak javára”.⁶⁴ A másik két bögre díszítése csak a pereménél tér el. Az egyik keskeny, piros-fehér-zöld sávval, a másik piros, lila virágokból és zöld levelekből font koszorúval díszített.⁶⁵ A bögréket két kártyalapszerű minta ékesíti, az egyik lap közepén a Kossuth-címer látható négy sarkában az 1914-es évszám, a másik lapon koszorúban ovális címer az Uránia Országos Nővéddő Egyesület felirattal és az 1915-ös évszám. A lapok között piros szívek között „a hadbavonultak özvegyei és árvái javára” felirat olvasható. Az edények alján közepén az Uránia

7. kép – Üvegpohár a szövetséges uralkodók arcképével és a *Viribus Unitis* felirattal

61 KATONA I. 1999. 372. p.

62 Leltári szám: 16.190/Em.

63 KREUTZER A. 2000. 699. p.

64 Leltári számok: 71.55.1/TE (váza), 86/99. (bögre)

65 Leltári számok: 93.214.1/TE; 2002.29.1/TE

8. kép: Porcelánmozsár a négy uralkodó arcképével

hadimozsár raktárából például 6,50 koronáért lehetett rendelni „szép, higienikus réz vagy nikkel galvanizált hadi-mozsarat” a rohamosan fogyatkozó készletből.⁶⁷ Természetesen a hadimozsarakat is felhasználták a háborús propaganda céljaira. A fehér színű porcelánmozsarakon megjelentek a különböző feliratok, például „Hadi Mozsár”⁶⁸, „1914 – 17” vagy „Hadi-Mozsár/1914 – 1916”, és feltűntek ugyanazok a képek, mint a porcelán használati tárgyakon, I. Ferenc József és II. Vilmos császár arcképe a „Gott mit uns 1914/16” felirattal vagy a négy szövetséges uralkodó portréja.⁶⁹ (8. kép) A porcelánmozsarak többféle méretben készültek, tagolt gombfülekkel vagy fül nélkül, általában fanyelű, porcelántörővel. Propagandacélokra felhasználták a vasmozsarakat is, ezekre is kerültek feliratok és évszámok, például 1914 – 17,⁷⁰ 1914 – 1918,⁷¹ 1915-es évszám közepén Vaskeresztrel,⁷² „Durch Krieg zum Sieg 1914 – 1917”,⁷³ „Pro Gloria 1914 – 1915”,⁷⁴ „Pro Victoria 1914 – 15”⁷⁵ vagy „A Hazáért”⁷⁶ felirat. A számok és szövegek nem is mindig a mozsár elejére kerültek, a Pro Victoria felirat például a törőn és a kihajló perem külső részén szerepel.

A bemutatott tárgyak vásárlásán kívül a magyar háztartások közvetlenül is tudták segíteni a háborúban elesett katonák özvegyeit és árváit, valamint a hadirokkantakat. A Hadsegélyező Hivatal

Országos Nővédő Egyesület kiadványa Budapest felirat és **Bán Dezsőné** aláírása látható.

A hadseregnek való fémgyűjtés a polgári társadalom minden rétegeire kihatott, a lakosság nagy lelkesedéssel ajánlotta fel a szükséges fémtárgyakat a Fémközpontokban. A legnagyobb áldozattal a konyhák fémből készült eszközeinek felajánlása tűnt, „azonban a magyar iparos- és kereskedővilág gyönyörűen gondoskodott arról, hogy a felajánlott háztartási eszközöket könnyen és célszerűen pótolják.” A póteszköz „nem csak célszerű, hanem szép háborús emléke a háziasszonynak. Feltétlenül van olyan értékes és nemes emlék egy hadimozsár, mint az, amit nagyanyánktól örököltünk.” – írta A Magyar Szent Korona Országainak Fémközpontja által rendezett hadifém-kiállítás röplapja.⁶⁶ Közölte tovább azt is, hogy aki rézmozsarát ajánlja fel, az körülbelül 200 töltény előállítását biztosítja, ami már meggyengítheti az ellenséget. A rekvirált vagy beszolgáltatott rézmozsarak helyett porcelán- vagy vasmozsarakat lehetett vásárolni. **Klein Gusztáv**

66 Az első világháború. 2009. 263 – 265. pp.

67 Tolnai Világlapja, 1916.

68 Leltári szám: 94.46.1/TE

69 Leltári szám: 11.200/Em.

70 Leltári szám: 94.1.1/TE

71 Leltári szám: 93.249.1/TE

72 Leltári szám: 93.250.1/TE

73 Leltári szám: 16.633/Em.

74 Leltári szám: 94.2.1/TE

75 Leltári szám: 94.3.1/TE

76 Leltári szám: 94.4.1/TE

1915 májusában családi perselyeket hozott forgalomba azzal a céllal, hogy a családi kasszában feleslegesnek tűnő filléreket eljuttassák a hadsegélyezés céljaira.⁷⁷ A téglalap formájú, bádoggal perselyek két méretben készültek, egy részüket sárga alapszínű papírral burkolták rajta a Hadsegélyező Hivatal jelvényével.⁷⁸ A megtelt perselyeket el kellett juttatni a Hivatalhoz, ahol díjmentesen adtak helyette egy másikat. A házi pénzgyűjtőket a fedelük felnyitásával lehetett kiüríteni. A Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében több díszítetlen bádoggal persely is található, melyeken esetleg csak számok vannak. Hátralukon található két kihajtható fül, ami a felerősítést szolgálta. Ezek is háztartási gyűjtőperselyek lehettek.

A bemutatott tárgyak világosan bizonyítják az utókor számára, hogy a háborús propaganda minden szinten érintette az emberek és a háterszág életét. A köznapi használati tárgyak és eszközök megvásárlásával is lehetett hitet tenni a háború mellett és támogatni a harcoló katonákat, az elesettek özvegyeit és árváit, valamint a hadirokkantakat.

IRODALOM

- Az első világháború. 2009. Szerk.: Szabó Dániel. Bp.
- BABUCSNÉ TÓTH Orsolya 2010. A M. Kir. Honvédelmi Minisztérium Hadsegélyező Hivatala. In: Történeti Muzeológiai Szemle 10. 147 – 168. pp.
- KATONA Imre 1999. Porcelánlexikon. Az európai porcelánműhelyek, porcelánmanufaktúrák, porcelángyárak és porcelánjegyek enciklopédiája. Bp.
- KREUTZER Andrea 2000. Uránia Országos Növendő Egyesület. In: Magyarország az első világháborúban. Lexikon. Bp.
- LOIDL, Tristan 2004. Andenken aus Eiserner Zeit. Patriotische Abzeichen der österreichisch-ungarischen Monarchie von 1914 bis 1918. Vienna.
- Magyarország az első világháborúban. Lexikon A – Zs. 2000. Főszerkesztő: Szijj Jolán. Bp.
- PETERDI Vera 2002. A Legújabbkori Üveg és Kerámia Gyűjtemény. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Szerk. Pintér János. Bp.
- Régiségek. Kézikönyv régiséggyűjtőknek. Szerk. Rigby, Gwen. Pécs.
- S. NAGY Anikó – BABUCSNÉ TÓTH Orsolya – SZOLECZKY Emese 2007. Mindenütt hódít. Reklám a Nagy Háborúban. (1914 – 1918). Bp.
- SZOLECZKY Emese 2011. A pasaréti lövészárók. „Budapest és környéke közönségének legkellemesebb és tanulságos kirándulólhelye”. In: Történeti Muzeológiai Szemle 11. 251 – 274. pp.
- ZÁVODI Szilvia 2010. Hadsegélyező kártyák az első világháború idején. In: Történeti Muzeológiai Szemle 10. 169 – 178. pp.
- ZÁVODI Szilvia 2011. Színes jótékonyosság. Vivát-szalagok az első világháborúból. In: Történeti Muzeológiai Szemle 11. 37 – 52. pp.
- ZÁVODI Szilvia 2011. Aranyat vasért. Gyűrűk a világháború emlékei között. In: A Hadtörténeti Múzeum Értésítője 12. 29 – 34. pp.

77 BABUCSNÉ TÓTH O. 2010. 151. p.

78 Leltári számok: 94.64.1/TE (kisebb), 94.101.1/TE

A MÚZEUMOK ÉS MŰEMLÉKEK ORSZÁGOS KÖZPONTJÁNAK MEGSZŰNTETÉSE ÉS A MÚZEUMOK IRÁNYÍTÁSÁNAK ÚJ KERETEI 1952-BEN

Feitl Írisz

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központját (a továbbiakban MMOK) a „fordulat évei” hívták életre az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelettel. Mindössze három évig működhetett.

Ortutay Gyula – a vallás-és közoktatásügyi miniszteri posztjáról való – lemondása után került a Központ élére. Ortutay mellett **Pogány Ö. Gábor** volt a hivatal második embere. A hivatalvezető helyettes 35 éves bölcsészdoktor volt akkor, 1945 óta dolgozott múzeumi területen, először a Szépművészeti Múzeum muzeológusa, majd a Fővárosi Képtár igazgatójaként.

A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja működését december 15-én kezdte volna meg, megszervezése azonban csak az 1950. évi költségvetési előirányzat alapján, 1950 januárjában indult.

Kritika és önkritika

1951 tavaszán – alig egy évre, hogy a hivatal megkezdte tényleges működését – a Központot és a nemzeti múzeumokat vizsgálat alá vetették, amely a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (továbbiakban VKM) tudományos főosztályának megbízásából végzett ellenőrzés volt. Ennek során minden nagyobb múzeumnál találtak hiányosságokat. A Természettudományi Múzeumban a kiállítások sem tartalmukban, sem kivitelezésükben nem ütötték meg a kívánt mértéket, a Magyar Történeti Múzeum (azaz a Magyar Nemzeti Múzeum) kiállítási helyiségeit továbbra sem nyitotta meg (valójában már 1946-tól számos időszak kiállítást rendeztek – a szerk.), a Szépművészeti Múzeumban sok volt a feldolgozatlan anyag, a Néprajzi Múzeumban pedig „tudományos öncélúság” uralkodott. A Központtól kiderült, hogy nem támogatta, nem irányította a múzeumokat és nem adott nekik programot. Csak „aktázott” és technikai feladatokat bonyolított le.¹

Alig alakult meg a Központ, máris védekezésre kényszerült. Egy vezető kollégiumi ülésen, 1950. május 31-én Pogány Ö. Gábor napirend előtti felszólalásában arra utalt, hogy az intézménnyel kapcsolatban rosszgundulatú intrikák és pletykák keringnek. Ezután leszögezte, hogy a Központ működésére szükség van, melyet a szovjet példa is igazol² és a pletyka az ellenségtől ered. Az ülésen kimondták, hogy a Központ a „szocialista múzeum megteremtését szolgálja és a proletariátus diktatúrájának műemlékvédő politikáját akarja megvalósítani.”³

A június 2-i vezető kollégiumi ülésen a napirendi pontok megtárgyalása után Ortutay az intézményben uralkodó hibákra hívta fel a figyelmet. Szerinte az MDP Központi Vezetőségének legutóbbi ülésén a Gerő és Révai beszédekben elhangzottak a Központ vezetésére is érvényesek, vagyis:

1 MOL 276.f.89/394 ö. e.

2 Pogány Ö. Gábor szerint a Szovjetunió területén a minisztertanács mellett működő Múzeumi Főigazgatóság képviselte a múzeumügyeket.

3 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezető kollégiumi ülés (továbbiakban: vezkoll.) 1950. május 31.

meg kell szüntetni a terv-lazaságot és a munkafegyelem lazaságát. Hozzátette, hogy az egyéni felelősség egyéni jellegéből nem lehet engedni, mindenki a maga területén vizsgálja meg a vezetés felelősségének kérdését. Ortutay ezután kiemelte az intézmény két legsürgetőbb feladatát: el kell készíteni a Központ 5 éves tervét,⁴ illetve az összes vidéki múzeumba ki kell szállni és azokat közvetlenül ellenőrzés alá kell vonni.⁵ Az igazgató személyes naplóbejegyzésében is említést tett a Központban uralkodó állapotokról: „... ott is keserít a személyi intrikáknak a rossz káderpolitikának számtalan jelensége.”⁶

1950. szeptember 11-i vezető kollégiumi ülésen ismét „önkritikát” gyakorolt Ortutay Gyula, szerinte a dolgozók túlterheltségének oka a rossz munkaszervezés volt. Súlyos hiányosság, hogy az osztályértekezleteket nem tartották meg, a vezető kollégiumi határozatokat pedig nem hajtották végre. A szervezetlenség felszámolására több megoldást javasolt: az osztályok közötti együttműködés szorosabbá tételét és az adminisztráció felgyorsítását. Pogány Ö. Gábor ezzel kapcsolatban kifejtette, hogy az egyes osztályoktól – a köztük lévő együttműködés hiánya miatt – a múzeumok ellentmondó javaslatokat kapnak.⁷ A hibákra nem csak a vezetőkollégium hívta fel a figyelmet, hanem az osztályértekezleten is szóba kerültek. Pogány Ö. Gábor a muzeológiai osztály értekezletén bírálta a dolgozókat, mert nem kapcsolódtak be elég intenzíven a párt- és tömegszervezési munkába.⁸

A vezető kollégium egyik 1950. decemberi ülésén három ténnyt állapított meg, amelyek a helyzet javulására utaltak, mert a „központot a kultúrforradalom hozta létre”, munkájában állandó mennyiségi és minőségi fejlődés mutatkozott, új feladat a Szovjetunióval és a népi demokratikus országokkal való kapcsolat felvétele.⁹

1951. januárjában kritikai vizsgálatot tartottak és értékelték az elmúlt évet. A beszámolók és a statisztikák cáfolták a vádakot, úgy tűnt a Központ hiányosságai mellett jelentős eredményeket tudott felmutatni. Ortutay mindenekelőtt azt szögezte le, hogy az 1949. évi 13. törvényerejű rendelet forradalmi változást, fordulatot hozott a magyar múzeumügy terén. Az egyetemen megindult a muzeológusképzés, az Akadémia beszámolójában a társadalom- és történettudományokon belül a Központ munkáját emelte ki a legpozitívabban (ásatási, régészeti, néprajzi gyűjtőmunka, műemlékvédelem, kiállítások). A beszámolóban elhangzott, hogy a dolgozók viszonya a munkához folyamatosan javul; a nyilvántartási osztály egy év alatt 3676 ügyben jártak el, ezek közül 776 bejelentés érkezett, aminek 57%-át dolgozták fel. A képzőművészeti csoporthoz 2187 bejelentés érkezett, eddig 817 esetet vizsgáltak meg. A magángyűjtemények 4889, a közgyűjtemények 45184 darabjáról 50000 karton készült. A természettudományi csoporthoz 63 gyűjteményről érkezett jelentés, ebből 61-et vizsgáltak meg.¹⁰

Az ideológiai fejlődésben is igyekeztek eredményt felmutatni a dolgozók, ami az egyhónapos bentlakásos szentendrei pártiskola és a tíznapos ideológiai tanfolyam elvégzése jelentette. A Központ szakmai képzéseket, fórumokat is lebonyolított, ilyen volt a két síófoki konferencia (a néprajzi és művészeti muzeológia kérdéseivel kapcsolatban) és a háromnapos pécsi vándorgyűlés. Megkezdődött a kiállítások népszerűsítése is: a csepeli dolgozók körében múzeumbaráti kapcsolatokat alakítottak ki, a pécsi üzemek dolgozói pedig szerették volna, ha megalakul az ipari fejlődés múzeuma. Meg-

4 A Központ 5 éves terve 1952-ben készült el.

5 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezkoll. ülés 1950. június 2. A rendelet-tervezet a vidéki múzeumok szervezetéről és ügyviteléről csak 1951-ben született meg.

6 Ortutay Gy. 2009. 377. p

7 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezkoll. ülés 1950. szeptember 11.

8 MOL XIX-I-19-b 1. d. Muzeológiai osztály értekezlete. 1950. szeptember 26.

9 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezkoll. ülés 1950. december 1.

10 MOL XIX-I-19-b 2. d. Vezkoll. ülés 1951. január 12.

indult a szovjet muzeológia tudományos anyagának ismertetése. A muzeológiai osztálynak sikerült elérnie, hogy a Központban a muzeológia különböző területei mint önálló módszertannal rendelkező tudományok legyenek jelen. Ortutay erőteljesen hangoztatta, hogy át kell venni a szovjet példát, miszerint minden múzeumnak legyen lelkes vezetője és a politikailag, szakmailag tájékozott fiatalok segítsék a munkáját.¹¹

Az ülésen az eredmények közé sorolták a várásatást, a visegrádi és a budai várban folyó ásátás megindítását, a magángyűjtemények feldolgozásában rejlő tudományos értékek felderítését, a nyilvántartási osztály készülő szakbibliográfiáját és a muzeológia tudományos gyűjtőterületeinek földrajzi és tematikai meghatározását. Ortutay szerint új múzeumokat teremtettek a semmiből, ezekből pedig takarékos, egyszerű, mégis szép és méltóságteljes intézményeket kell létrehozni. Az 1950. évi munka értékelése után Ortutay újra csak a szovjet példára hivatkozva említette meg, hogy a Központ a Minisztertanács alá tartozik majd, ennek idejét természetesen a párt és illetékes szervei és a VKM határozza meg.¹²

Ortutay 1951 elején pozitívan ítélte meg intézménye helyzetét és nem rejtette véka alá távlati céljait a Központ önálló, minisztériumi szintre emelését sem. Ekkor a Központ és a személye elleni támadások alábbhagytak. Úgy tűnt, sikerült az intézmény helyzetét stabilizálni.

Vizsgálatok a Múzeumok és Műemlékek Országos Központjában és a nemzeti múzeumokban

1951 tavaszán azonban a támadások újrakezdődtek. A VKM Tudományos Főosztályának Ellenőrzési csoportja folytatott vizsgálatot, amely számos hiányosságra és hibára mutatott rá a Központban és a nemzeti múzeumokban egyaránt. Ezt követően és ezzel párhuzamosan a Központ működését, a múzeum- és műemlékügy egész területét vizsgálta 1951 januárjától nyolc hónapon keresztül, a KM ellenőrzési osztálya, az Állami Ellenőrzési Központ és a párt központja kiküldöttének közreműködésével két tárcaközi bizottság. **Redő Ferenc** a Népművelési Minisztérium osztályvezetője jelentését a VKM vizsgálatára alapozva súlyos bírálatban részesítette a MMOK-ot áprilisi jelentésében: a Központnak nincs „világos és határozott elvi álláspontja a múzeumpolitikában”, „Ortutay és Pogány, valamint a munkatársak sem látják világosan a feladatokat”, „Ortutay törekvése egy kis minisztérium felállítása”.¹³ Az elmarasztaló vélemények ellenére, ekkor még nem került napirendre a Központ megszüntetése. Redő javaslatai a MMOK munkájának megjavítására irányultak. Kezdeményezte, hogy a Központ elvi irányítását egy testület vegye át, és az MDP Agitációs- és Propaganda osztályának vizsgálatát.¹⁴

Tolnai Gábor, a VKM tudomány egyetemi főosztályának előadója és a VKM vizsgálatának irányítója összeállított egy másik, bővített tervezetet a Központ munkájának megjavítására. Javaslatai a propagandára, a múzeumok népszerűsítésére és a politikai jelleg erősítésére vonatkoztak: „Tudatosítani kell a múzeumok politikai nevelői jelentőségét a propaganda eszközeivel”... „biztosítani kell a tömegek széles kapcsolatát a múzeumokkal ... segíteni kell a múzeumok közérthetősége érdekében a kiállítás, tárlatvezetők képzését”. A „kiállítások politikai, ideológiai tartalmának erősítése” is szerepelt tervei között. Tolnai szerint a készülő kiállítások forgatókönyvét bizottságnak kéne megvitatnia, a kész

11 MOL XIX-I-19-b 2. d. Vezkoll. ülés 1951. január 12.

12 Ortutay Gyula korábban, 1950 májusában a Központ országos jellegű budapesti székhelyű hatóságára hivatkozva kérte az I. jelzésű hivatali csoportba való besorolást. MOL XIX-I-19-c 77/1950

13 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

14 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

kiállítást pedig nyilvános bíráló alá kell vetni. Tolnai Gábor javaslatai között szerepelt ugyan, hogy a Szépművészeti, Iparművészeti és a Néprajzi Múzeumot helyezték a Népművelési Minisztérium fennhatósága alá, valamint a Központ személyzeti létszámának csökkentése, de ezzel együtt sem célzott a MMOK megszüntetésére.¹⁵

1951 májusában újabb feljegyzés készült a Központ technikai osztályának helyzetéről. Eszerint a 15 főből álló osztályon a műtárgyak megőrzése nem kielégítő, a restaurátor csoport létszám és felszerelés hiányában munkaképtelen. Az egész osztály működése szervezetlen. Kapcsolata a muzeológiai osztállyal rossz. Mindössze két területen végeztek jó munkát: a vidéki kiállítás rendezések és a fotózás nevezhető sikeresnek. A feljegyzés javasolta a restaurátor csoport megszüntetését és azt, hogy a munkálatokat fővárosi szakmúzeumokban végezzék. Az osztály helytelen működését támasztotta alá az a vélemény is, miszerint ez a részleg „*kétes egzisztenciák búvóhelye*”.¹⁶

1951 májusában készült egy másik feljegyzés is a MMOK nyilvántartási osztályának vizsgálatával kapcsolatos megállapításokról. Ebben kifogásolták a műkincsek értékelését és védetté nyilvánítását,¹⁷ a nyomozó csoport működését,¹⁸ és annak a két munkatársnak a munkáját, akik a régészeti szakkbibiográfia és a központi könyv- és folyóirat nyilvántartás összeállításán dolgoztak. Az utóbbi munkák nem tartoztak a nyilvántartási osztály kötelezettségei közé, holott Ortutay a szakkbibiográfia készítéséről eredményként számolt be 1951 januárjában, ezért a VKM és a párt nemtetszését nyilvánította ki.¹⁹

Ezzel egyidejűleg a Központ káderhelyzetéről is készült jelentés. A MMOK-ban a régi „*poshadt közhivatali szellem uralkodott*”, a dolgozókat baráti kapcsolataik és a vezetőkhöz való viszonyuk alapján értékelték és léptetették elő, az alacsonyabb képzettségűeket a tudományos dolgozók lenézték.

A jelentés beszámolt arról is, hogy Ortutay Gyulától félnek a munkatársai „*hatalmaskodó magatartása*” miatt, és „*csak azok tudnak vele jól együtt dolgozni, akik kiszolgálják*” és „*ha a fiatal kollegát nem tudja kiszolgálójává tenni, lejárhatja*.” Pogány Ö. Gábor viselkedésében is hasonló vonásokat véltek felfedezni, bár enyhítő körülményként állt az a tény, hogy párttag volt, de mivel a pártszervezet munkáját nem támogatta, így ez a megítélésén nem sokat segített. A munkafegyelem lazasága – a sok késés vagy a munkaidő alatti „*eljárkálás*” – nem csak Központ, hanem az összes múzeumra jellemzőnek ítélte a jelentés.²⁰ A Központ személyi összetétele kedvezőtlennek bizonyult politikailag. A munkatársak között voltak ellenségesnek minősített elemek, a korábbi foglalkozás szerinti megoszlás azt mutatta, hogy kevés volt a munkás származású, vagy régebben fizikai munkát végzett dolgozó. Úgy ítélték meg, hogy a vezetők közül a legtöbben nem feleltek meg a politikai vagy szakmai elvárásoknak, ezért a legsürgetőbb feladatként írták elő a vezetők kicserélését, az ellenséges elemek eltávolítását és a legrátermettebb végzős muzeológusok alkalmazását. A dolgozók szakmai és politikai

15 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

16 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

17 A bejelentések felülvizsgálata lassan haladt. A feljegyzés szerint az addig beérkezett bejelentések megvizsgálására még legalább két évre lett volna szükség, mivel mindössze három személy foglalkozott ezzel. Előfordult, hogy a tulajdonos kérésére önhatalmúlag feloldották a védettséget, illetve a tulajdonos sok esetben csak azt jelentette be, hogy műkincs van a birtokában és a csoport nem szolgált fel az információ bővebb kifejtésére.

18 A nyomozó csoport tevékenysége elsősorban nem a nyomozás volt, hanem a lefoglalt szerzetesi, rendházi műkincsek védetté nyilvánítása és múzeumokba szállítása. A munka során hibákat követtek el, például Zircen muzeális tárgyak tűntek el nyomtalanul. A csoport végezte továbbá a lakosság által széthordott műkincsek összeszedését is, ami a bizottságok szerint nem tartozott a Központ feladatai közé, bár a munka elvégzésére illetékes hatóságot nem tudtak megnevezni.

19 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

20 MOL 276.f. 89/394 ö. e.

felkészültségét a vizsgálat során nem tudták felmérni.²¹

A Központ hibáit felfedezték a nemzeti múzeumoknál is. Az Országos Magyar Történelmi Múzeum (Magyar Nemzeti Múzeum) alig tartott kapcsolatot a Történettudományi Intézettel és a Történelmi Társulattal, ezért a felelősség részben – segítségnyújtás hiányában – a MMOK-ot terhelte. A Központ a háború során összekeveredett tárgyak rendezése helyett új nyilvántartási rendszer bevezetésére adott utasítást, amit a múzeum három osztálya nem hajtott végre. Hasonló gyengeségeket mutatott a vizsgálat a többi országos múzeum esetében is.²² A Tudományegyetemi Főosztály összegző vizsgálati jelentése szerint hiányzott az egész területet átfogó „politikai munka”, az országos múzeumok szociális összetétele általánosan rossz képet mutatott, a múzeumvezetők politikailag fejletlenek voltak. A politikai tartalom és a nevelő szerep a kiállításokban szerintük nem mutatkozott meg. A tömegpropaganda megszervezésére nem fordítottak elég gondot, a múzeumi területen dolgozók utánpótlása sem volt biztosítva.²³

A Főosztály jelentésére és javaslataira a Központ egy észrevétellel reagált. Ebből elsősorban az derült ki, hogy Tolnai és akik a vizsgálatot végezték, nem ismerték eléggé a területet, a megállapításaik következtelenek és helytelenek. A legfontosabb problémát pedig fel sem vetették: tisztázni kellett volna, hogy mi a helyes viszony a Központ és a három főhatóság, a VKM, a Népművelési Minisztérium és a Tudományos Akadémia között, mi a pontos hatáskörük a múzeumügy területén.²⁴

A VKM Tudományos Osztályának Ellenőrzési csoportja, majd a Közoktatásügyi Minisztérium Tudományegyetemi Főosztálya által folytatott tárcaközi bizottság vizsgálata azonos mulasztásokra, hibákra hívta fel a figyelmet. A bizottság kérdésfeltevései a következők voltak: milyen munkát végez a múzeum (milyen a kapcsolata a tömegekkel, milyen munkájának ideológiai, politikai tartalma), milyen értékek vannak a múzeumban (milyen a biztonság, a felelősség), milyen a múzeum káderhelyzete és a pártszervezet munkája. A bizottság először az öt nagy pesti múzeumot vizsgálta meg, majd két-három vidéki múzeumot és legvégül a MMOK-ot. A vizsgálatba szakértőket, minisztériumi előadókat és a múzeumi pártszervezet titkárát is bevonták.²⁵ Redő Ferenc a vizsgálatok során megállapította, hogy a kultúrpolitika gyengeségeinek oka az, hogy a régi jó szakmai káderek ideológiailag gyengék. A Központban ráadásul sok olyan van, akik szakmailag is gyengék. Sokak politikai magatartása gyanús, gyakran ellenséges.²⁶

A vizsgálati anyagot az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága nem tárgyalta,²⁷ annak ellenére, hogy a tárcaközi bizottságban²⁸ a K.V. Agitációs és Propaganda Osztálya is képviseltette magát. A bírálathoz csak 1952 októberében került **Rákosi Mátyás** asztalára.²⁹ A Központ addig megtartotta szerepét a múzeumirányításban, de munkája javítására és szervezete átalakításra kényszerült.

21 MOL 276.f. 89/394 ő. e.

22 MOL 276.f. 89/394 ő. e.

23 MOL XIX-I-19-c 1. tétel 6. d.

24 MOL XIX-I-19-c 6.d.

25 MOL 276.f. 89/394.ő.e.

26 MOL 276.f. 89/394.ő.e.

27 MOL 276f/86/109.ő.e

28 A bizottság tagjai voltak többek közt: Orbán László, Nemes Dezső, Redő Ferenc, Ónody Miklós, Zalai Emil, Ács Erzsébet, Gárdos György

29 MOL M-KS-276f. 65/337.ő.e.

A szovjet példa, az átszervezés mintája

Egy 1951 áprilisában a Szovjetunióban járt kulturális küldöttség³⁰ jelentéséből derül ki, hogy a múzeumirányítás 1952 végi átalakításához az akkori szovjet rendszer szolgáltatta a mintát.³¹ Ebben a struktúrában a Múzeum Igazgatóság egy Népművelési Bizottság alá tartozott, így a legtöbb múzeum a Bizottság kezelésében volt. Ezen kívül a Szovjetunió Tudományos Akadémiája, a Művészeti Bizottság és az egyetemek múzeumai felett is a Népművelési Bizottság gyakorolta a felügyeletet. A múzeumok három fajtáját különböztették meg: köztársasági, ágazati, tájismereti és emlékmúzeumok.³²

A jelentés külön felhívta a figyelmet a kulturális felvilágosító munka fontosságára. Ehhez tartozik a kiállítások rendezése és propagálása és – ami a Szovjetunióban már természetes volt – tájismereti, történelmi, természettudományi előadások rendezése, valamint kirándulások szervezése. A Moszkvai Történelmi Múzeum is szervezett kutató-expedíciókat, rendelkezett külön iskolaszobával és a múzeum mellett tudományos tanács működött.³³

A múzeumokat az igazgató vezette, munkáját két szerv – a Múzeumi Tájékoztató Tanács³⁴ és a Vásárló Bizottság – segítette. Az intézmények saját költségvetéssel rendelkeztek, de a Bizottság csak a köztársasági múzeumok költségvetési fedezetéről gondoskodott (a többi múzeum költségvetését a területi költségvetésből biztosították). Múzeumokat – beleértve a helyieket (területi, kerületi, városi) is – csak a Szovjetunió vagy az egyes köztársasági kormányok rendelete alapján lehetett létesíteni és megszüntetni. A Múzeumi Igazgatóságon három osztály volt: köztársasági-, helyi múzeumok és a múzeumi állag-alap osztály, emellett működött a Múzeumi Tudományos Kutató Intézet, amely a múzeumi munka fejlesztésével foglalkozott.³⁵

A műemlékvédelem nem tartozott a Bizottság felügyelete alá, külön igazgatóságot³⁶ képezett a Kulturális Felvilágosító Intézmények Bizottságának alárendelve. A műemlékeket építészeti, képzőművészeti és iparművészeti valamint történelmi kategóriákba sorolták. Az emlékművek számontartásával, restaurálásával, védelmével ellenőrzésével az említett Bizottságon kívül az Emlékművédelmi Hivatal és az Építésügyi Igazgatóságok mellett még a Művészeti Bizottság emlékművédelmi szervezete foglalkozott. A műemlékekkel kapcsolatban a jelentés leszögezte, hogy *„az emlékművek és helyek megőrzése nem öncél, hanem propaganda eszköz, amely a nevelés szolgálatában áll”*.³⁷

Ez a jelentés nem támasztotta alá Ortutay Gyula önállósulási szándékát, sőt azzal ellentétben azt mutatta, hogy múzeumirányítás intézményének többé nem a VKM vagy a KM alá kell tartoznia, végképp nem azt, hogy minisztériumi szintre kell emelkednie, hanem a népművelési terület egyik ágaként, lefokozva minisztériumi osztályként kell irányítását megszervezni.

30 MOL 276.f. 54/136. ó. e. A küldöttség tagjai voltak: Pongrácz Kálmán, Kakuk Józsefné, Dezső József, Gerván János, Vörös Imre, Trencsényi Waldapfel Imre, Lissák Kálmán, Erdey-Grúz Tibor, Bognár Dezső, Bernáth Aurél, Pióker Ignác. A delegációt Trencsényi Waldapfel Imre, Pongrácz Kálmán, Kakuk Józsefné vezette.

31 Nemes Dezső jelentése Horváth Mártonnak 1951. augusztus 1-jén a Szovjetunióban járt küldöttség tapasztalatairól.

32 MOL 276.f. 89/394 ó. e.

33 MOL 276.f. 89/394 ó. e.

34 A tanács vitatta meg a múzeum tudományos munkatársai által készített tudományos munkákat, kiállítási terveket.

35 MOL 276.f. 89/394 ó. e.

36 Emlékmű-védelmi Igazgatóság

37 MOL 276.f. 89/394 ó. e.

Múzeumok és Műemlékek Országos Központja, mint „vízfej”: hibák és eredmények

A vádak Ortutay intézménye ellen 1951 második felében, és 1952-ben sem csitulak. 1952 novemberében a sok vizsgálat után az Agitációs és Propaganda Bizottság elé került egy anyag: javaslat a múzeum- és műemlékügy átszervezésére. A javaslat a következőképp értékelte a Központ addigi, több mint kétéves tevékenységét. Még mindig burzsoá szellem uralkodott az egész múzeumi vezetésben, ennek köszönhetően ez a terület elmaradt az ország politikai-gazdasági és kulturális fejlettsége mögött. A Múzeumi Központ „nem teljesíti a népi demokrácia reá rótt kultúrpolitikai feladatokat”, sőt akadályozta ezt a tevékenységet. Mindezekon felül pedig a nemzeti kincsek őrzésének és kezelésének felügyeletét sem látta el megfelelően. (Nem telepítették ki a „bentlakókat” a múzeumokból.) A Szépművészeti Múzeumból eltűnt egy Munkácsy önarckép, az Iparművészeti Múzeumból pedig római korból származó aranyérmeket loptak el.³⁸

A Központ létszámát mesterségesen megemelték – „*apparátusa vízfejjé duzzadt*”, 142 fő irányított 836 főt 1:6 arányban. Az országos múzeumok önállóságának felszámolása elkezdődött, működésüket megbénították, a profilozási folyamat megakadt. Mindez annak érdekében történt, hogy az intézményt minisztériumi rangra emeljék.³⁹

A jelentés kifogásolta a MMOK káderpolitikáját: „a múzeumi terület reakciós, kétes elemek valószínűs gyülekezőhelye”, „az új, aránylag jobb kádereket iparkodtak távol tartani”, „a munkásosztály, a Párt vezető szerepének érvényesülését iparkodtak megghiúsítani”. A munkáskádereket lejáratták, megfélemlítették és nem helyezték őket irányító funkcióba. A pártszervezeteket elszigetelték.⁴⁰ Az ideológiai képzettség, a szovjet tudomány átvételének hiánya és a nyílt elvi viták mellőzése miatt a tudományos munkát továbbra is öncélúság jellemezte. A MMOK a múzeumi hálózat továbbfejlesztésében figyelmen kívül hagyta az ipari centrumokat (Ózd, Komló, Inota).⁴¹

A MMOK szervezetéből hiányzott a propagandaszerv. Annak ellenére, hogy a jelentés korábban említette, hogy az agitációs és propaganda munkában javulás mutatkozott, egy másik bekezdésben a tömegszervezeti kapcsolatok nemlétét, a tárlatvezetések rendszerinti elmulasztását, és a tárlatmagyarázó brosúrák kiadásának elmaradását sérelmezte.

A felelősség nemcsak a Központot terhelte, hanem a Közoktatásügyi és Népművelési Minisztériumot is. A KM elhanyagolta az irányítást és ellenőrzést, mert meg akart szabadulni a területtől. Mindkét minisztérium lebecsülte a múzeumok jelentőségét.⁴² A valós vagy valótlan, de a párt számára megbocsájthatatlan hibák felsorolása után a jelentés javaslatot tett a MMOK megszüntetésére és egy új irányítási keret kialakítására.

38 MOL M-KS 276f. 54/220.ő. e.

39 Mint a Minisztertanács mellett működő bizottságot.

40 MOL 276f. 86/109.ő. e.

41 MOL 276f. 86/109.ő. e.

42 MOL 276f. 86/109.ő. e.

A MMOK hatékonyságát hátráltató tényezők

1951 januárjában, egy vezető kollégiumi ülésen elhangzottak alapján lehet következtetni arra, hogy az intézménytől túl rövid idő alatt, túl sokat vártak, az elvárások meghaladták a teljesítő képességet, ahogy az a Rákosi-korszakban gyakran előfordult. Az említett ülésen kiderült, hogy a MMOK tényleges munkáját 1950 tavaszán kezdhetette meg, épülete a (Budapest, VIII.) Bródy Sándor utca 16-ban is csak a felújítások után, májusban állt rendelkezésre. Ráadásul kezdetben minden kis ügyel tanácsért fordultak a VKM illetékes ügyosztályához, magával a minisztériummal azonban bizalmatlan kapcsolatban álltak. A fővárosi, a vidéki múzeumok és tanácsok közötti viszony ügyében, valamint a műkincsek és egyházi gyűjtemények megmentésében nem kaptak segítséget (például nem kaptak teherautót). A tervhiteleket és célhiteleket sem kapták meg 1950 május végéig, sőt az Országos Tervhivatal törölte a hitelek 80 százalékát, ami jelentős veszteség volt a MMOK számára. Ortutay beszámolója szerint a tudományos munkatársak túlterheltek, munkafeltételeiket javítani kellett volna, a felderítő csoport lemaradását pedig az okozta, hogy mindössze 4 főből állt, köztük két gépíróból.⁴³ A Központ legnagyobb fogyatékosága a szervezési osztály működésképtelensége volt. Papíron létezett ugyan, de valójában meg sem tudta fogalmazni feladatainak lényegét. Hiányzott tehát az a szerv amely biztosította volna a tervszerűséget, ellenőrizte és összehangolta volna a munkaterveket.⁴⁴

Állandó problémát okozott a létszám szűkössége. A Központ hatáskörébe tartozó ügyek egy részét megszervezése előtt öt szerv intézte,⁴⁵ a Központ 1950. évi létszáma túlnyomórészt az említett szervek létszámkereteiből tevődött össze és az új állások száma 20 volt. Ugyanakkor hatáskörébe sok új feladat került, mégis az 1951. évre mindössze 5 új állás engedélyezését kérelmezték.⁴⁶ Ortutay a vádat, miszerint a Központ létszáma túl magas, 1951 márciusi vezető kollégiumi ülésen a leghatározottabban cáfolta.⁴⁷

A takarékoság, a kiadások csökkentésének erőltetése, az amúgy is alacsony költségvetés lefარagása is nehezítette a működést és a teljesítmény növelését. 1950. október 16-án, egy korábbi ülésen hangzott el, hogy abban az évben a tudományos terv és a pénzügyi keret között nem volt összhang. 1949 őszén minden múzeum elkészítette munkatervét és ennek megfelelően a költségvetését is. Az elfogadott összegek csökkentek, ennek ellenére a munkaterveket nem módosították, amit az anyagi keretek hiányában természetesen nem lehetett megvalósítani.⁴⁸

Csipka László, a költségvetési osztály vezetője az október 30-i ülésen tett beszámolójában tudatta, hogy a fővárosi és vidéki múzeumok költségvetés tekintetében a MMOK-hoz kerültek (a dologi kiadásokat megkapták), de a személyzeti létszámemelést nem engedélyezték.⁴⁹

1951-ben, a Központ által kiadott megtakarítási rendeletet – miszerint felül kellett vizsgálni a túlóra díjakat, a foglalkoztatott munkaerők kapacitásának kihasználtságát és jutalmakat – a Központ a megtakarítási tervek vizsgálata után végrehajtotta.⁵⁰

43 MOL XIX-I-19-b 2. d. Vezkoll. ülés 1951. január 12.

44 MOL XIX-I-19-c 6. d.

45 Magyar Nemzeti Múzeum Elnöki Hivatala, Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatala, Közgyűjtemények Országos Főfelügyelősége, Műemlékek Országos Bizottsága, Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Biztossága.

46 MOL XIX-I-19-c 6. d.

47 MOL XIX-I-19-c 6. d. Vezkoll. ülés 1951. március 17.

48 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezkoll. ülés 1950. október 16. Ortutay Gyula hozzátette, hogy 1951-ben jobb helyzetben lesznek, mert körülbelül ismerik a teljes költségvetést.

49 MOL XIX-I-19-b 1. d. Vezkoll. ülés 1950. október 30.

50 MOL XIX-I-19-a 30. d.

Az 1951 tavaszán folytatott vizsgálatok után a népművelési munka fedezetére póthitel igénylésre került sor a Pénzügyminisztériumtól. A Közoktatásügyi Minisztérium a propaganda munka javítására utasította a Központot, a múzeumok népszerűsítésére szánt összeget azonban még 1950-ben a Népművelési Minisztérium költségvetésének keretében irányozták elő, a MMOK-nak erre nem volt fedezete.⁵¹ A propaganda munka (amit a Központ korábban is teljesített) megjavítására ekkor iránymutató feljegyzést is készítettek, amelyben **Révai József** és **Farkas Mihály** idézetek szerepeltek. Révai kongresszusi felszólalásából: „*A klasszikus örökség kritikai elsajátítása nélkül hazafias nevelés nincs és nem is lehet*”, majd Farkas Mihály szavai következtek: „*Kell, hogy népszerű történelmi regények, elbeszélések, történelmi értekezések formájában írónk és történészeink felelevenítsék a magyar nép e nagyjainak dicső harcait, hogy az új nemzedék megtanulja mindebből hogy hogyan kell élnie, dolgoznia, harcolnia a magyar nép függetlenségéért!*”. A feladat tehát, visszaadni a dolgozó népnek a múltját, leleplezni a történelemhamisítások fondorlatait. Ennek érdekében meg kellett gyorsítani a múzeumok megnyitását, a kiállításokat „időszerűvé” kellett tenni. Több és jobb minőségű kiállítás kellett, vagyis: „*A marxizmus-leninizmus tanításait határozottabban, szervezesebben kell érvényesítenünk a rendezőkönnyvek készítésénél, a feliratok szövegezésénél.*” (a színvonal rovására) tehát az első és legfontosabb feladat az volt, hogy a Központ népszerűsítő funkciói „politikussá” váljanak. A feljegyzés leszögezte, hogy a közönségszervezés a hivatalos népművelési szervek dolga, nem pedig a Központé.⁵² A közművelődési funkciók ellátása az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendeletben sem szerepel, erre vonatkozóan a Központ nem kapott jogosítványokat.

A vezetőség nem csak a hátráltató tényezőket hangoztatta, hanem beismerte a szervezet belső hibáit is. Az 1951. szeptember 15-én tartott vezető kollégiumi ülésen született döntés a Központ belső szervezetének átalakításáról, az új szervezeti forma szeptember 17-én lépett életbe.⁵³ Az átalakítás kétségkívül a tavaszi vizsgálatok kiszivárgott lesújtó kritikáinak eredménye volt.

Ezt megelőzően, ugyancsak 1951-ben javasolták ellenőrzési csoport (osztály) létrehozását, melylyel egy időben a szervezési osztály megszűnt volna, feladatait részben a muzeológiai, részben a technikai osztály vette volna át. Így akarták megoldani a MMOK, az országos múzeumok, a Budapesti Történelmi Múzeum, és a vidéki múzeumok felügyeletét.⁵⁴ Az ellenőrzési csoport (vagyis a belső ellenőrzés) 1951 őszén jött létre.⁵⁵

Fegyelmi ügyek és más szabálytalanságok

Különböző fegyelmi vizsgálatok, vétségek kezdettől fogva jelen voltak a múzeumi területen. 1950-ben 11, 1951-ben 20, 1952-ben (október 31-ig) 14 személy ellen indult eljárás, melynek legsúlyosabb következménye a letartóztatás volt. Az okok között szerepelhetett, hogy a dolgozó megsértette a szocialista munkaerkölcs szabályait, vagy egyéb komolyabb politikai „vétség”, de előfordult, hogy a munkatárs ellen azért indítottak eljárást, mert rendetlenül, piszkosan, fésületlenül, gyűrött ruhában járt be munkahelyére.⁵⁶ Ha nem politikai okból indult a fegyelmi eljárás, akkor a leggyakoribb előidézője a laza munkavégzés, ellenszegülés, tiszteletlenég, távollét igazolásának hiánya, kijárási – vagyis

51 MOL XIX-I-19-a 30. d. Ortutay levele Darvas József közoktatásügyi miniszternek, 1951. július 2.

52 MOL XIX-I-19-b 2. d. Pogány Ö. Gábor feljegyzése 1951. június 1.

53 MOL XIX-I-19-b 2. d. Vezkoll. ülés 1951. szeptember 15.

54 MOL XIX-I-19-b 2. d.

55 MOL XIX-I-19-c 6. d.

56 MOL XIX-I-19-c 6. d. A budapesti Történelmi Múzeum Újkori Osztályán dolgozó Fazekas Péterné Weisz Katalin ellen 1952 februárjában az a kifogás is felmerült, hogy ideggyógyászati kezelés alatt állt.

a laza munkafegyelem – volt. A megvádoltak köre vegyes képet mutatott, volt köztük teremőr és múzeumvezető is.

1951-ben a tárcaközi bizottság vizsgálatának hatására még több dolgozó ellen indult fegyelmi eljárás és 1952 őszéig többek elbocsátására is sor került. Az ezzel kapcsolatos kimutatások főleg politikai vétség esetén, részletes indoklást adtak (kémkedés, aranyrejtegetés, ellenséges beállítottság). Ezek közül a legkirívóbb eset az 1951 nyarán elhúzódó „Csipka-ügy” volt. Csipka Lászlót az 1951 májusában készült káderjelentésben járatták le: a költségvetési osztály 38 éves jogász végzettségű vezetője, 1939 és 1949 között dolgozott a VKM-ben, a Kisgazdapárt tagja volt, majd ellenségnek minősítették: „*simulékony, szervilis, magát leplezni akaró ellenség*”, „*minden pénzügyi manőverrel igyekszik Ortutayt kiszolgálni*”.⁵⁷ A vele szemben a KM által indított fegyelmi vizsgálat közvetlen kiváltó oka a **Gerő Ernő**nek küldött 1953-as létszám-előirányzatához készített indoklása volt.

1951. július 3-án feleségével és gyermekeivel azonnali hatállyal kitiltották Budapest területéről, lakhelyéül a Borsod megyei Ináncs községet jelölték ki. Ortutay Gyula felemelte szavát ez ellen. Július 4-én a Központ nevében kérte a határozat hatályon kívül helyezését és egyben cáfolta is a vádakat. Csipka eredeti foglalkozását miniszteri tanácsosnak tüntették fel, pedig 1944-45 körül mint előadó dolgozott a VKM-ben, hivatalát még a háborús események alatt sem hagyta el, nem ment nyugatra, sőt saját biztonságát veszélyeztetve 3 millió pengő készpénzt megőrzött. (Ezáltal a kultusztárca alkalmazottai 1945-ben rögtön illetményeikhez juthattak.) Csipka megalakulása óta tagja volt a közalkalmazottak szakszervezetének, 1946-ban lett a költségvetési osztály vezetője a minisztériumban és csak 1947-től volt miniszteri tanácsos. Kinevezése pedig az MKP javaslatára történt. A Múzeumi Központban 1950. január 1. óta dolgozott az MDP ajánlására. Ortutay szerint a fővárosi és vidéki múzeumok állami kezelésbe vételében tevékenyen részt vett, munkaideje napi 12-14 órát tett ki.⁵⁸

Az azonnali elbocsájtás fő indokaként azt jelölték meg, hogy Csipka a tiszteletdíjak terhére évenkéntes állandó főfoglalkozású minőségben alkalmazott személyeket. Ezt a vétséget tudatosan követte el és veszélyeztette a „népgazdaság pénzügyi alapját”, ezáltal az ország terveinek a sikerét.⁵⁹ Csipka László valóban alkalmazott szabálytalanul embereket, de ezt 1951 márciusától a költségvetési előirányzatokban feltárta és jelentette, az 1953. évi létszám-előirányzat indoklásában így szerepelt: „*A Központ harmadik éve harcol az állandó jellegű munkakört betöltő, de állás hiányában különböző ábravetésekről díjazott alkalmazottak kérdésének rendezéséért.*” A dokumentum 1952. június 16-án keletkezett, Csipka tehát visszakért Budapestre és hivatalába, igaz, az ellene indított fegyelmi eljárás egész évben folyamatban volt.⁶⁰

A fegyelmi ügyek másik csoportjába tartoztak a lopással kapcsolatos esetek. Csak 1952 elején több ilyen is történt. A Szépművészeti Múzeum egyik kiállításáról eltűnt az egyik szobor kezéből egy bronztör, a Történeti Múzeum Arcképcsarnokából ellopták **IV. Pius** pápa portréját, az Iparművészeti Múzeum kiállításáról eltűnt egy kerámia, Hajdúböszörményben pedig egy Kossuth kép és egy pisztoly. A pécsi természettudományi kiállításról zafírt, gyémántot és rubintot loptak el. A tettes az összes esetben ismeretlen maradt.⁶¹

A legnagyobb botrányt és felháborodást azonban **Munkácsy Mihály** egyik önarcképének eltűnése okozta. A kép – Munkácsy Mihály deszkalapra festett 1881-ben készült szakállas önarcképe – 1950. december 28-án tűnt el a Szépművészeti Múzeumból. Az 1951. január 2-án felvett jegy-

57 MOL 276.f. 89/394 ő. e.

58 MOL XIX-I-19-b 5. d. Ortutay Gyula levele a Rendőr-főkapitánysághoz.

59 MOL XIX-I-19-b 5. d. Határozat

60 MOL XIX-I-19-b-7.d.

61 MOL XIX-I-19-b-7.d. 1952. évi fegyelmi ügyek. 1952. március 14.

zökönyv szerint azon a bizonyos napon a hivatalsegének szolgálati vezetője vissza akarta helyezni a képet a képkeretezőtől érkezett javított keretébe. De a képet a jon csarnokban (ahová azt december elején tette) nem találta. Ezután értesítette **Oltványi Imre** főigazgatót, aki telefonon, később írásban is feljelentést tett. A helyzetet bonyolította, hogy a hónap folyamán a jon csarnokban csőrepedést javító vízvezetékszerelők, új ablakkereteket készítő asztalosok, a kínai kiállítás világítását beszerelő villanszerelők és a Modern Képtár leszerelését végző két napszámos dolgozott – igaz teremőri felügyelet mellett. A nyomozás eredménytelenül zárult, de áprilisban a Központ újabb feljelentést tett az ügyben, a múzeum egyik gyanúba keveredett dolgozója ellen. Terhelő bizonyíték hiányában a nyomozást 1951. június 21-én megszüntették.⁶²

A sok fegyelmi ügy és lopás a Központ tekintélyét is csorbította, irányító munkájának hatékonyságát kérdőjelezte meg.

Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz küldött feljegyzése

Ortutay 1952 októberében – a Népművelési Minisztérium megbízásából – készített feljegyzésében összegezte a múzeumügy átalakítása utáni fejlődést és ezt közvetlenül Rákosi Mátyáshoz is eljuttatta. Ennek egyik legfontosabb eleme a muzeológusképzés elindítása – beleértve a politikai és ideológiai oktatást is – ebben 1951-ben 200 fő, 1952-ben 307 fő vett részt. A Központ szakmai konferenciákat is lebonyolított (évente kétszer múzeumvezetői konferenciát), a szakmai továbbképzés terén a restaurátor- és preparátorképzés emelkedett ki. Restaurátori kézikönyvek jelentek meg magyar nyelven és megkezdődött a szovjet tudomány ismertetése is.⁶³ A múzeumügyet érintő szovjet eredményeket szakkörökön, előadásokon terjesztették.⁶⁴

Ortutay említést tett arról is, hogy ideológiailag és politikailag egyaránt „korszerű és harcos” kiállításokat rendeztek, ezáltal megvalósították a múzeumok népnevelő feladatát. Az eredményeket statisztikákkal támasztotta alá: míg 1949-ben csak 6 kiállítást rendeztek, 1950-ben már 18-at, 1951-ben 50-et és 1952-ben 74-et. A látogatók száma is rohamosan nőtt: 1949-ben még 250.000 főt, 1952-ben már 3.339.000 látogatót számláltak. A kiállításokat aránylag kis összegből hozták létre.⁶⁵

A másik fontos szakmai elem a nyilvántartás, vagyis a múzeumi anyag leltározása, tudományos leírócédulák készítése⁶⁶ és a tudományos fényképanyag kartonozása, illetve a múzeumi munka dokumentációjának nyilvántartása, a múzeumi adattár létrehozása volt. Ortutay szerint e szovjet tudományos módszerek alkalmazása megkönnyíti az anyag feldolgozását és publikálását.⁶⁷ A Központ összesen 32.471 db műtárgyat vett védelembe és helyezett el múzeumokban.⁶⁸ Ortutay egyedül az anyagmegóvással kapcsolatos munkával és lemaradással volt elégedetlen, amit azonban elsősorban a létszámihiánynak tulajdonított.⁶⁹

A műemlékvédelem terén látványos javulás következett be, 1950-ben jelent meg a „Magyaror-

62 MOL XIX-I-19-b 4. d.

63 Rendszeresen megjelent a Képzőművészeti és Iparművészeti Tudósító, Szovjet Művészettörténet, Szovjet Iparművészet, Szovjet Régészet, Szovjet Néprajz című szakfolyóirat.

64 MOL M-KS-276f. 65/337.6. e.

65 MOL M-KS-276f. 65/337.6. e. Lásd: 6. sz. melléklet.

66 A „leírócédula” vagy „leírókarton” a tulajdonos személyes adatai nélkül, csak a tárgy tulajdonságait, adatait tünteti fel, ezáltal a kutatóknak is kiadható.

67 Az szakszerű feldolgozást és nyilvántartást a Központ nem csak a meglévő múzeumi gyűjteményekben alkalmazta, hanem a magánkézben és az egyházak birtokában lévő anyagoknál is.

68 A tételbe beletartoznak az egyházi épületek államosítása és az 1951-es kitelepítések során elkobzott tárgyak is.

69 MOL M-KS-276f. 65/337.6. e.

szág Műemlékei” című jegyzék szakirodalmi adatok alapján, amelyben 7527 épület szerepel. Ezt kiegészítendő kezdődtek a helyszíni vizsgálatok és az Építésügyi Minisztérium felkérésére végzett városképi vizsgálatok, amelyek során az eredeti jegyzéket 1378 épülettel egészítették ki. A Közoktatási Minisztérium ezek közül 1605-öt nyilvánított műemlékké.⁷⁰

A háborús károk helyreállítása nagy erővel folyt. Ortutay megemlítette a legkiemelkedőbbeket: Sopron belvárosa, Budapesten a királyi vár, Visegrádon Mátyás király alsó palotája, Pécsen a középkori dóm. Vizsolyban és Hidegségben falképsorozatokot tártak fel. Megindultak az országos műemléktopográfia elkészítéséhez szükséges kutatások is, Esztergom, Sopron, Győr és Nagy-Buda-pest tekintetében. A műemlékvédelmi munkát nehezítette, hogy a Központ nem állt kapcsolatban más hatóságokkal (például építési és építésrendőri szervekkel), illetve egyes minisztériumok (a műemlékek tulajdonosai) csak a saját szakmai érdeküket tartották szem előtt, nem pedig a műemlékvédelmet. Ortutay ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet, hogy a Szovjetunió – hasonló okok miatt, illetve mert a műemlékek a dolgozó nép tulajdonát képezik és pótolhatatlanok – külön központi, a minisztertanács alá tartozó főhatóság körébe utalta a műemlékügyet.⁷¹ A szovjet rendszerben azonban az Emlékmű Védelmi Igazgatóság a Kulturális Felvilágosító Intézmények Bizottságának alárendelve működött.⁷²

Ortutay feljegyzésének következő szakaszában – újra az ellene és a Központ ellen később felhozott egyik legfőbb vádat – a MMOK önállósodását és közvetlen a Minisztertanács alá tartozását hangsúlyozta.⁷³ Ortutay szerint az utóbbi évben folytatott vizsgálati eredmények is mutatják, a vizsgáló bizottságok is erre tettek javaslatot a szovjet példa alapján. Szerinte a Népművelési és a Művészeti Bizottság csak az agitációs és propaganda kiállításokért felelős.⁷⁴ A Szovjetunióban járt küldöttség beszámolója szerint azonban a múzeum- és műemlékügy hasonlóan szerteágazó volt, mint Magyarországon, jelentésükben szó sincs a minisztertanácsról és a Múzeumi Igazgatóság a Népművelési Bizottság alá tartozott.⁷⁵ Eszerint Ortutay rosszul értesült, vagy szándékosan félre akarta vezetni a felettes szerveket.⁷⁶

Feljegyzésének másik súlyos „tévedése” a múzeumi propagandamunka, tömegnevelés szétválasztása a tudományos múzeumi tevékenységtől, a politika és az ideológia mellőzése a kiállításokból. Mindössze arra tett ígéretet, hogy a *„feladat ott szerepel a jövőben is a szocializmus korszakának múzeumi gyűjtése”, „a szovjet régészeti tudományos és politikai elveit tartják szem előtt”, „néprajzi kiállításainkban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a mai tsz. fejlődésének ténye, s mezőgazdaságunk szocialista átalakításának eredményei.*” Ehhez hozzáteszi, hogy a politikai-ideológiai munkát csak akkor tudják elvégezni, ha a *„tudományos múzeumügy felépítése megtartja, sőt kifejleszti eddigi szervezeti egységét és a központi irányítás módszerét.”* Ortutay ezután kifejtette, ha a párt egyetért azzal, miszerint a múzeumügy egységes területként kezelendő, akkor a minisztertanács elnökségénél a Központ ügyeit egyetlen költségvetési előadó képviselje.⁷⁷

70 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

71 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

72 MOL 276.f. 89/394 ő. e.

73 Ha a Központ a Minisztertanács alá tartozna és annak tekintélyére támaszkodhatna, akkor nem veszne el az egyes szaktárcák érdekei között. Ehhez kapcsolódóan Ortutay Gyula szerint a szakminisztériumokat is a Központ felügyeletébe kell utalni.

74 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

75 MOL 276.f. 89/394 ő. e.

76 Ortutay állítja, hogy a Szovjetunióban a múzeum- és műemlékügy már 1918 óta egy főigazgatósághoz tartozik, amely a minisztertanács alá van rendelve.

77 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

A múzeumi terület fejlesztése az első 5 éves tervben is szerepelt. Ortutay javaslatai szerint a megvalósítandó feladatok a következők voltak: múzeumok létesítése az iparvidékeken (Sztálinváros, Kazincbarcika, Salgótarján, Ózd, Inota, Csepel, Újpest), falu-tsz. múzeumok hálózatának kiépítése, műemléki építmények gondozása. A második 5 éves terv keretén belül valósult volna meg az Országos Természettudományi Múzeum megépítése, valamint a Széchenyi Könyvtár kiköltöztetése a Nemzeti Múzeum épületéből.

Befejezésül Ortutay újra visszatért az önállósulásra és a vizsgáló bizottság egyik javaslatára, miszerint a MMOK-ot szélesítsék ki és váljon a levéltár- és a könyvtárügy központjává.⁷⁸

Az átalakulás: az 1952. évi 25. törvényerejű rendelet

Ortutay Gyula feljegyzése és más megnyilvánulásai arról tanúskodtak, hogy nagyszabású tervei voltak a Központtal és bízott az MDP vezető testületeinek egyetértésében. De ugyanakkor tisztában volt mellőzésének tényével is. Naplójában a következőket írta 1951-ben: „...a mi konferenciáink csöndesek, nincs sajtójuk: nem is szervezem, nem is kapnék sajtót. El vagyok én szépen temetve, úgy látszik, a pártvezetőség előtt végképp eláztattak, előttem ismeretlen hazug rágalmmal, melyekre sohasem volt módom válaszolnom, soha meg nem kérdeztek.” „S minthogy a pártvezetőség elítélte, örök napraforgó-rendszer szerint el vagyok én szépen temetve.”⁷⁹ Ortutay politikai pozíciójának romlása nagyban hozzájárult a Központ megszüntetéséhez. 1951 nyarán ki akarták telepíteni hűgát és családját. „... nekem is meg kellett mentenem Ili hűgomat a kitelepítéstől... Életünk egyik legszörnyűbb napja volt ez... A Rákosi-titkársághoz fordultam este, annyi hiábavaló kérés után, bizonyára az Öreg döntött úgy, hogy éjszaka egykor megkapták a mentesítő végzést.”⁸⁰ Másnap Ortutay köszönő levelet írt Rákosi Mátyásnak, amiből kiderült, hogy az „Öreg” egy ideje már nem fogadta őt: „Munkám során sokszor boldog lettem volna, ha egyszer elmehettem volna referálni gondjainkról és eredményeinkről.”⁸¹

Egy évvel később 1952 nyarán egy másik csapás érte Ortutay Gyulát: hűgát komolyabb indok nélkül elbocsátották (a Posta anyaghivatalának Múzeum krt. 31. szám alatti hivatalában teljesített szolgálatot). Majd **Dobi István** és **Katona Antal** postaügyi miniszter közbenjárásának köszönhetően rövid időn belül visszavették állásába.⁸² Az eset világosan megmutatta, hogy Ortutay családjával együtt nemkívánatossá vált.

Egy 1952. október 18-i ÁVH jelentésben is szerepel Ortutay Gyula neve. Gerő Ernő az ügyről levélben fejtette ki véleményét Rákosinak „...az ÁVH jelentésben szerepel Oltványi, Cserépfalvi, Ortutay és Varga István esete. Szerintem nem fér kétség hozzá, hogy mind a négy ellenség. Politikailag talán nem célszerű egyszerre letartóztatni valamennyit, de nyilvánvaló, hogy erre irányt kell venni...”

Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz írt feljegyzéséhez **Ónody Miklós**, az egykori bizottsági tag írt megjegyzést, amelyben az szerepelt, hogy Ortutay „hamis képet fest” a múzeumügyről. A múzeumok és a MMOK a „politikai életből kiszorult volt kisgazdapárti elemek ellenőrzése és irányítása alatt állnak”. Ez a vezetőség kétes elemeket juttatott vezető pozíciókba (nyugatos muzeológusokat, katonatiszteket, burzsoá és fasiszta elemeket). A múzeumok feletti ellenőrzést elhanyagolták, inkább a központi apparátust duzzasztották fel, a kiállításokban politikai hibákat követtek el.

Az MDP és az Agitációs- és Propaganda Bizottság végül a múzeumirányítás átalakítása mellett

78 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

79 ORTUTAY Gy. 2009. 383. p

80 ORTUTAY Gy. 2009. 388 – 389. pp.

81 MOL 276f. 65/381.ő.e Ortutay Gyula Rákosi Mátyáshoz írt levele 1951. június 14.

82 MOL XIX-I-19-c 2. d. Ortutay levelezése Dobi Istvánnal és Katona Antallal 1952. június 16 – 26. között

döntött. A döntés ősszel született meg. Az 1952. július 3-i bizottsági ülésen ún. „Ajándék Múzeum” létesítésére tettek javaslatot, amelyet a Fővárosi Képtár épületében helyeztek volna el a MMOK felügyelete alatt.⁸³ Az intézmény megszüntetéséről ekkor még nem esett szó.⁸⁴

Később a Népművelési Minisztérium a Tudományos Akadémia és a Közoktatásügyi Minisztérium bevonásával,⁸⁵ a tárcaközi bizottság vizsgálatai és véleménye alapján kidolgozott egy javaslatot a múzeumügy átszervezésére. A javaslatban elsőként a területen történt fejlődést összegezték röviden, ebben a részben Ortutay adatai köszöntek vissza. Ezután általános érvényű megállapítást tettek, miszerint a múzeum- és műemlékügy helyzetét súlyos elmaradás jellemezte politikai és szakmai területen is, vagyis: „nem teljesíti a népi demokrácia reá rótt kultúrpolitikai feladatokat... a nagyszerű nevelési lehetőségeknek a kihasználását... a súlyos állapot elsősorban azért következett be, mert a MMOK mint felelős vezetőszerelv rosszul látta el feladatát.”⁸⁶ 1952. november 14-én tárgyalta az Agitációs- és Propaganda Bizottság és a javaslattal kapcsolatban csak kisebb – időpont, dátum – változtatásokat eszközöltek.⁸⁷ Az eredeti javaslatban a Központot 1953. január 1-ig fel kellett volna számolni, ezt a határidőt tolták ki február 1-ig. A javaslatban szerepelt az is, hogy a Budapesti Pártbizottság vizsgálja és erősítse meg a múzeumi pártszervezeteket, a Közoktatásügyi Minisztérium vizsgálja meg az egyetemi muzeológus-oktatást és tegyen javaslatot az oktatás megjavítására, illetve a múzeumokban 1953-ig meg kellett indítani a szerzett tartalvezetéseket. Utóbbi fedezetét az OLB és a Pénzügyminisztérium biztosította.⁸⁸

A döntést követően az 1949. évi 13. törvényerejű rendelet módosítására volt szükség. A Révai József nevével fémjelzett előterjesztés⁸⁹ 1952. december 5-én került a Minisztertanács elé.⁹⁰ Az előterjesztés indoklásában a következő szerepel: „A Múzeumok és Műemlékek országos Központja feladatát megfelelően ellátni nem tudta, a felügyeleti jogkör megosztása a múzeum és műemlékügy egészséges fejlődését nem biztosította; egyébként is a gyakorlat azt bizonyította, hogy a múzeum- és műemlékügy jellegénél fogva a népművelési és nem a közoktatásügyi/ minisztérium feladatkörébe illik bele.” Ortutay 1953. január 1-i hatállyal életbe lépő felmentéséről szóló előterjesztést 1952. december 29-én tárgyalta a Minisztertanács,⁹¹ a határozat azonban csak 1953. január 9-én született meg.⁹²

Ortutayt már felmentése előtt 2 havi szabadságra küldték. Hivatalosan 1952. december 31-ig vezette a Központot.⁹³ Ezalatt a Népművelési Minisztérium végrehajtotta az átszervezést. Egy korábbi minisztériumi értekezlet, melyen a Központ megszüntetéséről tárgyaltak, mély nyomokat hagyott Ortutay Gyulában: „A meghívottak mind egyetértettek a minisztériumi jelentés támadó hangjával, amely megállapítja, hogy MMOK burzsoá és pártellenes vonalat vitt, s akadálya volt a magyar múzeumügy fejlődésének, Szabolcska F. barátunk egyenesen a Központ 'bünszövetkezetéről' s az én gonosz intrikáimról beszélt, s általában kiderült, hogy milyen rohadt terület ez. Hogy felépítettük a múzeumokat, hogy

83 A Pártnak küldött és Rákosi Mátyás 60. születésnapjára illetve a jövőben beérkező ajándékokból múzeum létesítésére tett javaslatot Réti László. Ezek a „szemléltető agitáció” eszközt képezték volna.

84 MOL 276.f. 86/101.ő. e.

85 MOL M-KS-276f. 65/337.ő. e.

86 MOL M-KS 276.f. 54/220. ő. e.

87 MOL 276.f. 86/109.ő. e.

88 MOL 276.f. 86/109.ő. e.

89 Az előterjesztést a Népművelési Minisztérium és a Közoktatásügyi Minisztérium dolgozta ki. Ehhez kapcsolódva ki kellett dolgozni a múzeumok megerősítésével és megtisztításával kapcsolatos káderjavaslatokat is.

90 MOL XIX-A-83-a-463/14-1952

91 MOL XIX-A-83-a-465/15-1952

92 A Minisztertanács 0465/15/1953. sz. határozata Ortutay Gyula felmentéséről.

93 MOL XIX-I-19-c 1.d.

- szerintem, de valódi magyar s külföldi szakértői vélemény szerint- európai rangú kiállításokat teremtünk, hogy az egész terület ezalatt a 3 év alatt forradalmi átalakuláson ment keresztül, erről nem esett szó. Persze, volt hibánk bőven, s van elvégzendő feladat is épp elég, s igen könnyű lenne kimutatni, mennyi még az el sem kezdett munka, s valóban vannak reakciós alakok a mi területünkön is. Ez nem kétséges, valóban nem az. De hát azért mégiscsak olyan érzésekkel keltem fel a tárgyalóasztal mellől, hogy durva legyenek, ahogyan a kiadatlan Molnár Ferenc-krolik egyik főcíme mondja: 'Leszarva és mégsem elégedetten.' Hát ez a munka is megvolt."⁹⁴ Ortutay naplóbejegyzése elkeseredettséget, indulatot, sértettséget és keserű gúnyt sugall nemcsak az intézmény megszüntetése, hanem legközelebbi munkatársai „árulása” miatt is. Ezek közül a legfájóbb talán Pogány Ö. Gábor „pálfordulása” lehetett, aki „pártszerűen fejtegette, hogy másfél év óta, a kitelepítések óta a Központban egy jobboldali klikk alakult ki, amely főként olyanokból szerveződött, akiket ki akartak telepíteni, akiket ez a veszély fenyegetett, vagy akik féltették magukat, rokonságukat vagy barátaikat a kitelepítéstől Így denunciált – minden igaz alap nélkül – ez a burzsujfőka, kinek felesége, minden retyerutyája burzsuj volt, s a proli életéből soha semmit nem szagolt, s mindennapi kenyere a hazugság és a frázis. Persze, szegény Csipkára értette...”⁹⁵ Ortutay Pogány Ö. Gábort tette felelőssé a belső feszültségekért és bomlasztásért. A szakmai eredmények ekkor már nem számítottak, Ortutay utolsó mondata arra utal, hogy beletörődött „Központja” felszámolásába.

Ortutay Gyula, **Erdey-Grúz Tibor, Orbán László, Nemes Dezső** és a MMOK párttitkára, **Fülep Ferenc** is hivatalos volt az Agitációs- és Propaganda Bizottság ülésére, melyen elfogadták a múzeumügy átszervezését.⁹⁶ Ortutay így emlékezett vissza: „Révai örömmel, hogy ilyen gyors volt a tárgyalás, s egyben emberséges módon összefoglalta az elhangzottakat, a MMOK hibáit is futóan, teljesen elbagatellizálva említette, elismerte, hogy súlyos hiba volt a vizsgálat eredményinek elhallgatása,⁹⁷ de humorizálva mutatott rá, hogy ez a vizsgálat annyira nyugtalanította a MMOK-ot, hogy egymás után rendezte a szebbnél-szebb kiállításokat. (Hol fordultunk el akkor a néptől? miért voltunk akkor csak szakemberek?stb., föl se érdemes tenni ezeket a kérdéseket.) Végül kimondta a határozatot az átszervezésre, amit formailag majd a Minisztertanács hirdet ki, s barátságos főbőlintással elbúcsúzott tőlünk.”⁹⁸ Az utolsó, a Központtal kapcsolatos naplóbejegyzése 1952. december 21-én volt: „A MMOK-ban, ahogy hallom, bizonytalanság és rettegés, senki sem tud semmit, PÖG⁹⁹ megnyit minden megnyithatót.”¹⁰⁰ A következő naplóbejegyzés 1953 márciusában kelt, Ortutay a múzeumügyről a továbbiakban nem tesz semmiféle említést.

94 Ortutay Gy. 2009. 388 – 389. pp.

95 Ortutay Gy. 2009. 389. p Az 1951-es káderjelentésekben Ortutay és Pogány közti „látszat nézeteltérésekről” írnak, ami a naplóbejegyzés tükrében inkább komoly, de lappangó ellentéteket feltételez.

96 Révai József, Horváth Márton, Andics Erzsébet, Bíró Zoltán, Darvas József, Jánosi Ferenc, Nonn György, és Gimes Miklós voltak jelen az ülésen. 1952. november 14.

97 Az 1951 tavaszán végzett vizsgálatok során Ortutay-t állítása szerint semmiről nem kérdezték meg, a vizsgálati eredményeket titokban tartották. (Az igazság inkább az lehet, hogy nem látott minden egyes vizsgálati anyagot, hiszen az összegző jelentésre írtak egy észrevételt, azt biztosan olvasták.) Ortutay 1951 augusztusában kérte felmentését, majd ezt követően többször megismételte, de elutasították.

98 Ortutay Gy. 2009. 394 – 395. pp.

99 Pogány Ö. Gábor.

100 Ortutay Gy. 2009. 397. p.

Múzeumi Főosztály a Népművelési Minisztériumban

Az 1952. évi 25. számú törvényerejű rendeletet – a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet módosítása tárgyában – 1952. december 28-án hirdették ki, és 1953. február 1-jén lépett hatályba. A rendelet kimondta, hogy korábban a múzeumokra és műemlékekre vonatkozó, közoktatásügyi miniszter részére vonatkozó jogokat a népművelési miniszter veszi át. A Múzeumok és Műemlékek Országos Központja megszűnik, feladatainak ellátásáról a népművelési miniszter gondoskodik. Ezáltal az 1949. évi 13. tvr. 3 bekezdésének 2. és 28. paragrafusa, vagyis a múzeum- és műemlékügy külön hatóságának létrehozása és szerkezeti szabályozása – hatályát veszítette.

A Népművelési Minisztériumban kialakított múzeumi főosztály szervezetének tervezete (Ónody Miklós 1952 novemberi javaslata szerint) a következő lett: a művészeti múzeumok osztályához tartozott a Fővárosi Képtár, a Szépművészeti Múzeum és az Iparművészeti Múzeum. A történeti múzeumok osztályához került a Történeti, a Néprajzi, a Színháztörténeti Múzeum és az emlékmúzeumok. Létrejött egy természettudományi múzeumi csoport és a vidéki múzeumok osztálya. A műemléki csoport felelőssége volt a műemlékek nyilvántartása és állagvédelme, a nyomozó-részleg és a Fővárosi Tanács emlékmű felügyelőségének irányítása és ellenőrzése. A Múzeumi Főosztály alá tartozott továbbá a személyügyi csoport, a terv-, pénzügyi, gazdasági csoport, valamint a propaganda és kiállítási csoport. Központi szervként kapcsolódott a főosztályhoz a fotólaboratórium és a rotaprint-csoport. A javaslat nemcsak a múzeumi főosztály szervezetére vonatkozott. Szerepelt benne egy tanácsadó testület, a Múzeumi Bizottság létrehozása, utasítás a múzeum- és műemlékügy fejlesztési tervének elkészítése, a múzeumi pártszervezetek megerősítése, az egyetemi muzeológus-képzés megjavítása, szervezett tárlatvezetések biztosítása és az értéktárgyak megfelelő őrzése.¹⁰¹ A múzeum- és műemlékügy átszervezésének határozatában a tervezet egy-két pontosítással valósult meg: a tudományos munka irányításáért a Népművelési Minisztériummal együttműködésben a Tudományos Akadémia felelt, a Fővárosi Képtárat a Szépművészeti Múzeumhoz csatolták, a Budapesti Történeti Múzeumot átadták a Budapest Városi Tanács hatáskörébe.¹⁰²

1953 elején a főosztály más beosztásban működött. A műemléki csoport megszűnt, helyette a műemléküggyel az Építészeti Tanács Titkárságának Műemléki csoportja foglalkozott, később pedig ezt a feladatot az Országos Építésügyi Hivatal műemléki csoportja vette át. Megmaradt a művészeti és a vidéki múzeumok osztálya, a propaganda és személyzeti csoport, a történeti és természettudományi múzeumok osztályát összevonták. Létrejött a költségvetési osztály és az épület-fenntartó részleg. A főosztályon összesen 68 fő dolgozott.¹⁰³

1954-ben a főosztály szervezete újfent más képet festett: Főosztályvezetés, Művészeti múzeumok osztálya, Történeti múzeumok osztálya, Módszertani osztály, Természettudományi csoport, Propaganda csoport, Személyügyi csoport, Költségvetési osztály.¹⁰⁴

A Múzeumi Főosztály az 1953-as évre vonatkozó munkatervből kiderül, hogy fő feladatának tekintette a MMOK által „elhanyagolt” területek fejlesztését, a munka megjavítását.¹⁰⁵ A munkaterv

101 MOL 276.f. 86/109.ő. e.

102 MOL M-KS 276.f. 54/220.ő. e.

103 MOL XIX-I-3-i 12. d.

104 MOL XIX-I-3-c-1191/53 1. d.

105 A fő feladatok: a főosztály megszervezése, kapcsolat kiépítése múzeumokkal, munkaterv elkészítése, a főosztály dolgozói számára a szakmai továbbképzések biztosítása, a Múzeumi Híradó megindítása, a múzeumok politikai megtisztítására ütemterv készítése, néprajzi gyűjtő utak csökkentése, Rákóczi kiállítás forgatókönyvének leadása.

új elemei közé tartozott a „múzeumpártoló bizottságok” megalakulása az üzemekben, illetve a velük való együttműködés és a választási kiállítások rendezése. 1953 végéig – a főosztály terve szerint – be kellett volna leltározni Sztálinváros, Miskolc, Győr és Szeged múzeumainak teljes anyagát.¹⁰⁶ Három hónap alatt módosítani akarták a múzeumi és műemléki törvényt, a letéti rendeletet és a védett anyagok jogi helyzetével kapcsolatos rendelkezéseket.¹⁰⁷

Egy júniusi jelentés szerint csupán a főosztály káderhelyzete és népművelési munkája volt kielégtető. Az előbb említett nagymérvű tervekről hallgattak. Egy-két tervezett részfeladat határidőre nem, legfeljebb több hónapos csúszással valósult meg. A szakmai, tudományos munka terén nem történt változás, a múzeumépületekben lakó idegenek kitelepítése és a múzeumi értéktárgyak őrzése megoldatlan volt. A múzeumokban a politikai tisztogatás lassan haladt.¹⁰⁸ Még ezeknél is nagyobb gondot okozott a kiállítási ütemterv felborulása, amit a választási kiállítások rendezése okozott. Az egész munkatervet módosítani kellett, a probléma tartósnak bizonyult.¹⁰⁹

Aradi Nórának, a múzeumi főosztály dolgozójának egyik leveléből kiderül, hogy a főosztály megalakulását ellenséges vélemény fogadta, mert 1952 végén a Központ megszüntetése előtt 60 embert bocsátottak el.¹¹⁰ A főosztállyal szembeni elégedetlenséget támasztotta alá **Balassa Ivánnak**, a Néprajzi Múzeum igazgatójának levele a népművelési miniszterhez. Szerinte a főosztály helytelen munkamódszereket alkalmazott, nem ismerte a területet és az emberek problémáit, nem vonta be a múzeumot és a vezetőséget sem a személyi kérdésekbe, sem az intézkedések tervezésébe. Balassa arra kérte a minisztert, hogy ezeket vizsgálja felül.¹¹¹

A főosztály vezetője, Fülep Ferenc 1954. március 24-én, az országos múzeumvezetői értekezleten tartott előadásában értékelte az elmúlt évet, de még több cél megvalósítását tűzte ki. Hibákat követtek el az ütemezés terén és a múzeumi dolgozókat túlterhelték. A célok között szerepelt az országos múzeumokban tudományos tanács felállítás, évkönyvek megjelentetése, a felszabadulás 10. évfordulójára rendezett kiállítások megszervezése. Feladat volt a Módszertani osztály létrehozása, amely a vidéki múzeumok kiállítási munkáját segítette, nagy múzeumokban a biztonság fokozására állag-kezelők beállítása. A nagy tervek mellett azonban látszott, hogy a főosztály igyekezett leadni a feladatokat: a propagandamunkában önállósították a nagy múzeumokat, propaganda csoportokat állítottak fel. A munkafegyelem tekintetében a helyzet sem a fővárosban, sem vidéken nem javult.¹¹²

A múzeumi főosztály létrehozása, a múzeumügy lefokozása volt. Tették ezt annak ellenére, hogy egész idő alatt azzal vádolták a VKM-et majd a KM-et és a Népművelési Minisztériumot, hogy lebecsülték a múzeumok jelentőségét. Az új felállásban kevesebb emberrel majdnem ugyanannyi munkát kellett ellátni. Ez alól csak a műemlékügy volt kivétel. A Központban 1952-ben 142 fő dolgozott – több mint kétszer annyi mint a főosztályon – s még így is állandó létszámihiánnyal küszködtek. A sorozatos átszervezések is az osztály nem múló nehézségeire utaltak. A műemlékügyet felügyelő új szervek, az Építészeti Tanács, később az Országos Építésügyi Hivatal is közvetlenül a Minisztertanács alá tartozott, ezáltal elérte azt, ami Ortutay egyik leghőbb vágya volt, de elnöksége alatt nem tudta kicsikarni. A múzeumügy a korszakban és további története során sem emelkedett erre a szintre.

Az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet módosítása és kiegészítése végül csak 1954-ben

106 Ez a mennyiség egyedül Győrben 50.000 tételt jelentett.

107 MOL XIX-I-3-e 9. d.

108 MOL XIX-I-3-e 9. d.

109 MOL XIX-I-3-e 9. d. Jelentés a Múzeumi Főosztály I. negyedévi munkájáról. 1953. április 11.

110 MOL 276.f. 89/394. ö. e. Aradi Nóra levele a Minisztertanács Titkárságának. 1954. május 7.

111 MOL 276.f. 89/394. ö. e

112 MOL XIX-I-19-c 6. d.

született meg. Az 1954. évi 13. számú törvényerejű rendeletet május 12-én hirdették ki. Az új rendelkezés bevezeti a „muzeális tárgy” fogalmat, mint a kiemelkedő jelentőségű tárgyakat. A népművelési miniszter rendelkezhet a muzeális tárgyak közgyűjteményben való elhelyezését öt évre,¹¹³ amelynek letelte után a múzeum vagy megtartotta a tárgyat (ha a tulajdonos tartózkodási helye ismeretlen volt), vagy átadta azt a Bizományi Áruháznak értékesítésre (ha a tárgy muzeális értéke megszűnt!). A rendelet a továbbiakban meghatározza azokat az eseteket, amikor a tárgyat nem lehet közgyűjteményben elhelyezni. Minden átadás-átvételtől a jövőben és visszamenőleg 1954. augusztus 31-i határidőig szerződést kellett kötni. Azokat a tárgyakat, amelyek nem estek a muzeális tárgy kategóriába el kellett szállítani a múzeumból, azokat a muzeális tárgyakat, amelyek tulajdonosa ismeretlen volt, vagy engedély nélkül távozott külföldre, államosították. Az állami tulajdonbavételt a népművelési miniszter csak indokolt esetben hatálytalaníthatta.¹¹⁴

IRODALOM

ORTUTAY Gyula 2009. Napló I. 1938 – 1954. Bp.

113 Az őrzés legrövidebb ideje 5 év volt, de ezt több ízben meg lehetett hosszabbítani.

114 Az 1954. évi 13. sz. törvényerejű rendelet a múzeumokról és műemlékekről szóló 1949. évi 13. sz. törvényerejű rendelet kiegészítéséről és módosításáról.

II.
KÖZLEMÉNYEK
MÓDSZERTAN
MŰHELY

**A MAGYAR MÚZEUMI TÖRTÉNÉSZ TÁRSULAT
KÖZGYŰLÉSÉNEK JEGYZŐKÖNYVE
2012. DECEMBER 12.**

A Közgyűlés ideje: 2012. december 12. 13.00 óra
A Közgyűlés helye: Magyar Nemzeti Múzeum, Díszterem
A Közgyűlés levezető elnöke: Horváth László, elnökségi tag
A Közgyűlés jegyzőkönyvének vezetője: Závodi Szilvia (HM HIM)

13.00-kor a Közgyűlés létszámihiány miatt határozatképtelen volt, ezért az Elnök a Közgyűlést 13.15-kor változatlan napirenddel újra összehívta. A Közgyűlés 34 megjelent fővel határozatképes. A Közgyűlés jegyzőkönyvének hitelesítésére felkérték Balahó Zoltánt és Debreczeni-Droppán Bélát. Személyüket a Közgyűlés egyhangú szavazással elfogadta.

A Közgyűlés napirendje:

1. Beszámoló a Társulat 2010-2012 közötti tevékenységéről
2. A Társulat közhasznúsági jelentése
3. A Társulat éves költségvetése
4. A Történeti Muzeológiai Szemle 12. száma
5. A Társulat 2013. évi tervei
6. Egyebek

A tervezett napirendet a Közgyűlés egyhangú szavazással elfogadta.

A Közgyűlés napirendi pontjai:

1. Az Elnök beszámolója a Társulat 2010-2012 közötti tevékenységéről

Ihász István elnök mindenekelőtt megköszönte a 2012. év második szakmai napján való részvételt (a Szent István Bazilika épülete, megújult Kincstára és Mindszenty emléktérme megtekintését), hisz erről a délelőtti programról érkeztek Közgyűlésünkre Tagtársaink, Kollégáink.

A hároméves ciklusról szóló beszámolót a régi/új Elnökség 2009 decemberében történt megválasztásával kezdte. A rend kedvéért emlékeztetett arra, hogy a **Bircher Erzsébet, Horváth László, Ihász István, Kaján Imre, Pintér János, Veres László, Zombori István** elnökségi tagok jelenlétében megtartott 2010. februári ülésen Pintér János elnök 10 év után lemondott, helyét az addigi titkár, Ihász István, a titkári teendőket pedig Kaján Imre vette át.

Majd szólt az elmúlt három esztendő szakmai programjairól:

2010 tavaszán a gyöngyösi Mátra Múzeum látta vendégül a Társulat tagjait; a történeti és nép-

rajzi-természettudományi kiállítás mellett a jelenlévők szakvezetéssel megtekintették a múzeumnak otthont adó Orczy-kastélyt, majd Gyöngyöspata középkori eredetű templomát a világhírű Jesseoltárával.

Az Országos Történelem Muzeológus Konferencia Kaposváron tartott 2010. június 23. és 25. között, kapcsolódva a „Felemelő Évszázad” programhoz, Városfejlődés a dualizmus kori Magyarországon témakörrel. A konferencia után a Társulat megtekintette a zalai Zichy Múzeumot és a somogytúri Kunffy Lajos-kúriát, valamint a kaposvári Rippl-Rónai villát a Róma hegyen.

A második szakmai nap helyszíne Budapesten, a Nagy Imre Emlékházban volt, ahol az új technikai és szcenikai eszközöket felvonultató állandó kiállítás megtekintése volt a fő cél, de egy „kis-konferencia” keretében tájékozódhattunk a Ház előtörténetéről, az itt folyó jeles eseményekről és a működtető alapítvány tevékenységéről is.

2011 első szakmai napját Budapesten tartotta a Társulat. Március 2-án a megjelent tagok megtekintették a Magyar Nemzeti Múzeumban **Csorba László** főigazgató vezetésével a „Széchenyi világi”, majd a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumban Kaján Imre főigazgató-helyettes kalauzolásával a „Mozgásban – A hídember gépei” című időszaki tárlatot.

Az Országos Történelem Muzeológus Szakmai Továbbképzésnek 2011-ben a Hermann Ottó Múzeum segítségével Sátoraljaújhely adott otthont. A Társulat a Kisvállalkozások témakörű konferencia után megtekintette Széphalmon a Magyar Nyelv Múzeumát, illetve tett egy bodrogközi körutat: Borsi, Zemplén, Lelesz, Dobóruszka, Nagytárkány, Kisgéres, Karcsa és Karos helyszínekkel.

Az őszi szakmai nap házigazdája, a szegedi Móra Ferenc Múzeum bemutatta új, zöldmezős beruházással felépült raktár- és restaurátorbázisát, illetve a tagság megtekinthette a Fekete Ház akkor futó időszaki kiállításait, továbbá Zombori István szakvezetésével megismerkedett a klebelsbergi életmű szegedi emlékeivel, a Dóm térrel és a Dómmal.

Emlékeztetett: a még 2000-ben – a Magyar Nemzeti Múzeumba telepítve, s annak hathatós közreműködésével – megalapított MAMUTT a történeti muzeológia fejlődését kívánta elősegíteni konferenciái, szakmai napjai révén, évkönyve, a Történeti Muzeológiai Szemle hasábjain pedig publikációs lehetőséget biztosít a szakterület, tehát a múzeumi történész munka számára. Feladatának tekinti a határon túli magyarság történeti emlékeinek megismertetését, közkinccsé tételét, az ottani történész-muzeológusok bekapcsolását a MAMUTT tevékenységi körébe. Éppen ezért is a 2012. évi alapvető célunk a régóta dédelgetett terv, a csíkszeredai Mikó-vár, s benne a Csíki Székely Múzeum vadonatúj vártörténeti kiállításának megtekintésére szervezett tanulmányút és szakmai program, ill. anyagi hátterének megteremtése volt (a többféle heroikus pályázat révén sikerült a borsos összköltséget mindenki számára elérhető részvételi díjra csökkenteni). Az „Identitás – Nemzet – Nemzetpolitika” címmel 2012. október 1-5. között megvalósult program konferenciáján – melyen Csorba László főelőadása után neves erdélyi egyetemi oktatók is felvonultak – azt vizsgáltuk, hogyan reagált a nemzet sorsát irányító elit az elmúlt másfél évszázad történelmi kihívásaira, múzeumi területen pedig a nemzeti kulturális örökség határon túli megőrzéseinek lehetőségeivel ismerkedtünk. Így helyi szakvezetéssel kísért tanulmányúton (múzeum-, templom- és kastélylátogatáson) vettünk részt: Csíksomlyón, Csíkszeredán, a Nyergesetőn (koszorúzás), Kézdivásárhelyen, Gelencén, Zabolán és Alsócsernátonban.

Tavaszi Szakmai Napunkon (május 16.) az Óbudai Múzeum szíves invitálására Társulatunkat a Zichy kastély új állandó várostörténeti kiállításán kalauzolták végig a kurátorok, ill. ellátogathattunk a filiaként hozzájuk csatolt Textilmúzeumba, ahol **Népešy Noémi** igazgatóasszony a két intézmény múltjáról és jelenéről számolt be. A két program közt pedig üde séta keretében megismerkedhettünk Óbuda középkori épített örökségével **Moyzsis Dóra** régész tolmácsolásában.

Az MNM Dísztermében megtartott – az újabb 3 éves elnökségi ciklust lezáró – Közgyűlés miatt december 5-re kitolódott őszi Szakmai Nap programja a Szt. István Bazilikában zajlott, ahol az épülettörténet és -felújítás szakavatott tolmácsolásával, továbbá a megújult Kincstár és Mindszenty emléktérterem kurátori szakvezetésével **Kovács Gergely** kiváló élményekben részesítette a jelenlévőket.

A Társulat 2010 és 2012 közötti tevékenységéről szóló beszámolóhoz a Közgyűlésnek nem volt sem észrevétele, sem kérdése, azt egyhangú szavazással elfogadta.

2. A Társulat közhasznúsági jelentése

Ihász István elnök elmondta, hogy a Társulat szakmai tevékenysége az alapító okiratban foglaltak megtartásával zajlott. Az előírtak szerint történt az Elnökség összeülése, évente négyszer, az utolsó évben már – a több szempontból ellehetetlenülő elnökségi tagokat kímélendő – többnyire elektronikus levél útján kommunikáltak. A rendes évi Közgyűlést minden évben általában az Országos Történelmi Muzeológus Konferencia első napjának délutánján tartották meg, 2012-ben rendhagyó módon azonban a hazai földön megrendezett 2. szakmai napra (mára) hívták össze a Közgyűlést, nagyobb létszámmra számítva.

Az Elnökség tagjai korábbi megyei múzeumvezetők, akik részt vettek országos szakmai egyeztetéseken, vezetőképzéseken, tagjai(voltak) pályázati kollégiumoknak, az ICOM-vezetésnek, illetve megyei és országos szintű kulturális intézmények vezetőségének.

A Társulat Közhasznúsági jelentéséről szóló beszámolóhoz a Közgyűlésnek nem volt sem észrevétele, sem kérdése, azt egyhangú szavazással elfogadta.

3. A Társulat éves költségvetése

Ihász István elnök a Társulat költségvetésével kapcsolatban – eljárásban – leszögezte, hogy a 12 év után a Társulat anyagi helyzete katasztrofális helyzetbe került. Ez – ugyan kis részben, de – köszönhető a tagság, tagdíj-fizetésben tapasztalt fegyelmetlenségének is; a tagdíjat 2012. november 30-ig nagyon kevesen, mindössze 28-an fizették be.

A Társulat 2000. évi megalakulásakor megtörtént egyfajta „feltőkésítés” a „helyzetben lévő” történészigazgatók, intézményi tagjegyzékek révén, de az alaptőke az idők során elfogyott, mert a különféle benyújtott pályázataink esetén az igényelt összeg 40-60 %-át kapta meg a Társulat, így a hiányzó összegeket (évkönyvünk nyomdaköltségére, a szakmai napok büférére, konferenciatámogatásra, banki stb. költségekre) évről-évre saját kasszából kellett pótolni.

A Társulatban személyi költségeket sohasem számoltunk el, csak a külsős könyvelőnek fizetünk, aki bruttó 80.000 Ft megbízási díjat kapott félévente.

2012. november 30-án a Magyar Múzeumi Történelmi Társulat kasszájában 367.000 Ft található a legfrissebb banki kimutatás szerint.

Az anyagi helyzetet súlyosbította, hogy vissza kellett fizetni az NCA-tól 2010-ben és 2011-ben kapott – egyébként nevétesen jelentéktelen – működési támogatást, miután a pályázatát felülvizsgáló nem fogadta el a Társulat elszámolását, mivel a benyújtott számlákon a MaMuTT elnevezés szerepel (sic!). Ezért vissza kellett fizetni kamatostul a kapott támogatásokat, ami összesen 194.361 Ft volt.

2012-ben a Társulat működésére (az Ogy. Hivatalén kívül – ld. fent) nem volt támogatás, az

ICOM ígért ugyan 300.000-nyit, de az végül nem érkezett meg. Az Éva Muzeológiai Alapítvány 2011-ben támogatta a Társulat konferenciáját, 2012-ben is pályáztatott, de az eredményről nincsenek hírek.

A Társulat anyagi helyzete az elmúlt három évben a következőképpen alakult (a bemutatott év végi banki egyenlegek alapján kimutatott maradvány):

2010. végén 800.000 Ft

2011. végén 193.000 Ft

2012. végén 367.000 Ft (mert itt képződött az Ogy. Hiv. összegéből maradvány, viszont nem jelent még a 12. Történeti Muzeológiai Szemle, ami 12 év óta először fordult elő!!!)

A Társulat anyagi helyzetéről és költségvetéséről szóló beszámolóhoz a Közgyűlésnek nem volt sem észrevétele, sem kérdése, azt egyhangú szavazással elfogadta.

4. A Történeti Muzeológiai Szemle 12. száma

A Szemle helyzetéről (a szerkesztőtárs, Pintér János betegsége miatt) Ihász István elnök, ezúttal szerkesztőként, számolt be. Az Elnökség/Szerk.biz. évről-évre fontos hangsúlyt fektetett a kiadvány megjelentetésére, de beismerte, a cél eléréséhez egyre nehezebb támogatást szerezni. Az átalakuló NKA kollégiumi rendszerben a Társulat még nem találja/találta meg a helyét. 2012 januárjában kiírt új pályázati kritériumoknak (kész kézirat megléte) nem felelhattünk meg, (hisz ezidáig mindig csak tavaszra jöttek be a kéziratok, amit volunter szerkesztettünk, képszerkesztettünk, s csak rendre júniusban állt össze a nyomdába leadható egész !!). Az NKA nyári vagy őszi kiírásakor a Közgyűjteményi Kollégium nem írt ki évkönyvpályázatot, a többi kiírás pedig ismét kizárta az évkönyveket.

Végül a 2012. novemberi kiírás szerint csak levéltárak és múzeumok pályázhattak, ráadásul intézményenként egy-egy kiadvánnyal (!!), így a Társulat nem tudott ekkor sem pályázni a Szemle 12. kötetével. Ekkor a Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága felajánlotta, hogy rajta keresztül próbálkozhatunk....

Összességében tehát a Történeti Muzeológiai Szemle (mint annyi más múzeumi évkönyv, kiadvány) sorsa kérdéses, (ráadásul mi múzeumi intézményhez sem tartozunk!!!), bár a szerkesztők, – Ihász István, Pintér János – és **Balahó Zoltán** munkatársuk 2013 februárjára nyomdakész állapotba hozzák a Szemle kéziratát, s amennyiben a Társulat kap támogatást, az megjelenik 2013. március 31-ig.

Mivel a beszámoló csak tájékoztató jelleggel bírt, elhangzása után szavazás nem történt.

5. A Társulat 2013. évi tervei

A Társulat 2013-as terveivel kapcsolatban Kaján Imre titkár kért szót. Elmondta, hogy most jár/járt le a 2009 telén választott Elnökség mandátuma, de felhívta a Tagság figyelmét, hogy a 2013-as évről semmit nem lehet tudni, minden – a megyei múzeumi rendszer, az NKA pályázati rendszer, a múzeumvezetők és a potenciális támogatók személye – bizonytalan. Ezért azt javasolta, hogy a Közgyűlés kivételesen hosszabbítsa meg az Elnökség működését körülbelül 2013 szeptember harmadik hetéig, mikorra is a következő szakmai konferencia várható. Reményeit fejezte ki, hogy addigra talán vilá-

gosabb lesz a múzeumok és a megújuló Elnökségbe delegálható személyek helyzete. Tehát a jelenlegi Elnökség legfeljebb egy év „ügyvezető türelmet” kér a Társulat Közgyűlésétől.

A témához észrevétel és kérdés nem volt. A Közgyűlés egy tartózkodással, ellenszavazat nélkül hozzájárult a jelenlegi Elnökség egy évig terjedő ügyvezető jelleggel való meghosszabbításához.

A döntés helyességét Ihász István elnök is üdvözölte, mivel a tisztújítás megszervezése időigényes és erre mindenképpen csak 2013-ban kerülhetett volna sor.

6. Egyebek

Hozzászólások:

Örsi Julianna kifejtette, hogy bővíteni kellene a konferenciák témáit, hogy azok más tudományterületeken is „eladhatók” legyenek és javasolta, hogy a Társulat bővítse azoknak a pályázati helyeknek a körét, ahová pályaművet nyújt be.

Kaján Imre a 2013-as Országos Történetész Muzeológus Konferencia helyszínének ajánlotta Zalaegerszeget.

A Közgyűlést a levezető elnök 14.15-kor bezárta.

Závodi Szilvia
jegyzőkönyvezető

Debreczeni-Droppán Béla
hitelesítő

Balahó Zoltán
hitelesítő

A MAGYAR MÚZEUMI TÖRTÉNÉSZ TÁRSULAT ÁLTAL SZERVEZETT SZAKMAI NAPOK

2001–2009

Pintér János

Az immár negyedik ciklusát kitöltött, csaknem változatlan összetételű MaMuTT Elnökség – mivel valószínűleg nem ebben az összetételben fog tovább tevékenykedni – elérkezettnek látta az időt arra, hogy számvetést készítsen szakmai munkájának egyik fontos területéről, az ún. „szakmai napok”-ról.

A szerveződő társulat 2000. október 2-án a soproni Központi Bányászati Múzeumban tartott legelső összejövetelén a résztvevők: **Bircher Erzsébet** (Központi Bányászati Múzeum), **Fodor Zsuzsanna** (Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága), **Gyulai Éva** (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumok Igazgatósága), **Huszár Zoltán** (Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága), **Pintér János** (Magyar Nemzeti Múzeum), **Veres László** (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Múzeumok Igazgatósága), **Vígh Annamária** (Budapesti Történeti Múzeum) és **Zombori István** (Csongrád megyei Múzeumok Igazgatósága) egyöntetűen azt javasolták, hogy a létrejövő szakmai szervezet évente két alkalommal rendezzen olyan összejöveleket, ahol a résztvevők megismerkedhetnek egy-egy muzeális intézmény tevékenységével, kiállításával, majd vita keretében értékelhetik a látottakat-hallottakat. A javaslat bekerült a MaMuTT alapszabályába, s az elnökség megválasztása után az egyik legfontosabb feladatának tekintette a szakmai napok megszervezését.

2001 októberében a *Magyar Nemzeti Múzeumba* szerveztük az első szakmai napot, ahol a résztvevők megtekintették „A szépség dicsérete” című kultúrtörténeti kiállítást a tárlat rendezőinek szakavatott kalauzolása mellett. A mintegy 80 résztvevő megismerkedett az MNM egyik legkorszerűbb raktárával, a Textilgyűjteménnyel és annak páratlan anyagával **Tompos Lilla** főosztályvezető asszony vezetésében.

2002 júniusában a budapesti *Terror Háza Múzeumba* invitáltuk tagságunkat; ez az összejövetel „túl jól” sikerült. Az előzetes visszajelentkezés alapján 60-70 főre számítottunk, ezzel szemben mintegy 400-an gyűltek össze. Az ingyenes belépés vonzotta a tagok rokonságát, baráti és ügyfélkörét is. A nagy érdeklődés örömdetes volt, de a kért és egyeztetett szakvezetés helyett csak egy részletes és kitűnő tájékoztatást kaphattunk az azóta sajnos elhunyt **Kiszely Gábortól**, az intézmény tudományos igazgatójától. A múzeumlátogatást szakmai vita követte az MNM frissen felújított Dísztermében. Elsősorban a kiállítás tartalmi, technikai megoldásait értékelték a résztvevők, de a vita politikai felhangoktól sem volt mentes. Mindenesetre ez a nap több szempontból is tanulságos volt.

2003 áprilisában az évi első szakmai napunk során a *soproni Központi Bányászati Múzeum* új bányászattörténeti kiállítását tekintette meg a mintegy 40 résztvevő, s a szakvezetésen túl részletes tájékoztatást kapott az intézmény munkájáról **Bircher Erzsébet** igazgató asszonytól. A második szakmai nap helyszíne a *Magyar Nemzeti Múzeum* volt **2003 decemberében**. Ez alkalommal az új ré-

gészeti kiállítást látogatta meg a mintegy 60 történész muzeológus. A számos vonatkozásban újszerű megoldásokat alkalmazó kiállításban **Rezi Kató Gábor** főigazgató-helyettes, mint szakmai főfelelős adott részünkre szakvezetést, s egyúttal ismertette az előkészületek és a kivitelezés történészek számára is hasznosítható tapasztalatait. A nap további programjában az MNM újonnan kialakított, korszerű raktárhelyiségében elhelyezett Fegyvergyűjteményét mutatta be **Kovács S. Tibor**, a gyűjtemény vezetője.

2004 májusában a szombathelyi *Smidt Múzeum* volt vendéglátónk. A 40 érdeklődőnek **Smidt Erzsébet** igazgató asszony mutatta be e kis múzeumot, külön szövege az alapító Smidt Lajos főorvos gyűjtőtevékenységéről. A vita során ismertette a kiállítás létrejöttének körülményeit, szövege anyagi gondjairól és szakmai nehézségeiről is. A második szakmai napot **2004 szeptemberében** az *egri Dobó István Vármúzeumban* tartottuk mintegy 100 fő részvételével. Először **Petercsák Tivadar** megyei múzeumigazgató ismertette az intézmény múltját és jelenét, majd több csoportban tekintettük meg „Az egri vár története” című, számos kiállítás-technikai és multimédiás újdonságot is alkalmazó állandó kiállítást. **H. Szilasi Ágota, Fodor László és Berecz Mátyás** szakmai vezetésével. A szakmai vita keretében a múzeum munkatársai **Veres Gábor** igazgató-helyettes vezetésével ismertették és bemutatták sokrétű közművelődési és látogatóbarát programjukat. A nap lezárásaként a vári kazamaták látványelemeit tekintettük meg fáklyás vezetéssel, díszörséggel és tűzéri bemutatóval.

2005 szeptemberében Zala megyébe látogattunk az egyik szakmai nap keretében. A Deák Ferenc születésének 200. évfordulójára felújított, a „haza bölcséhez” köthető, múzeumi kiállítóhelyként működő *sójtöri, kehidai és pusztaszentlászlói* kúriákat néztük meg mintegy hatvanan. **Vándor László** megyei múzeumigazgató részletes tájékoztatója után **Béres Katalin** mutatta be az újonnan elkészült kiállításokat. A második szakmai nap helyszíne az *MNM Történeti Fényképtára* volt **2005 novembere** során. A 80 főnyi érdeklődő **Stemlerné Balog Ilona** fősztályvezető asszony ismertetője révén megismerkedett a Fényképtár gyűjteményeivel és klimatizált raktáraival, az itt használt MUNYIR számítógépes nyilvántartással, majd a kollégák bemutatták a korai és különleges fotótechnikákat.

A *gödöllői Városi Múzeum* adott helyet **2006 szeptemberében** egyik szakmai napunknak. **G. Merva Mária** igazgató asszony részletesen elénk tárta egy kisvárosi múzeum működtetésének sikereit és eredményeit, majd megtekintettük kiállításait és gyűjteményeit. Másik programunkat a *Hadtörténeti Intézet és Múzeumban* bonyolítottuk le **2006 novemberében**. **Holló József** parancsnok, főigazgató köszöntötte a 70 történész muzeológust, akik több csoportban, szakvezetéssel ismerték meg az intézmény új állandó kiállítását, valamint egyes gyűjteményeit.

2007-ben csak egy szakmai napot szerveztünk időpont egyeztetési problémák miatt. Ennek színhelye a *szekszárdi Wosinszky Mór Múzeum* volt, ahol **Gaál Attila** megyei múzeumigazgató részletesen bemutatta az intézményt, majd **Gaál Zsuzsanna** alapos és szakszerű vezetésével ismerkedtünk meg az „Örökségünk – Tolna megye évszázadai” címet viselő, számos érdekes megoldást is alkalmazó új állandó kiállítással. Vendéglátóink ezen kívül bemutatták a régi Vármegyeházban rendezett kiállításokat, valamint a Babits és a Mészöly Miklós emlékházakat.

2008-ban ismét sikerült a két szakmai találkozót megrendezni. Az első alkalommal **május hónapban** a *budapesti Vasúttörténeti Parkba* látogattunk el mintegy negyvenen, ahol a hazai vasúti személy és teherszállítás páratlan emlékeivel ismerkedhettünk meg, összekötve egy nosztalgiautazással. A másik programot a *bódmezővásárhelyi Emlékpontban* bonyolítottuk le **októberben** 50 érdeklődő részvételével, ahol először megtekintettük a „Fél évszázad Vásárhelyen” című egyedi kivitelű kiállítást, amelyet éppen sajátossága miatt élénk vita követett.

2009 áprilisában közel 70 résztvevője volt a *Pannonhalmi Főapátságba* szervezett programnak. **Várszegi Asztrik** főapát ismertette az apátság történetét, mutatta be a monostort és egyedülálló gyűjteményeiket, továbbá kiállításait. Ez évi második szakmai napunknak a *Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum* adott helyet **december** hónapban, akkori épületében, a budapesti Szent István téren. **Kiss Imre** igazgató tájékoztatója után mintegy hetvenen megtekintettük az intézmény állandó és időszakos kiállításait, valamint gyűjteményi raktárait a helyi kollégák kedves kalauzolása révén.

Valamennyi szakmai napon a meglátogatott intézményekkel közösen megvendégtük tagságunkat: az üdvözlő ital, kávé, üdítő, pogácsa szervírozásán túl legtöbbször ebédet is (hol szerényebbet, hol gazdagabbat) biztosítottunk a résztvevőknek.

Általános vélekedés volt a szakmai napokkal kapcsolatban, hogy a tagok többsége a programok nagy részére másként nem jutott volna el.

**XII. ORSZÁGOS TÖRTÉNÉSZ MUZEOLÓGUS
SZAKMAI TOVÁBBKÉPZÉS
SÁTORALJAÚJHELY, 2011. JÚNIUS 22–24.**

Bartha Éva

A 19. század utolsó harmadában kezdődött az a kor, amelynek meghatározó vonásai az egész 20. századra hatással voltak. Ez a kor a hazai modernizáció kibontakozásának időszaka, amely áttörést jelentett a négy évszázados történelmi hányattatás után. A századvég nagy, az ipar, a mezőgazdaság, a kereskedelem terén végbemenő változásainak áttekintését, helyenként kevésbé ismert területeinek megismerését tűzte napirendjére a konferencia, amelynek ebben az évben Sátoraljaújhely adott otthont. (1. kép)

Elsőként **Rémiás Tibor** főosztályvezető (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) a házigazda megyei múzeumigazgatóság nevében köszöntötte az immár tizenkettedik alkalommal összegyűlt történész muzeológusokat. Igyekeztek új környezetben, a természethez közel fogadni a tanácskozás résztvevőit, akiknek hasznos három napot kívánt. Köszönetet mondott a konferencia támogatóinak – így a Nemzeti Kulturális Alapnak, a Nemzeti Erőforrás Minisztériumának, a megye és a házigazda város vezetőinek, az Éva Muzeológiai Alapítványnak, amelyet Tóth Lajos hozott létre muzeológus felesége emlékére.

Kovács János megyei közjegyző (Borsod-Abaúj-Zemplén Megye Közgyűlése, Miskolc) a köszöntőjében büszkén szólt a tanácskozásnak helyet adó Zemplénről, ahol nagy közelségben született II. Rákóczi Ferenc, Kazinczy Ferenc és Kossuth Lajos, s ilyen elődökkel a zemplénieknek minden okuk megvan, hogy büszkék legyenek szülőföldjükre. A megye vezetése a szűkös anyagi helyzetben is mindent megtesz azért, hogy megőrizték a megye kulturális értékeit, sőt a megszorítások ellenére gyarapítsák is. Megépítették a Magyar Nyelv Múzeumát, épülőben van a Pannon Tenger Múzeuma a Herman Ottó Múzeum előtt, emellett szándékuk szerint erősítik a kiállításokat, a szakmai munkát.

1. kép – A konferenciának helyet adó sátoraljaújhelyi
Várhegy Üdülő kápolnája
(Fotó: Debreczeni–Droppán Béla)

Szamosvölgyi Péter polgármester (Sátoraljaújhely Város Önkormányzata) szívesen látott vendégként köszöntötte a konferencia résztvevőit. Eleik a Bodrog mellett laktak, a nagy árvizek miatt találtak itt új helyet – ezt fejezi ki a város neve, amely megszenvedte a történelem viharait. A 250 éves városnak Trianon okozta a legnagyobb törést – lakosságának háromnegyed része Szlovákiához került. Nehézségeik ellenére töreksenek a város fejlesztésére – szoborállítás, monográfia kiadása előtt állnak.

Pusztai Tamás megyei múzeumigazgató (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) örömet fejezte ki, hogy e tisztségében köszönheti a konferencia résztvevőit – hangsúlyozva, hogy nagy szükség van az ilyen tanácskozásokra, amelyek lehetőséget kínálnak egymás kutatási eredményeinek jobb megismerésére, a történész szakma összefogására.

Ihász István tárgazgató (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) a MAMUTT elnökeként visszatekintett a tizenegy évvel korábbi szegedi alakuló összejövetelre, ahol azzal a céllal hozták létre a Társulatot, hogy a konferenciák a muzeológus tevékenységnek valamilyen tükröt tartsanak – különös tekintettel a vidéki múzeumok megismerésére.

Pintér János c. főigazgató helyettes (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest), a konferencia levezető elnöke bevezetőjében arról szólt, hogy a 19. század utolsó harmadának nagy változásai helyenként még kevésbé ismertek, ezért is tüzték napirendre a kor áttekintő elemzését az ipar, mezőgazdaság és a kereskedelem vonatkozásában.

Első előadóként **Fazekas Csaba** egyetemi docens (Miskolci Egyetem – Bölcsészettudományi Kar) az *Egyház és gazdaság a 19. századi Magyarországon* témakört tekintette át. A 18-19. század fordulóján az egyház még része a nagybirtokrendszernek, amely jövedelmét céljainak megfelelő szolgáltatásokra fordította. A felvilágosodás sok változást hozott – a meginduló polgárosodás új kihívásokat jelentett, amelyeket az egyháznak is el kellett fogadna. Az 1890-es évek egyházpolitikai törvényei elismerték a társadalmi jellegű szervezetek megjelenését. A keresztényszocializmus megjelenésével egyértelművé vált a keresztény hatás a hitelszövetkezetek, földműves és gazdakörök, olvasókörök létrejöttében, 1919 után pedig keresztény iparos és kereskedelmi szervezetek is alakultak.

Csiki Tamás egyetemi docens (Miskolci Egyetem – Bölcsészettudományi Kar) *Kassa, Miskolc, Nagyvárad és Sátoraljaújhely izraelita vállalkozásaival* foglalkozott előadásában. A régi, hagyományos középosztály mintegy hatvan tevékenységi formáját vizsgálta. Hegedűs Géza önéletrajzi könyve nagyszerűen mutatja be egy zsidó család iparos tevékenységét, fejlődését, életpályája változását. Sátoraljaújhelyi családok sorával támasztotta alá, hogyan működtek a családi kisvállalkozások, amelyek ragaszkodtak önállóságukhoz. A kiskereskedelem a zsidó identitás fenntartásának, a család összetartásának eszköze volt.

Gál Vilmos muzeológus (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest) azt tekintette át, hogyan szerepeltek a *magyar kisvállalkozások és termékeik a Világkiállításokon, 1851 – 1900* között. Az ipari fellendülés új anyagok, technológiák megjelenését eredményezte. A kor szellemi és ipari termékeit bemutató világkiállítások nagyhatalmi demonstrációk voltak, de egyúttal az egyes nemzetek kultúráját is bemutatták. Emellett vásárlási lehetőséget is kínáltak (pl. a Herendi Porcelángyár nagy értékben adott el termékeiből), turisztikai célpontok is voltak szórakozási lehetőségekkel. A 20. századi változások során előtérbe kerültek a nagyvállalatokat bemutató nemzeti pavilonok, a díjazás a presztízs növelését, a nemzetközi piacokra való bejutást segítette. (2. kép)

Veres László ny. múzeumigazgató (Herman Ottó Múzeum, Miskolc) a *19. századi Kelet-Magyarország üvegyárairól* értekezett. A magyarországi üveghuták annyiban voltak tekinthetők manu-faktúráknak, hogy volt mögöttük tőke, a munkások bért kaptak, amelyből szabadon vándorolhattak. Az üvegyárak megjelenésében a 19. század elején nagy kihívást jelentett a bor, borvíz palackozása (évente 20 millió palack), másrészt a nagyarányú építkezések, a polgári lakások fejlődése, amely

sok üveg gyártását tette szükségessé. Az 1800-as évek közepén kétirányú fejlődés indult: Észak-Kelet Magyarországon kis modernizálással megmaradtak az üveghuták, máshol üvegyárrá alakultak, megindult a szakosodás, részvénytársaság jött létre. Trianon után döntő részük a határokon túl maradt – ma egy sincs az országban!

Tóth János múzeumigazgató (Olajipari Múzeum, Zalaegerszeg) a *Zsigmondi család fűróvállalatát és az artézi kutakat* mutatta be előadásában. Zsigmondi Vilmos a 19. század második felének európai hírű szakembere volt, aki Bécsben olvasott először artézi kutakról. 1860-ban magáncéget alapított, szakkönyvet írt. Legnagyobb sikere a margitszigeti fűrés volt, amelynek eredménye a ma is működő kút. Cégét unokaöccsére, Zsigmondi Bélára hagyta, akinek figyelme az alföldi kutak felé fordult, ahol sokat tett a tiszta ivóvíz megtalálásáért.

Az első napi előadások sorát ez alkalommal is a MAMUTT éves közgyűlése követte, ahol Ihász István elnök a szervezet 2010. évi tevékenységéről, eseményeiről, eredményeiről számolt be, majd a pénzügyi helyzetről adott tájékoztatást, megemlítve az eredmények mellett a gondokat is. A beszámolókat követően került sor a közgyűlés ünnepi aktusára, a Wellmann Imre díj átadására, amelyet a tagok javaslatai alapján ez évben S. Nagy Anikó, a Vendéglátóipari Múzeum ny. igazgatóhelyettese kapott meg kiemelkedő munkájáért.

A második napon *tanulmányi kirándulásra* indultak a konferencia résztvevői Viga Gyula etnográfus, megyei múzeumigazgató-helyettes és Fehér József irodalomtörténész, a Magyar Nyelv Múzeumának igazgatója vezetésével. Az út első állomása a *Magyar Nyelv Múzeumába* vezetett Széphalomban, ahol a pár éves múzeum gazdag kiállítási anyagának megtekintése után megkoszorúzták Kölcsey Ferenc síremlékét. Borsiban a *Rákóczi kastély* siralmas állapotán felülemelkedve a nagy fejedelmre emlékeztek szülőhelyén. Zemlénben a templom, a *földvár* és a *régi megyeháza* megtekintése jelentett maradandó élményt, fűszerezve a polgármester szíves vendéglátásával. Leleszen Ferenc László művelődési ház igazgató mutatta be az impozáns *premontrei templomot és konventet*, Dobóruszánkán pedig az *egri várkapitány, Dobó István síremléke* előtt tisztelegtek. Nagytárkányban arra láthattak jó példát, hogy a régi *Sóház* felújítva hogyan szolgálhatja a tudományos munkát. Kisgéres pincésora – a domboldalba vájt pincékkel – a tájegység jellegzetessége, de különleges volt a *géresi béles* is, amellyel kínálták a résztvevőket a házigazdák. Az út utolsó állomása Karos volt, ahol honfoglalás-kori Emlék-helyen idézték fel az ősök emlékét. (3. kép)

A második napon a felemelő évszázad régiókat átfogó előadásai után a 19. század tőkés kisvállalkozásairól hangzottak el előadások.

Merczi Miklós muzeológus (Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest) a *városi közlekedés dualizmus kori ipari kiszolgálóit* mutatta be. A lóvasút és az omnibusz után a 19. század harmadik harmadában előtérbe került a villamosság alkalmazása a közlekedésben. Az egész monarchiát tekintve először Debrecenben épült városi gőzvasút. Az ipar fejlődéséhez nagymértékben hozzájárult a vasút fejlődése – elsősorban a mezőgazdasági gépgyártás, a közlekedési eszköz gyártás fejlődött.

2. kép – A konferencia résztvevői (Fotó: Debreczeni–Droppán Béla)

3. kép – A konferencia résztvevői Borsiban, II. Rákóczi Ferenc szülőházánál (Fotó: Debreczeni–Droppán Béla)

Fejér László ny. múzeumigazgató (Vízügyi Múzeum Levéltár és Könyvtár, Budapest) a *nagybirtok szerepéről szolt az ármentesítő társulatok irányításában*. A nagybirtokokon lévő vizek szabályozására az 1807-es törvény megjelenését követően került sor, amely lehetővé tette társulások alakítását a költségek fedezésére. Az első társulat 1810-ben alakult a Sárvíz szabályozására, de az igazi fellendülés az 1840-es években, elsősorban a Tiszavölgyi Társulat 1846-os létrejöttével indult meg. Míg az európai vízi munkálatok célja a mezőgazdaság jövedelmezőségének növelése volt, addig Magyarországon a tőkefelhalmozás kezdetét jelentette. A nagybirtokoknak politikai befolyásuk volt, kölcsönöket tudtak fölvenni.

Egervári László muzeológus (Postamúzeum, Budapest) a *távközlési hálózatok vidéki gazdasági életben betöltött szerepét* elemezte előadásában. Samuel Morse találmánya, amellyel 1844-ben már üzenetet küldött, rohamosan elterjedt Európában és Magyarországon – Pesten 1870-ben épült ki a Duna bal partján, ekkor még katonai kezelésben. 1867-ben már 181 állami és 141 magántávírtó továbbítására alkalmas távírtó üzemelt. Elterjedése a vidéki városokban 1850-től következett be, majd 1857-ben egyesítették a postát és a távírtót. A telefonhírmondó alapja lett a rádiózásnak.

Csorba Csaba ny. levéltár igazgató (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc) a *Zemplén megyében a 20. század első felében működő kisvállalkozásokról* beszélt. A szegényes vidék, az alacsony lakosság miatt az ipari lehetőségek szűkek voltak, komoly tőke hiányában vállalkozások sem létesültek. A kisvállalkozók nagy része zsidó volt, akik terményfeldolgozással foglalkoztak. A kisipari műhelyek családi vállalkozásban egy-két legényt foglalkoztattak. Számukról az 1869-es népszámlálás alapján lehet pontos képet kapni, de hasznosak az éves beszámolók is. 1945 után az államosítások következtében e cégek szinte minden irata megsemmisült.

V. Kápolnás Mária muzeológus (Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd) *Tolna megye első tejüze-*

mét, a Döry-pusztán működő csemege-sajt gyárat mutatta be. Tolna megye a dualizmus-kori fejlődés vesztese volt, ahonnan a birtokukat veszített nemesek kitörési lehetősége a hivatal, a hadsereg vagy a mezőgazdasági bérlői vállalkozás volt. Ebből a szempontból igen tanulságos Döry Etelka életútja, aki mindössze húsz tehenének tejéből kezdett el sajtot gyártani. A dőripusztai csemege-sajt gyár első három éve a próbálkozás ideje volt, de az 1885-ös Országos Mezőgazdasági Kiállításon már díjat nyert, egyre többfelé szállított – elsősorban nemesi családok voltak a megrendelői. Mindez a tehenállomány fejlesztését, a sajtminőség jobbítását eredményezte, a termelés az 1890-es évek elején felfutott, kezdetét vette a trappista sajt gyártása.

Csapó Katalin muzeológus (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest) *svájci cukrász bevándorlók működéséről* adott számot. A cukrászatot jogi értelemben 1850-ig nem ipar-nak, hanem művészetnek tekintették, amely a gyógyszeriparból nőtt ki Graumündenben. A svájci cukrászok innen vándoroltak ki több felé, így Velencébe, ahol a 16. századra annyira megerősödtek, hogy 42 üzemből 40 svájci tulajdonban volt. Pesten, Miskolcon, Pécsen is telepedtek le családok, híres cukrászokat hozva létre. Működésük megalapozta egész Európában azt a cukrászkínálatot, ami ma is jellemző.

Bencze Géza ny. főigazgató-helyettes (Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest) azt vizsgálta, hogy egy *kétszemélyes vállalkozásból* hogyan lett *virágzó részvénytársaság*. A kiegyezést követően gazdasági konjunktúra bontakozott ki – alig fél évtized alatt sok, száz főnél is több munkást foglalkoztató gépgyár jött létre. A kisüzem hatalmas gyárrá fejlődésének sajátos magyar példája Walser Ferenc életútja, aki Lipcsében eltanulta a tűzoltó készülék gyártás és a harangöntés technológiáját, majd hazatérve indította el műhelyét. 1868-ban már túllépve a műhelyi kereteket, a harangöntés mellett tűzoltó felszereléseket is gyártottak, külföldi megrendelésre is. A városfejlődés következtében vállalata a mai Váci útra költözött, részvénytársasággá alakulva. Halála után a gyár hanyatlott, 1918-ban törölték a cégbíróság jegyzékéből. Ma a gyár helyén az Államkincstár és a Rendőrség épülete áll.

Huszár Mihály muzeológus (Helytörténeti Gyűjtemény, Marcali) a *Sztelek-Csomós családon* keresztül mutatta be *egy kisvárosi építőmester tőkés vállalkozásait*. Az építész család száz éven keresztül meghatározója volt a kisváros életének. A német anyanyelvű Sztelek Ferenc 1850-ben Marcaliban telepedett le, ahol vagyonos ember lett. Fiai követték az iparban, lánya Csomós Gergelyhez ment feleségül, akivel sikereik tetőpontján létrehozták a Sztelek-Csomós Építészirodát. Nevükhöz sok építmény fűződik – kastélyok, kúriák mellett városi épületek is – így iskola, lakó- és üzletház, Köz-ségháza, stb. A negyedik generációnál megtört a karrier, 1945 után teljes vagyonukat elkobozták, a családot kitelepítették. Az egyedül maradt Csomós Gergely családi hagyatékát a városra hagyta.

A Megyei Levéltár Muzeális Fióklevéltárának megtekintése, a Börtönmúzeumban tett látogatás és a Magyar Kálvária stációinak végigjárása méltó zárása volt a három napos konferenciának, amely ismét a magyar történelem egy meghatározó korszakára irányította a figyelmet.

A 2011. ÉVI WELLMANN IMRE DÍJAZOTT S. NAGY ANIKÓ

S. Nagy Anikó pályaválasztását a családi hagyományok is befolyásolták. Édesapja **Nagy Gyula** néprajzkutató, múzeumigazgató volt, bátyja **Nagy Zoltán** néprajzkutató, megyei múzeumigazgató. Anikó az ELTE BTK történelem-régészet szakán végzett 1970-ben. Ugyanebben az évben a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban kezdte pályafutását, ahol az akkor alakuló kereskedelmi gyűjtemény létrehozásában vállalt nagy szerepet. A múzeum 1966-tól, mint Vendéglátóipari Múzeum működött, 1970-ben egy teljesen más terület és gyűjtemény kialakítását kellett elvégezni szinte minden előzmény nélkül. S. Nagy Anikó 40 éven keresztül nyugalomba vonulásáig (2010) építette ki és fejlesztette a kereskedelmi tárgyi gyűjteményt, amely mára több mint 23 ezer tárgyat jelent, mindemellett létrehozta numizmatikai gyűjteményi részleget, amely ma kb. 9 000 darabos.

Történelem-régész diplomája mellé 1994-ben kitüntetéses numizmatikus oklevelet is szerzett. A MKVM igazgató helyettese volt 27 esztendeig, **Draveczky Balázs** igazgató halála után az intézményt 2003 augusztusától 2004 februárjáig vezette. Az 1970-es évektől, a múzeum minden kereskedelem történetéhez kapcsolódó kiállításában rendező volt, köztük három állandó kiállítást rendezett: „Kereskedelmi szakmák kialakulása a 19. században” (1978), „A magyar kereskedelem a XX. Század első felében” (1985, 1987), „Egy pesti iparos-kereskedő cég fénykora (1845-1913)” (1997), mely utóbbi a **Dréher Ignác** hagyatéka múzeumba kerülésének előzménye volt. Az időszaki kiállítások tematikája a kereskedelem történet mellett reklámtörténettel, a csokoládé és a pezsgő kultúrtörténetével foglalkozott. A „125 éves a Törley” című kiállítása Észtországban Tallinban és Tartuban is megfordult.

Számos szakcikke jelent meg szakmai és tudományos folyóiratokban, amelyek között foglalkozott a római és a középkori kereskedelem történetével is. Tankönyvet írt kereskedelmi és gazdasági ismeretekről. 1999-ben jelent meg „A tea kultúrtörténete” című könyve, amelyhez korábban fél évig moszkvai tanulmányokat is folytatott. A kiadványt a könyvszakma nívó díjjal jutalmazta. 2007-ben jelent meg kutatásainak reprezentatív kivitelű kényelvű összefoglaló kötete „Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből” címen, amely a szakma története szempontjából alapműnek tekinthető.

Jelentős szerepet vállalt a megmaradt egykori kereskedelem-, ipar és művészettörténeti értékkel rendelkező üzletek vagy boltok védelmének kezdeményezésében, annak megvalósításában és szakmai felügyeletében. Munkásságát mindvégig szerénység, szorgalom és kitartó precíz munka jellemezte. Fontos feladatának tekinti a kereskedelem-történet népszerűsítését, szakmai és oktatási területeken egyaránt. Gyűjteményének örökösét, utódját felelősségteljes és alapos felkészítéssel indította el pályáján, a további gördülékeny munka reményében.

Tagja a Magyar Numizmatikai Társulatnak, a Magyar Élelmiszeripari Tudományos Egyesületnek, a Pulszky Társaságnak és megalakulásától kezdve a MAMUTT-nak. 1985-ben Kiváló Munkáért, 1988-ban Társadalmi Munkáért kitüntetést kapott. 2001-ben Klauzál Gábor díjjal jutalmazták.

Kutatásait mai napig folytatja. Számos újszerű eddig fel nem tárt, elsősorban a kereskedelem, gazdaságtörténet és kultúrtörténet kapcsolatait, témaköreit tárgyaló területekkel foglalkozik.

LUXUSIPAR, AVAGY A CUKRÁSZIPAROSOK ÉS A SVÁJCI BEVÁNDORLÓ CUKRÁSZOK A 18–19. SZÁZADBAN¹

Csapó Katalin

Magyarországon a cukor (nádcukor) a 14. században jelent meg, amikor az olasz kereskedők egyre gyakrabban keresték fel hazánkat. Elsősorban az élénk kereskedelmet lebonyolító Buda városában szerepel áruiuk közt a cukor és cukorliszt. A cukor hazai felhasználására vonatkozó első adat 1419-ből ered: Pozsony város számadásai közt szerepel egy konyhaszámlán azoknak az élelmiszereknek a sorában, amelyeket **Zsigmond király** és kísérete megvendéglésekor használtak fel.² A magyar cukrászat gyökerei egyébként nem a sütőiparhoz, hanem a gyógyszerészethez nyúlnak vissza, ez utóbbitól csak a 16. század végén és a 17. század elején következett be az elkülönülés.³

A 18. század folyamán a főúri háztartások szükségleteit a házon belüli cukrászat fedezte, egy-két nagyobb városban árutermelő cukrász is megjelent. A két tevékenység típus egymással kölcsönhatásban fejlődött. Ebben az időben a cukrászok magyarországi képviselői elsősorban külföldről érkeztek. Budáról a legkorábbi adat 1718-ból, Pestről 1735-ből való.⁴

Magyarországon a cukrászatot 1850-ig a jogszabályok nem iparnak, hanem szabad művészetnek (*ars libera*) minősítették és ennek megfelelően a cukrászok céhen kívüliek voltak.⁵ Soha nem is lett céhes iparrá: Budán és Pesten is özvegyi jogon és társas viszonyban folytatható jog volt.⁶ A foglalkozás megjelölésére következetesen a *Zuckerbäcker*, elvétve a *Konditor* szót használták. Magyarul *tsemege tsinálónak*, *tzukorsüteményesnek*, *tzukor sütemény készítőnek* vagy *czukrosnak* nevezték őket.⁷

A „cukrász” szót legelőször **Széchenyi István** írta le *Hitel* című munkájában 1830-ban: „*A háztartás igen kicsinyben országláshoz hasonlítható. Ha az elsőben a vadásznak főzni, kocsisnak fagyaltat készíteni, szakácsnak nyargálni, czukrásznak vasalni, szobatisztítónak beretválni s a t. kellene, milly következt lehetne várni.*”⁸ A „cukrászda” kifejezés csak a 19. század végén került a köznyelvbe.

A cukrászokat a társadalmi megítélés a kereskedők és a kézművesek közé helyezte: bár mindkét foglalkozást üzték, tulajdonképpen egyikhez sem sorolhatók. A 19. század első évtizedeiben az erőteljesen fejlődő és városiasodó Pesten a polgárok és jómódú nemesek szívesen keresték fel az egyre szaporodó cukrászboltokat, köztük a Pesten először ez időben szalonnal is berendezett üzleteket és a bécsi limonádés sátrakhoz hasonló kioszkokat, *fagyaldákat*. A korábban csak édességeket árusító üzletek a reformkorban helyben fogyasztásra is alkalmas vendéglátóhelyekké váltak. Ezek a polgári

1 A tanulmány Rózsa Miklós (1924 – 2003) cukrász és helytörténész kutatásai alapján, a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumba került kéziratanyagának felhasználásával készült, melynek csupán töredéke jelent meg nyomtatásban.

2 RÓZSA M. 1959. 188. p.

3 Uo.

4 RÓZSA M. 1985. 3 – 4. pp.

5 Uo., 13. p.

6 RÓZSA M. 1988. 5. p.

7 Uo. 8. p.

8 SZÉCHENYI I. 1830. 181. p.

ízléshez igazodó, bájos biedermeier helyiségek már asztalokkal, székekkel, zenélő órával, kuglóffal és kávéval várták a vendégeket. Különösen a hölgyek „édes” szórakozása volt a cukrászda. Az első ilyen típusú üzletet – ahol ülve lehetett helyben fogyasztani – Pesten **Heger Frigyes** nyitotta meg 1814-ben.

A cukrászok akkoriban is „luxustermékeket” állítottak elő. Ezek a termékek az idő tájt cukorkák, édes csemegék, cukrozott gyümölcsök és magvak, gyümölcskocsonyák, gyógycukorkák, gyümölcsbefőttek, szörpök, fagylaltok, hűsítő italok, pálinkák és édes szeszes italok voltak. Az édes sült lisztes termékek előállítása a bizkviten kívül nem a cukrász kézművesek, hanem a sütőiparosok tevékenységi körébe tartozott. A cukrászok alkotásai voltak a szobrász kézügyességet igénylő cukor és tragant (cukortészta) díszművek, figurális asztaldíszek is.

Az 1828. évi országos adóösszeírás szerint Magyarország területén, Pesten és Budán kívül még 18 városban működött cukrász, összesen 64. Pest-Budán 19-en dolgoztak.⁹ Közülük nyolcan Svájból származtak.

Svájci cukrászok

Svájc Graubünden tartományában, amely magas hegyek között fekszik, nagyon kemény, sokszor fél éven át tartó hideg tél van, több méter magas hótorlaszokkal. A lakosságot a zord időjárás kemény próbatétel elé állítja, miközben a városi életet évszázadok óta különleges szolgáltatásokkal próbálják kellemesebbé tenni. Elterjedt a meleg italok, köztük a kávé és a cukrozott édességek fogyasztása. A hideg télen ánizsos likórt, rumos rosztopcsint és meleg puncsokat ittak, hozzá mandulás süteményeket, pástétomokat kóstolgattak. A megélhetés meglehetősen nehéz volt errefelé, ezért jobb kereset reményében sokan, elsősorban a cukrászok és a kávések, más vidékre vándoroltak. Leginkább a forgalmasabb városokban próbáltak szerencsét.

A 17. századtól a graubündeni kivándorlók a Velencei Köztársaságba is elszegődtek, ahol cukros- és pástétomsütőként keresték kenyerüket. Befolyásuk hamarosan annyira megerősödött, hogy a cukrásziparban övék lett a vezető szerep. 1699-ben Velence negyvenkét cukrászüzeméből negyven már a svájciak tulajdonában volt. 1766-ra a cukrászok száma 213-ra emelkedett. Ebben az évben Velence megelégedte befolyásukat, gazdasági és politikai okból kiutasította a graubündenieket. Hazájukban mesterségüket már nem folytathatták ennyien, így tovább vándoroltak és Európa más országaiban, köztük Magyarországon kezdtek új életet.¹⁰ Pest az 1790-es években mint kereskedelmi központ erősödött, a felhalmozódott tőke előmozdította a fejlődést és a nyitást az új szolgáltatások befogadására.

A Magyarországra érkezett svájci cukrászok közül a ftani születésű **Bertha Bertalan** volt az első, aki 1793. szeptember 9-én Pest városában „*Zachari pistura ars vulgo Mandoletty Backerey*” üzésére kapott jogot, majd 1802-től a pesti városi tanács hozzájárulásával cukrász tevékenységet is folytathatott. (A graubündeni **Hunger Miklós** pástétomsütő ekkor már Budán tartózkodott, **Balthasar Hunger (Unger)**-rel 1787-ben érkezett a városba.¹¹)

A Graubündenből származó pástétomsütők honosították meg az olasz mandulássütemény-sütők (mandolato-sütők, bécsi tájnyelven *Mandolettibäcker*) termékeit. Sajátos, édes, sült lisztes termékek

9 RÓZSA M. 1985. 11. p.

10 RÓZSA M. 1978. 17. p.

11 RÓZSA M. 1985. 6. p.

előállítására szakosodott iparág volt ez, amelynek újfajta csemegéit fokozatosan tevékenységi körükbe vonták a cukrászok is. Ekkor megkezdődött a cukrászok és a mandulássütemény-sütők egybeolvadása, amely folyamat a 19. század utolsó harmadáig tartott.

Berta Bertalan 1767. április 24-én született Ftanban (ma Fetan), Svájc Graubünden kantonjában. 1793. július 17. előtt 3 évig mint cukrász- és pástétomsütő-segédet alkalmazták Bécsben, majd az említett budai mandulássütemény-sütőhöz, Hungerhez került. 1793. szeptember 9-én kapott engedélyt Pest város tanácsától pástétomsütésre, amit ő maga „*Zachary pistura ars (vulgo Mandoletti Backerey)*”-ként említi. 1802. január 30-át megelőzően megvette **Leonhard János** cukrászjogát és ettől kezdve cukrászként is működött. A többi pesti cukrász kérelmére a városi tanács e tevékenységét előbb betiltja, de 1802. szeptember 13-án az eljárást felfüggeszti és Bertát hagyja cukrászként működni. Az 1805-ben kezdődő infláció miatt a pesti cukrászok egymás után mennek tönkre, a francia háborúk után számuk háromra apad, de Berta közöttük van, az üzletet változatlanul fenn tudja tartani. Cukrászdája a mai Deák Ferenc és Miatyánk utca sarkán, az akkor kialakuló Lipótvárosban állt. Berta 1827-ben olyan „cukorsüteményeket” árusított, amelyeknek burkolatán magyar versek voltak láthatók.

1829. január 13-án alkotott végrendelete szerint örököse unokaöccse **Berta Péter**. Az üzletet az addigi inas, majd segéd, az ugyancsak ftani születésű **Nikolay István** vitte tovább. Nikolay 1832-ben vette meg az üzlet teljes árukészletét és önállósította magát.¹²

Pollo és Pool

1803-ban, a napóleoni háborúk okozta konjunktúra miatt az ugyancsak graubündeni, Castasegnából származó **Giovanni Pollo** (egy leMBERGI cukrász testvére) és **Giovanni Maurizio** (egy krakkói cukrász testvére) is Pestre jött szerencsét próbálni. Ekkor már hét cukrásza van Pestnek. Egyhónapos tartózkodás után Lembergbe tért vissza, miután egy ismeretlen graubündeni megakadályozta üzletalapításukat. Mint mondtunk, az akkori magyar közigazgatási jog a cukrászatot nem iparnak, hanem szabad művészetnek tekintette, ezért a tevékenység gyakorlásához a városi tanács engedélye kellett. A tanács a döntés előtt általában felhívta a polgári cukrászokat, hogy nyilatkozzanak a folyamodó kérelméről. A nyilatkozatok pedig általában arra irányultak, hogy a konkurenciát elutasítsák, hivatkozva pl. elégtelen szakmai képzettségre vagy arra, hogy a fogyasztó közönség keresletének kielégítésére elegendő a helybeli cukrászok száma. Gyanús, hogy a fetani születésű **Troll Péter** volt az, aki akadályt gördített az üzletalapítás elé. Ő már 1803-ban itt tartózkodott, 1804-től pesti polgár. Üzlete az Úri (ma Petőfi Sándor) utca 5. sz. ház helyén állt.

1842-ben már 17 cukrász működött Pesten. Ekkor érkezett a városba a svájci Bergell völgyből, Castasegnából egy testvérpár: **Lorenzo** és **Sebastian Pollo** (a már említett Giovanni Pollo testvéreinek fiai). A forgalmas Váci utcában működő cukrászatot vásárolták meg, **Burger Kristóf** üzletét, aki fizetéképtelenné válása miatt adta el a boltot berendezéssel, felszereléssel, áru- és anyagkészlettel együtt. Lorenzo a cukrászatot atyjánál Lembergben tanulta öt éven keresztül, majd Krakkóban dolgozott hét esztendeig. Folyamodványában megjegyzi, hogy „*kellő vagyonnal rendelkezik a cukrászatnak oly eleganciával és fényűzéssel folytatásához, amely a felvirágzó Pestnek bizonyára díszre lesz.*” A Burger–Pollo üzletcseréje folytán a cukrászok száma nem növekedett, így a városi tanács 1842. október 28-án Pollóék kérvényét a cukrászoknak továbbította. A cukrászok decemberben válaszoltak, azt

12 RÓZSA M. 1978.a. Vendéglátás 19. p.

kérték a Helytartótanáctól, hogy a cukrászat engedélyét tagadja meg.¹³ Pollóék panasszal fordultak a Helytartótanáchoz a késlekedés miatt. A Helytartótanács és a városi tanács közötti levélváltások, huzavonák után csak 1843. február 20-án született eredmény, majd március 7-én végleges határozat, amely szerint Pollóék mégis megkapták az ipart.¹⁴

Pollóék a Váci utca 16. (ma 17.) szám alatt kezdték meg működésüket. 1846-ban áthelyezték az üzletet a Kecskeméti utcába. Érdekes, hogy **Troll István**, az 1841-ben meghalt Troll Péter unokaöccse 1847-ben Lorenzo Pollónál lakott a Kecskeméti utcában: bizonyára nála állt alkalmazásban – írja Rózsa Miklós.¹⁵ Lorenzo Pollo 1850-ig Pesten működött, majd eladta cukrászatát **Gebhardt Dürrnek**, és kivándorolt Csehországba.

1887-ben ismét felbukkan egy Pollo (?), aki szintén a fővárosban kér engedélyt cukrázipar üzésére. A rokon szálak nem derültek ki, de **Pool János Lőrinc** is graubündeni, a kanton fővárosában, Churban született 1859. május 9-én. Eperjesen tanulta a szakmát, iparjogot 1887. július 27-én kapott, üzlete a Papnövelde u. 10. és Egyetem (ma Károlyi) u. 19. számú sarokházban volt. Pool János Lőrinc 1914-ben halt meg. Üzlete 1944-ig megszakítás nélkül, 57 évig működött.

Troll családi kapcsolatok

Rokoni kapcsolat alapján érkezett 1807-ben vagy 1808-ban Pestre **Troll Boldizsár**, aki bátyja, Troll Péter cukrászatában társként dolgozott, majd 1810-ben visszautazott Ftanba, de egy 1821-es adat szerint már ismét Pesten tartózkodott. Troll Péter nővére, Borbála és **Pazeller Péter** gazdálkodó fia, **ifj. Pazeller Péter** is budai cukrász lett, ő 1817-ben Troll budai cukrászata helyén kezdte meg működését. Troll Péter bátyjának Boldizsárnak 1818-ban Ftanban született fia Troll István 1835-ben már Pesten tartózkodik és 1850 táján Pollo Lőrinc cukrászatát bérlé.¹⁶

Svájciak Miskolcon¹⁷

St. Moritz és a Comói tó között húzódik a svájci Graubünden kantonban a Bergell-völgy, ahol a **Zuan, Silvestri, Giovannini** és **Prevosti** családok századok óta élnek és dolgoznak. A svájci cukrászkultúra miskolci megjelenése egy nagyszabású eseményhez kötődik: **I. Ferenc József császár** 1828-ban **gróf Revicky Ádámot** nevezte ki Borsod vármegye főispánjává. A császári udvarban élő főúr nagy beiktatási ünnepséget rendezett Miskolcon. A lakoma rendezője az európai híró bécsi *Sachner* cukrászda svájci főcukrásza, **Johann Jost** mester volt. A beiktatási ünnepségen süteményeket, tortákat és egyéb ínycségeket kínáltak, amelyek Magyarországon addig ismeretlenek voltak. A főispán annyira megkedvelte a cukrászt, hogy Miskolcon tartotta. 1828. július 20-án Jost mester cukrászdát és kávéházat nyitott. Ez volt Miskolc első cukrászdája.¹⁸ Jost azonban 1833-ban váratlanul meghalt. Özvegyétől az ugyancsak a svájci Bergell-völgyből Eperjesre vándorolt cukrász, vagyis „*czukkor sütemény készítő*” **Rodolfo Zuan** vette át az üzletet 1833-ban.¹⁹ (Eperjest családi tragédia miatt hagyta ott: öt gyermeke és felesége a kolerajárvány áldozata lett.) Segítségül unokaöccsét, **Giacomo Silvestrit**

13 RÓZSA M. 1980. 10. p.

14 Uo. 11. p.

15 Uo. 12. p.

16 RÓZSA M. 1988. 27. p.

17 SOMOGYI G. 2008. 617 – 628. pp.

18 ZSEMLEY O. 1940. 243 – 245. pp.

19 DOBROSSY I. 1993. 331 – 332. pp.

(**Silvestri Jakabot**) hívta maga mellé Casacciából, 1837 körül át is adta neki a vállalkozást. Keserűsége évek múltával enyhült, úgy döntött, hogy visszamegy Eperjesre, újból megnyitni régi üzletét.

Zuan Rudolf Eperjesen töltött évei alatt nagy magyar hazafivá vált. 1848-ban a nemzetőr csapat parancsnoka lett, hőiesen harcolt a magyar szabadságért, ezért Világos után Kassán bebörtönözték és halálra ítélték. Bátyjai kegyelmi kérvényére végül **Lederer** osztrák tábornok visszaadta szabadságát. Cukrászdája a 48-as szellemű eperjesi magyarok találkozóhelye lett.²⁰

Silvestri Jakab Miskolcon új társat hívott maga mellé, cukrásztanuló földijét, unokaöccsét **Rodolfo Giovanninit**, akinek nővérét néhány év múlva feleségül is vette. Silvestri később önállóította magát és megnyitotta „A Szűzhöz” cégérezett üzletét, melynek működéséről 1869-ig van adatunk. Vendégei kedvenc csemegéi a piskóta, a vajas tészta, a linzer, a grillázs, a karamell, a makronmassza²¹, a catalani kenyér²² és a paganini²³ voltak, amelyekhez ánizsos, köményes likőrt és rosztopcsint²⁴ ittak, vagy hideg és meleg puncsot fogyasztottak. Kedvelték a fagyaltot is. Feljegyzései szerint a napi átlagos bevétel 100 forint volt, de egy bál 50-300 forintot is hozott. Vendégei megyei urak, színészek, értelmiségiek voltak, de a szabadságharc idején a honvéd főtisztek, sőt még Görgey Artúr is megtisztelte cukrászdáját.²⁵ A derék cukrászmester 1848. augusztus 10-én azt írta naplójába „*mia magyar Haza*”.

Silvestri 1856-ban a városi tanácstól kávémérési jogot kért, de elutasították. Üzlete mellett viszont a miskolci bálokat és házi táncmulatságokat, hangversenyeket is ellátta termékeivel. Korabeli feljegyzések szerint a legnagyobb fogyasztók a bálozó csizmadiák voltak.

Silvestri 1869-ben gyermektelenül halt meg, de az üzlet tovább működött. Sógora, **Giovannini Rudolf**, aki korábban mellette dolgozott, megosztotta az özvegyel és átvette a cukrászda vezetését. Ekkor maga mellé hívta Vicosopranóból a fiatal, 18 éves **Prevosti Oszkárt**. 1876-ban már ő volt az üzletvezető. Tőle **Rábel Albert** vette meg a cukrászdát 1895 elején.

A Giovannini család leszármazottja, **Evva Gabriella** családkutatása során élénk levelezést folytatott **Prevosti Irén**nel és **Rózsa Miklóssal** is. A Silvestri-Giovannini-Prevosti rokonságban álló családok a síron túl is őrzik kötelékeiket. A 19. században és a 20. század elején Miskolcon elhunyt családtagok közös sírban nyugszanak az Avasi temetőben. A szép fekete gránit síremlék így őrzi nevüket:²⁶

20 SOMOGYI G. 2008. 621. p.

21 Olasz eredetű, tört mandulából, tojásfehérjéből és cukorból készített, fahéjjal vagy citrommal ízesített ostyán sült sütemény.

22 Gyümölcscsel töltött tojásütemény, citrom- vagy vaníliazománcsal borítva.

23 Hosszúkás, közepén tojásfehérjéből, mandulából, cukorból és fahéjból készült réteggel sült sütemény.

24 Gróf Fjodor Vasziljevics Rosztopcsin orosz tábornokról elnevezett rózsailatú pálinkaféle.

25 DOBROSSY I. 1993. 328–338. pp.

26 SOMOGYI G. 2008. 627. p.

*„Itt nyugszik Silvestri Jakab
1807–1869
és neje
Giovannini Mária
1818–1846
továbbá második neje
Silvestri Jakabné szül.: Prevosti Sára
1825–1895
Giovannini Rudolf
1824–1871
és fia Rudolf
1863–1877
Áldás emlékükre!
Govannini Gabriel élt 52 évet mh. 1913. szept. 23.”*

Miskolcon tehát 1828-tól 1895-ig, csaknem háromnegyed évszázadig működtek svájci, graubündeni cukrászok és leszármazottaik. Kifinomult ízlésükkel, nemzetközi tapasztalatukkal hozzájárultak a magyar cukrászipar színvonalának emeléséhez. (1. kép)

A cukrászda sorsa 1939-ben változott ismét, amikor Rábel Albert **Roráriusz Gyula** ceglédi cukrászmesternek adta át üzletét. Neve a mai városlakók fülében is ismerősen cseng, hiszen az államosított üzletet bezárásáig, 1971 szeptemberéig ezen a néven emlegették, hiába volt a cégén „Béke

1. kép – A Rábel cukrászda a 20. század elején (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Fotó Gyűjteménye)

Cukrászda” kiírva. Silvestri Jakab üzlete a Széchenyi utca 5-ben működött. A szép biedermeier berendezést valószínűleg még Jost mester készítette 1828-ban. (2. kép)

Amikor a cukrászdát 1971-ben bezárták, sőt novemberben az épületet is szanálták, felrobbantották, az üzlet berendezése múzeumba került. Rózsa Miklóst idézzük: „Az üzlethelyiség pultja és üveges szekrényei – a budavári Russwurm cukrászda és a budai vízivárosi Fő utcai volt Friedl cukrászda klaszszicizáló üzleti berendezései mellett – mint a három legrégebbi magyarországi cukrászati berendezés egyikeként bitorai maradtak meg. A pult előlapjának és az üveges szekrények ajtajainak hullámos, lágy belső keretvonalával, a szekrények pártázatos felső díszítésükkel a táblabíró világ vidéki bútorművességének értékes reprezentánsai. Készítőjüket nem ismerjük. A cukrászda berendezését a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 1975-ben megnyílt kiállításán kiállította.”²⁷ (3. kép)

Cafilisch

Pécsett igen korán, már a 18. század végén megjelent az első cukrászda. A forgalmas belvárosi utcában (akkor Fő, ma Király utca) a ház homlokzatán az 1789-es évszám olvasható. Mellette a **Cafilisch** név szerepel, de nem ez a család volt az alapító. A graubündeni cukrárszalád csak nyolc évtizeddel később, a 19. század második felében telepedett meg Pécsen. **Cafilisch Kristóf** 1838-ban született Hohentrinsben (ma Trin), szülei tizenhárom évesen küldték Magyarországra mesterséget tanulni. Nagyváradon szabadult anyai nagybátyjánál, **Fiény Leonhardnál**, majd 1858 márciusában Budára

2. kép – A Rábel (Roráriusz) cukrászda az 1930-as években
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Fotó Gyűjteménye)

27 RÓZSA M. 1975. 256 – 257. pp.

3. kép – A Roráriusz cukrászda berendezése az MKVM kiállításán, 1975
(Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Fotó Gyűjteménye)

érkezett. Itt a várbeli (a későbbi Ruszwurm) cukrászdába, **Müller Antal**hoz szegődött el segédnek. Három hónap múltán már Székesfehérváron találjuk, majd 1859 júniusától 1863 április végéig a szintén rokon mezőtúri **Fiény András** üzletébe került. Ezt követően Aradon és Lugoson is megfordult. Tíz évig tartó vándorlása Pécsért ért véget. 1868. május 7-én állt be segédnek **Giovanolli János** cukrászműhelyébe, ahol mindössze öt hónapig dolgozott, majd felmondott. A 31 éves fiatalember ekkor megtakarított pénzével, szakmai tapasztalataival önálló cukrászipar gyakorlásáért folyamodott Pécs város tanácsához. Az engedélyt 1869 áprilisában meg is kapta a Fő utcában álló cukrászatra. Ekkor még csak bérlője, egy évtized múlva már tulajdonosa az üzletnek, miután megörökölte mezőtúri rokona, Fiény András vagyonát. 1872-ben feleségül vette **Murányi Annát**, egy bajai hentesmester lányát.

Caffish igen korán, élete virágjában, 49 évesen meghalt. Özvegye magára vállalta az üzlet vezetését és 1887-től egészen 1948-ig, haláláig irányította a cukrászdát. 94 évet élt. A város szeretett „cukros ómamája” mindvégig egyetlen fiának felnevelésén és az üzlet sikeres működésén munkálkodott. Ebben később fia, majd unokája is segítette. A cukrászműhely az 1920-as évekre 15 fős vállalkozássá fejlődött és az államosításig megmaradt.

Az üzlet utcafronti vendégtéréből egy kisebb, tiszasztalos, félhomályos, intim szoba nyílt, a szerelmespárok kedvelt helye. „Cukros ómama” a cukrászda jó hírnevét és a fiatalok erkölceit védelmezve a közelükben, egy sarokasztal mellett ült és olvasgatta az újságjait. 1926-ban került sor az üzlet nagyobb átalakítására, a homlokzat márványborítást kapott, a ház, így az utca egyik legszebb épülete lett. A belső tereket egybenyitották, biedermeier tükrökkel díszítették, hangulatos világítást szereltek fel. A polcokon cukorkák, likőrök és befőttek sorakoztak, a pultban csokoládék dobozban, torták,

aprósütemények: linzer, pite, fánk, mignon, puszedli, pogácsa. A vendégtérben fehér cserépkandalló díszelgett, amelyet sohasem fűtöttek.

A közelmúltban **Márfi Attila** írt könyvet Cafilischékről.²⁸ Ebből tudhatunk meg még többet a cukrászda múltjáról, részleteket a cukrászda vendégtéréről, a műhely berendezéséről. A kétszintes épületnek szinte minden helyisége a cukrászatot szolgálta. Cafilischék üzlete – bizonyára az állandó minőségnek és a megbízható szakmai háttérnek köszönhetően – a két világháború közötti versenyben is mindvégig kitartott. Emellett fontos tény, hogy kínálatuk minden korszak ízlésének és divatjának meg tudott felelni.

Egy 1892. évi *Pécsi Napló*-ban megjelent hirdetésben ezt olvashatjuk: „*A téli időnyre és tea estélyre ajánlom a nagy érdemű közönség figyelmébe új tortáimat: Chambord, Letitia, Eszterházy, Irma, Nougat, Pralineé, Valiera, Hungária, Congo, Tutti-Frutti, Stephanie és József főherceg néven. Mint kiváló különlegességek nagy kedveltségnek örvendenek. Azon kívül elismert minőségű confect cukorkák elegánsan csomagolva kicsinyben, vagy kilogrammonként is kaphatók. Ára 3 Ft. Nagy készletem van legkülönfélébb tea-süteményekből, mely 2 Ft/kg áron kapható. Ajánlom nagy raktáramat legjobb minőségű valódi francia csokoládéból, továbbá saját gyártmányú kitűnő csokoládémat eredeti gyári áron, mely bárkivel a versenyt kiállja. A legcsekélyebb megrendelés is házhoz küldetik. Özv. Cafilisch Kristófné*”²⁹

Tíz év múlva ugyanígy hirdeti üzetét és készítményeit, kiegészítve az újdonságokkal: parfé, jég-torta, forma fagyalt stb. Végül ezt olvassuk: „*Miután üzletemben állandóan elsőrangú fővárosi udvari cukrászdákban működött személyzet van alkalmazva, elértem azt, hogy készítményeim nemcsak a szemnek szolgálnak, hanem izre nézve is a legkényesebb igényeknek megfelelnek. Vidéki megrendelések legmegbízhatóbban és pontosan eszközöltetnek.*”³⁰ (4. kép)

A termékek akkoriban, majd a két világháború közötti években is – a cukorkák és néhány tartós süteményféle kivételével, mint a puszedli vagy a linzer – a felhasználás napján készültek. Az édességeknek ma már szinte ismeretlen íz- és formavilága volt, készítésükhöz friss alapanyagokat használtak, nem ismerték a mesterséges aromákat, ízpótlékokat, több tojással dolgoztak és nem spóroltak a kézi munkaerővel sem.

Az üzlet specialitása a jegeskávé, a hatalmas „marienbadi mühle torta”, az epres pite, a „Saumrolni” [Schaumrolle=habtekercs] és a fügeszelet volt. Természetesen nem hiányzott a kínálatból a két, Európa-szerte ismert tortakülönlegesség, a Sacher és a Dobos sem.

„Cukros ómama” szerencsére nem élte meg szeretett üzletének átalakítását. A szocialista időszakban Éva cukrászda névre hallgató üzletben nyoma sem maradt azoknak az ízeknek, illatoknak, amelyek ide vonzották a város egykori polgárait.

4. kép – Özv. Cafilisch Kristófné, a „cukros ómama” 1936-ban (Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum Fotó Gyűjteménye)

28 MÁRFI A. 2010.

29 Pécsi Napló, 1892. november 16.

30 Pécsi Napló, 1902. május 8.

IRODALOM

- DOBROSSY István 1993. A cukrászdák története, cukrászok és más édes mesterségek Miskolcon. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXI. Miskolc.
- MÁRFI Attila 2010. Caflisch. A legendás cukrászda története. Pécsi Krónika, Pécs.
- RÓZSA Miklós 1959. A budapesti cukrászipar fejlődése. In: Tanulmányok Budapest Múltjából XIII. Bp.
- RÓZSA Miklós 1975. Svájci cukrászok Miskolcon. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV. Miskolc.
- RÓZSA Miklós 1978. Újabb adatok a XVIII. század végi pesti cukrászati termeléshez. Kézirat. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Adattár 1080-78. Bp.
- RÓZSA Miklós 1978.a. Berta Bertalan az első svájci cukrász Pesten. In: Vendéglátás XXII. szeptember
- RÓZSA Miklós 1980. A svájci Pollo és Pool cukrászok Pesten és Budapesten. Kézirat. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Adattár 1192-80. Bp.
- RÓZSA Miklós 1985. A cukrászipar kialakulása és fejlődése Magyarországon. Kézirat. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Adattár 1564-85. Bp.
- RÓZSA Miklós 1988. A XIX. század első fele budai és pesti cukrászainak a társadalomban elfoglalt helye. Kézirat. Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Adattár 2504-2004. Bp.
- SOMOGYI Gábor 2008. A svájci Bergell-völgyi cukrászkultúra miskolci meghonosítói. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLVII. Miskolc.
- SZÉCHENYI István gróf 1830. Hitel. Pest.
- ZSEMLEY Oszkár 1940. A magyar sütő- cukrász- és mézeskalácsos ipar története. Bp.

**KÉTSZEMÉLYES VÁLLALKOZÁSBÓL VIRÁGZÓ
RÉSZVÉNYTÁRSASÁG**
WALSER FERENC, TŰZOLTÓSZEREK ÉS HARANGOK

Bencze Géza

A kiegyezést követően addig még soha nem látott gazdasági konjunktúra bontakozott ki, elsősorban a mezőgazdasági iparban és a közlekedési eszközök gyártásában. A gyáralapítási konjunktúrának is köszönhetően alig több mint fél évtizednyi időszak alatt a hazai ipar gyors átalakuláson ment át. A fellendülés eredményeként Budapest a hazai gépgyártás központjává vált, ahol a vas-, fém- és gépiparban 1875-ben már 35 gyárüzem működött, s itt foglalkoztatták a magyarországi gépipari munkásságnak több mint a felét.¹ A hangsúly a hagyományos élelmezési ipari ágakról fokozatosan és egyre erőteljesebben a vas- és fémiparra, a gépek gyártására helyeződött át. A gépgyártás nagyobb lendülete – elsősorban is számtalan középüzem alapításával – az 1880-as években kezdődött, amikor is az ágazat az általános iparfejlesztési törekvések homlokterébe került.²

1885-ben a négy magyarországi gépgyár munkáslétszáma felülmúlta az ezer főt, 18 gépgyárban pedig a középipari vállalati kategória-határt jelentő 100 fős létszámnál is többen dolgoztak. Az új alapítású vállalatok zöme ebbe a kategóriába tartozott, s ide zárkózott fel a konjunktúrát kihasználó kisüzemek, gépműhelyek fejlődőképes hányada. Az 1860-70-es évek gyáralapításai általában a kisebb-nagyobb tőkével rendelkező mesterek, iparosok nevéhez köthetők. Működésük első éveiben azonban nem igen lépték túl a kisipari, kézművesipari műhelyi kereteket. Sajátos hazai jellegzetessége volt, hogy néhány műhely rövid idő alatt a hazai viszonyok között jelentős gyárrá növekedett. Ezek sorába tartozott **Walser Ferenc** vállalkozása is.

Walser Ferenc 1827-ben Pesten született. Iparos családból származott, apja a Württembergből származó Walser János kádármester volt. Iskolái elvégzése után 1842-ben került inasként **Schaudt András** harangöntő mesterhez. 1847-ben szabadult, s az akkori szokások szerint ismereteinek gyarapítása érdekében több éves vándorútra ment, amelynek állomásai Linz, Passau, Lauingen, majd Augsburg, Bamberg és végül Lipcse voltak. Itt a maga korában elismert Jauck-féle tűzoltógépgyár és harangöntődében olyannyira elsajátította a tűzoltószerkezt gyártását, hogy fiatal kora ellenére az ipartelep műszaki vezetőjévé nevezték ki. Hazatérését követően 1854-től volt tanítómesterének üzletében helyezkedett el, s az említett Schaudt-féle harangöntő műhelyt vezette.

A vállalkozó kedvű Walser Ferenc azonban rövidesen önállósította magát. 1858 júniusában Pest város tanácsánál „*harang-ércöntészet és tűzfecskendő gyár*” működtetésére kapott iparendélyt, s a cégjegyzését annak rendje és módja szerint a Budapesti Közlönyben közzé is tették. A Kerepesi (ma Rákóczi) út és a Nagykereszt (ma Kazinczy) utca sarkán lévő városi tűzoltó-szertár épületében bérelt, szerény műhelyben, mindössze egy napszámost alkalmazva kezdte el a működését. Azaz, hogy csak kezdte volna, mivel a szomszédjában már megállapodottan működő Schaudt-cég versenytársaként lépett fel, s emiatt is egy évig egyetlen megrendelést sem kapott. Kitarását azonban siker koronázta

1 SÁNDOR V. 1954. 36. p

2 BEREND T. I.–SZUHAY M. 1973. 94–95. pp.

és 1859 derekára elkészíthette műhelye első termékét, a kétegyházi r. kat. templom harangját.³

A korszakban általános volt, hogy a harangöntők, a rézműves mesterek kis sorozatokban – a rozsdamentesség igényeinek is megfelelő – tűzoltószerek gyártásával is foglalkoztak. Tűzoltófecskendőket gyárszerű keretek között Magyarországon először az 1817-ben alapított soproni Seltenhofer Frigyes-féle harangöntödében állítottak elő.⁴

A tűzoltószerek, nevezetesen a fecskendők gyártását a Walser-féle műhely 1865-ben kezdte el, de ezek mellett a műhelyben készültek különféle fémárúk is. A pontos és megbízható munka nyomán egyre sűrűbben érkeztek a megrendelések, s a vállalkozás 1866-ban a már 11 munkásával szűkké vált műhelyből az éppen ekkor megszűnt és a következő évben általa megvásárolt Nagykereszt u. 3. (ma Kazinczy u. 6/a-6/b.) sz. alatti Schaudt-féle telepre tette át a székhelyét.⁵

Az épületekkel körbezárt telek beépítettségét az előző tulajdonostól örökölte. A hasznos épületek több mint 2/3 részét a Walser család lakása és az utcafrontra néző kb. 40 m²-nyi raktár foglalta el, a kisebbik felét a már 1867-től folyamatosan bővülő műhelyek. Az udvar hátsó frontján helyezkedett el a kb. 60 m² alapterületű öntőműhely, az udvar közepén állt a 40 m² alapterületű esztergályos műhely, ahol a harangöntvények megmunkálása történt. A vállalkozás 1868-ban túllépte a műhelyi kereteket, ugyanis ekkor az udvar közepén álló műhelyhez gépházat építettek. Benne a megmunkáló gépek meghajtására szolgáló kisebb álló gőzgépet és a hozzá tartozó gőzkazánt helyeztek üzembe.⁶

A gőzgép alkalmazása nagy minőségi előrelépést jelentett, mivel a hazai gép- és fémárú gyártó iparban egyáltalán nem volt általános a gőzgépek használata. (1863-ban egész Magyarországon mindössze 17 gőzgépet alkalmaztak a gép- és fémárú iparban, valamint a vasöntödékben, de az ugrásszerű növekedésük idején, 1875-ben a budapesti kereskedelmi kamara területén a gépiparban még mindig csak 43 gőzgép működött).⁷

A növekvő számú megrendelés teljesítéséhez a szinte teljesen beépített műhelytelep egyre szűkösebbé vált, különösképpen, hogy a vállalkozás 1869-ben már 80 munkást foglalkoztatott. A termelés bővítését, a termékválaszték szélesítését Walser már csak egy új gyártelep létesítésével látta megoldhatónak. A továbblépéshez 1870-ben megvásárolta előbb az Erdősor utcai 707. hrsz. (ma Rottenbiller u. 66. sz.) alatti 422 négyszögölnyi (1.518 m²) telket, amelyen egy 1863-ban épült, zárt udvart körbevevő földszintes ház állott. A következő évben hozzávásárolt két szomszédos, még beépítetlen, összesen 661 négyszögölnyi (2.378 m²) telket a Szeglet (ma Jósika) utcában. A kettős telek két oldalán egy-egy földszintes műhelyépület készült a következő esztendőben, majd 1872-ben egy nyílt fészert.⁸ Walser igényességét jelzi, hogy a tervezéseket és az építőipari munkákat **Pán József**, kora jeles és sokat foglalkoztatott építőmestere végezte.

Az átépítések során az Erdősor utcai épületfrontot is átalakították, az épület közepére helyezték át a hatásosan kiépített díszes kapubejárót (oromzata tetején egy haranggal). A továbbra is földszintes épületben talált otthonra a Walser-család, itt voltak az irodahelyiségek, a készárúk bemutató helyisége, ill. a raktár. (1. kép)

Az üres telkeken felépített, jelentősen nagyobb és korszerűbben felszerelt gyártelepen egyre tekintélyesebb méretű és számú harang öntésére, ill. megmunkálására kerülhetett sor. A műhelyekben

3 GELLÉRI M. 1887. 81 – 83. pp.

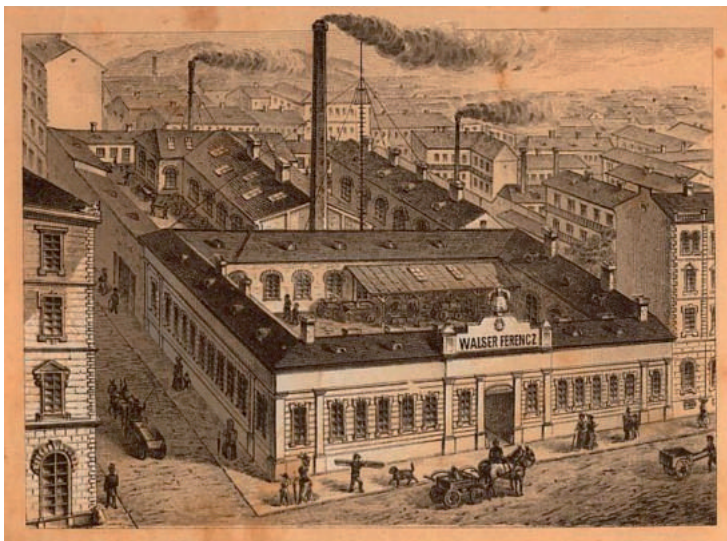
4 TARJÁN R. 1964. 46. p.

5 GELLÉRI M. 1887. 81 – 83. pp.

6 Budapest Főváros Levéltára [továbbiakban: BFL] 2006. – 3498. műhely nagyobbítása; 9074. harangöntő-műhelyhez gőzkazán, gépház

7 SÁNDOR V. 1954. 32. p, 37. p.

8 BFL Pest város Építő Bizottmánya, Budapest régi tervei I. rész. – 8308. és 9074.

1. kép – A Rottenbiller utcai üzem, Walsper katalógus, 1891

és az öntödében mintegy kétszáz munkást alkalmazhattak. A kezdeti meghatározó alaptevékenység, a harangöntés azonban egyre inkább háttérbe szorult, a gyár legjelentősebb profilját ekkor már egyértelműen a folyamatosan tökéletesített és egyre nagyobb választékban előállított tűzoltószerszám- és felszerelés gyártása jelentette. A két nagy termékcsoport mellett továbbra is foglalkoztak különféle fémáruk készítésével is. Az 1880-as években a gyártelepen az ércöntöde mellett fém-, vas- és faesztergályozó műhely, rézverő-, bádogos- és kovácsműhely, bogárn-, asztalos-, csiszoló-, fénymázoló- és szerelő műhelyek működtek.⁹

A szerény kezdetektől gyorsan emelkedett a vállalkozás és vele együtt a megbízható cég hírneve, amit jelzett a megrendelések folyamatos és egyre szélesedő termékskálájú növekedése. A gyár az 1870-es években évente kb. 50 darab, a '80-as években pedig már 80 harangot öntött. A verseci a maga 56 mázsájával a legnehezebb volt, de a ferencvárosi templom 36 mázsás, vagy a Bazilika egyik 28 mázsás harangját is itt készítették. Az ország későbbi legnagyobb harangját, a szintén a Bazilikába került 7735 kg súlyút is Walsper Ferenc készítette el.

Walsper a harangöntés technológiájának megújításában is szerepet játszott, elsősorban azzal, hogy az addig, már évszázadok óta alkalmazott fűles korona helyett tárcsával látta el harangjait. Ez lehetővé tette, hogy az ütő által erősen megkoptatott harangot a jármon elforgatva, más helyen koptatta tovább az ütő a harang falát. (**Patay Pál** egy harangtörténeti előadását idézve: „a magyarországi öntők rövidesen át is tértek a tárcsás korona alkalmazására.”)

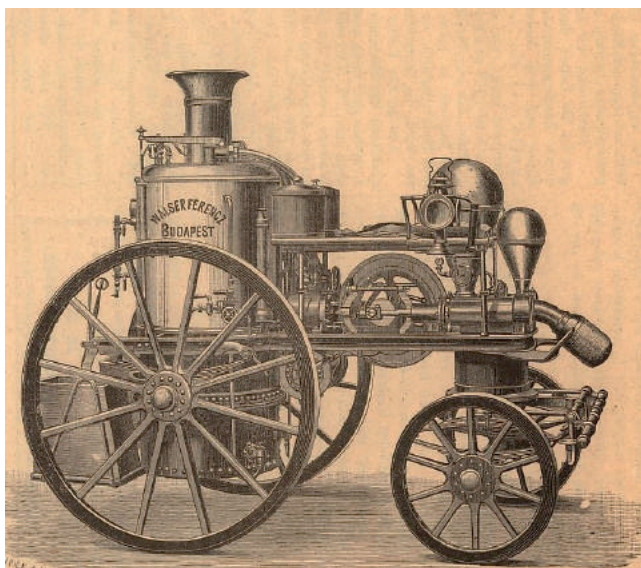
Az ipari és kereskedelmi cégek jegyzékének felállításakor (1875. évi XXXVIII. tc.) a vállalkozást „Walsper Ferencz első magyar gép-és tűzoltószerszám gyár, harang- és ércöntödéje Budapesten” (németül: „Franz Walsper's Erste ung. Maschinen und Feuerlöschgeräthefabrik, Glocken- und Metallgiesserei Budapest”) név alatt jegyezték be az egyéni cégek jegyzékének első kötetébe, mint régtől fogva fennálló vállalkozást. A vállalkozás tulajdonosa mellett ekkor tűnik fel cégvezetőként **Kankovszky Antal**, aki több évtizeden át mint gyárigazgató, a cég második embere volt.¹⁰

9 Ipar- és Kereskedelmi Közlöny, 1887. 1. sz. 27 – 28. pp.

10 BFL VII.2.e. Cégbírói iratok. Cg. 1876/1345 - Egyéni cégek jegyzéke I. köt. 383. p.

A gyárban a harangokon kívül tűzoltógépeket, fecskendőket, szerkocsikat, segédeszközöket és le-génységi felszereléseket, „tornázó szerek”-et, különféle gőszivattyúkat, hidrotechnikai- és vasút-fel-szerelési eszközöket állítottak elő. Legkeresettebbek a gőzfecskendők, a szívó szerkezetű tűzoltósági mozdonyok és egyéb fecskendők, a ló vontatta szer- és eszközkocsik, a kézi-, ló-, ill. gőzerővel mű-ködű szivattyúk, a kitolható létrák, valamint egyre növekvő mennyiségben a városi kút-, vízvezeteki-, fürdő- és higiéniai szerelvények voltak.¹¹

A vállalkozás jövőjének és további fejlődésének biz-tosítéka volt, hogy 1870-től a fővárosi tűzoltóság az ösz-szes eszközét a Walser-féle gyárból szerezte be. 1876-ban itt gyártották Magyarország első gőzfecskendőjét is, amit a következő évben „Budapest” néven állítottak szolgálatba. A későbbiekben „Hungária” névvel több gőzfecskendőt is legyártottak, elsősorban na-gyobb városok megrendeléseire.¹² A gyakori újításoknak és korszerűsítéseknek köszönhe-tően a gyár különféle méretű és kapacitású fecskendői or-szágszerte rendkívül keresettek voltak. 1877-ben a 7000. da-rabot adhatták át a megrende-lőknek, 1890-ben pedig a már

2. kép – Walser-féle gőzfecskendő, Ipar- és Kereskedelmi Közlöny, 1887. 1. sz.

a tízezredik hagyta el a gyárat.¹³ Ez alkalomból ún. *munkásjutalmazó alapítványt* hoztak létre, amely a legjobb szakmunkások jutalmazása mellett a vállalati szellemet is hivatott volt emelni. (2. kép)

A vállalkozás a hazai piac mellett külföldön is sikeresen szerzett megrendelőket, s rendszeres vá-sárlói voltak elsősorban a balkáni országok, ill. Törökország, de került berendezés az Amerikai Egye-sült Államokba is. A keletre irányuló kereskedelem előmozdítása érdekében az 1890-es évek elején Kolozsvárott fióktelepet is alapítottak.¹⁴

A rendkívül invenciózus Walser fontosnak tartotta a piaci jelenlétet és a piackutatást, s a különfé-le nagy külföldi és hazai ipari és tűzoltó kiállításon történt részvételével számos rangos díjat szerzett. Az 1860-tól tartott országos és vidéki kiállításon mindenkor szerepelt, de ott volt a bécsi és a párizsi világkiállításokon is (Párizsban a harangokért díszoklevelet kapott, míg Bécsben két érmet). 1879-ben Leobenben – megelőzve másfél tucatnyi német kiállítót – a német kormány első díját nyerte el tűzoltó-felszereléseivel. Itthon az 1885. évi országos kiállításon bemutatott gyártmányával

11 Walser-katalógus, 1891.

12 MINÁROVICS J. 2008. <http://www.magyar-tuzolto.hu>

13 TARJÁN R. 1964. 50. p.

14 BFL VII.2.e. Cégbíróági iratok. Cg. 1876/1345

a nagy díszoklevelet érdemelte ki, s nem sokkal utána az iparfejlesztés terén kifejtett tevékenysége és érdemei elismeréséül a Ferenc József rend lovagkeresztjével is kitüntették. 1887-ben császári és királyi udvari szállítói címet kapott, s 1891-ben elnyerte az Országos Iparegyesület aranyérmét.¹⁵ Nagy megtiszteltetés volt számára, hogy mint önkéntes tűzoltót, több kiváló hazai tűzoltó csapat is tiszteletbeli parancsnokának választotta.¹⁶ (3. kép)

A század utolsó évtizedében rohamosan növekvő főváros egyre inkább nagyvárosias formát öltő belvárost övező területeiről kényszerűen sorra kitelepültek a termelő gyárak, elsősorban a város külső területein kialakuló ipari negyedekbe. Városrendezési okokból a Walser-féle iparvállalatnak is el kellett hagyni a – már egyébként is szűkké vált – Rottenbiller utcai gyártelepet. Az újabb, nagyobb és korszerűbb gyár felépítésére az akkori Külső Váci út 45. (utóbb Váci út 69.) sz. alatti – a Külső Váci (ma Váci) út – Hungária út (ma Hungária körút) – Teve u. – Csongor u. határolta közel 25 ezer m² nagyságú üres telket szemelték ki. A tekintélyes nagyságú telek Külső-Váci úti oldal 140 m, vele átellenben 125 m, a Hungária út felőli 175 m, az ezzel szemben lévő oldala pedig 220 m hosszúságú volt.¹⁷ A megvásárlásához, az építkezésekhez és a berendezéshez szükséges tőke megszerzése érdekében az addigi magáncég az *Angol-Osztrák Bank* közvetítésével 1893. június 17-én részvénytársasággá alakult.¹⁸

A 90 évre alakult, kétmillió korona alaptőkével létrejött *Walser Ferenc-féle Első Magyar Gép- és Tűzoltószergyár, Harang- és Ércöntöde Részvénytársaság Budapest* cég legnagyobb részvényese Walser Ferenc volt, aki a részvények 39,25 %-át birtokolta. Az igazgatóságban több bankár, nagykereskedő, arisztokrata és országgyűlési képviselő (pl. gr. **Andrássy Géza** és gr. **Teleki Géza**) is helyet foglalt. A hagyomány később is folytatódott, s volt pl. a század elején az igazgatóság elnöke **Kerpely Antal** az állami vasgyárak igazgatója, vagy 1911-ben **ifj. dr. Chorin Ferenc** nagyiparos. A részvényesek és a gyárvezetés elhatározták, hogy – az addigi gyártnányok megtartása mellett – elsősorban városi és községi vízművek építésével és berendezésével, valamint gáz- és vízvezetékek, fürdők építésével foglalkoznak, s megerősítik a helyzetüket, mint az ország egyetlen szivattyúgyára. A kiemelt fejlesztések sorában a harangöntés már nem szerepelt.

A Váci úton 1894-ben indultak meg az építkezések, s a következő év márciusában már itt folyt a teljes termelés.¹⁹ A gyártelek érdemi hányadát jelentős nagyságú üzemi épületek foglalták el. A teljes beépített terület elérte a 12 ezer m²-et: a kétszintes mechanikai főműhely 3000 m², a kovácműhely 520 m², a gép- és kazánház 300 m², a vasszerkezeti-, híd- és kazánkovács műhely 1500 m², a vas-, harang- és ércöntő műhely 2600 m², az asztalosműhely 700 m², a Váci útra néző sisakgyár 300 m²,

3. kép – Walser Ferenc, A magyar ipar és kereskedelem albuma. Budapest, 1896

15 Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. 1943. 235. p.

16 GELLÉRI M. 1887. 84. p.

17 Az ezredéves országos kiállítás gépipari csoportja. 1897. 118. p.

18 BFL VII.2.e. Cégbírósi iratok. Cg. 1876/1345 - A „Walser Ferencz féle első magyar gép és tűzoltószergyár harang és ércöntöde részvénytársaság Budapest” rt. tervezete és részvényalírási íve. 1893. június 12.

19 EDVI I. A. 1896. 525. p.

a kétemeletes igazgatósági épület 900 m², a különféle raktárak 2000 m² és végül az istálló 300 m² hasznos alapterülettel rendelkezett. A munkagépek üzemben tartására szükséges hajtóerőt egy 150 lóerős *kompaund* és egy 40 lóerős *tandem* elrendezésű gőzgép szolgáltatta, részben közvetlen mechanikai közlőművek, részben pedig elektromos átvitel segítségével.²⁰

A Rottenbiller utcai régi gyártelepet előbb bérbe adták, majd rövidesen túladtak rajta. A befolyt összeg harmadáért a Váci út vállalattal szemközti bal oldalán jelentős nagyságú telket vásároltak. Azon keresztül épült meg az iparvasúti bejáróvágány a körvasút Lipótvárosi pályaudvaráról, de ezt a területet szánták egy esetleges üzem bővítésre is. Az egész üzemi terület keskenyvágányú vasút hálózta be, az iroda- és műhelyépületek vízvezeték rendszerrel, gőzfűtéssel, villamos világítással voltak ellátva. Érdekességként említi egy korabeli híradás, hogy „a gyártelep összes órái elektromos szerkezetűek és teljesen egyenlően járnak, miután mindet központi óramű mozgatja.”²¹

1896-ban – a gyár számára rendkívül sikeres millenniumi kiállítási szereplés évében – a vállalat nevét, a tevékenységet és jellegét jobban kifejező Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Részvénytársaság elelőtt Walser Ferenc cégnévre változtatták át, ám rövidesen a még ennél is rövidebb Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Részvénytársaság nevet használták. A vállalat – eltérően a hazai gépipar nagyobbik hányadától, a nagy vidéki infrastrukturális beruházásoknak köszönhetően – nem szenvedett megrendelés- és munkahiányban. Ekkor már 28 műszaki hivatalnokot (mérnökök és rajzoló), 42 kereskedelmi hivatalnokot, 10 művezetőt, legalább 660 állandó, de a több száz napszámot foglalkoztató vidéki vízvezetéki munkákat is beszámítva akár 1560 munkást is alkalmaztak. A gyár – számos műhelyt magában foglaló – négy osztályra tagolódott: tűzfecskendők gyártása; vízmű osztály; érc- és harangöntöde; sisak és katonai felszerelések osztálya. A maga korában korszerűen felszerelt gyártelepen a vállalat új termékek gyártását indította el, s 1896-ban hivatalosan is bejegyeztették a szivattyúk mellett a gőzgépek és a gőzkazánok, a motorok, a tartályok, a hidak és vasszerkezetek, valamint a vasút-felszerelési eszközök ekkorra már el is kezdődött gyártását.²²

Ekkortól foglalkoztak ipartelepek és gyárak, kórházak és bérházak, akár egész városok vízműveinek és komplett vízvezetéki rendszerének megépítésével (pl. Besztercebánya, Kolozsvár, Nagyvárad, Pápa), de városi fürdők, nagy középületek központi fűtési-, valamint gázvezetéki rendszerének létesítésével is.

Az ezredévi kiállítás sikere sem tudta azonban a gazdaság, az ipar időleges fellendülését tartósítani. Kedvezőtlen évek következtek az iparban általában, de a visszaesés leginkább a gépiparban érezte hatását. A *Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Rt.* is egyre rosszabbodó éveket tudhatott maga mögött, a termékei iránt megcsappant a kereslet. A veszteségek csökkentése érdekében 1896-ban a társasági alaptőkét a felére kellett leszállítani, ugyanakkor a finanszírozhatóság biztosítása érdekében új kamatozó elsőbbségi részvényeket bocsátottak ki.²³

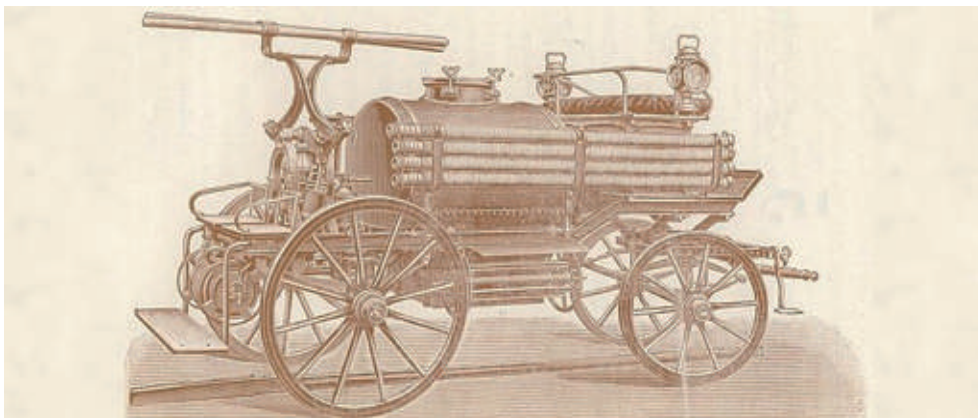
Az alapító Walser Ferenc 1901-ben elhunyt, s a részvények több mint 90 %-a a részvénytársaságot alapító Angol-Osztrák Bank kezébe került. Ekkortól már szinte alig hallani a gyárról. A tűzoltószerkezték széles választékának a gyártásában a hazai piacon a század utolsó harmadában szinte egyeduralkodó vállalat már nem tudta korábbi sikereit tartósítani. A fejlesztések elmaradásával

20 Technológiai Lapok, 1897. 12. sz. 120. p. A kompaund gőzgép két különálló, de egymással sorba kapcsolt gőzhengerrel működő, azaz kétszeres expanziójú gőzgép. A tandem gőzgép két hengere, a nagy nyomású és a kis nyomású egymás mögött van elhelyezve.

21 Uo. 121. p.

22 Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye. 1898. 430. p., 448. p.

23 Technológiai Lapok, 1896. 4. sz. 46. p.

4. kép – Tüzoltósági vészvonat, Walser-katalógus, 1909

a termékválaszték egyre korszerűtlenebbé vált.²⁴ (4. kép) A nem egészen egy évtizeddel korábban még másfélezer foglalkoztatott munkás száma 1904-re 600 főre (magában a gépgyárban ez nem érte el a 300-at sem) zsugorodott.²⁵ Mindezek következtében a vállalat – mintegy tükörképeként is az általánosan kedvezőtlen hazai gépipari helyzetnek, – 1900-tól szinte minden évben veszteségesen működött.²⁶

1911 táján a hazai gépgyártó iparban addig soha nem látott koncentráció ment végbe. Az ugrásszerűen megnőtt igényeket a gépipari gyártókapacitások nem tudták kielégíteni. A válságos helyzetben lévő *Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Részvénytársaság* ebben már érdemben nem tudott részt venni.²⁷ A részvénytársaság vezetése még egy kísérletet tett a fennmaradásra. Ismét elhatározták a

24 Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Részvénytársaság ezelőtt Walser Ferencz. Árjegyzék, 1909.

25 Magyarország gépgyártása. 1901. 148. p.

26 Mihók-féle Magyar Compass 1904/05. 1905.

27 A mérleg nyereség-veszteség számla végösszege:

1897: + 50.154 korona

1898: + 20.646 K

1899: - 305.210 K

1900: - 155.606 K

1901: - 236.680 K

1902: - 289.976 K

1903: - 58.603 K

1904: *

1905: - 127.809 K

1906: + 132.326 K

1907: + 70.339 K

1908: - 19.969 K

1909: + 75.643 K

1910: *

1911: - 115.282 K

Forrás: BFL VII.2.e. Cégbírószági iratok. Cg. 1876/1345 - Budapesti Szivattyú és Gépgyár Rt. évi jelentés és mérleg az ... üzeméről. – A *-gal jelölt két évről nem áll rendelkezésre jelentés.

gyártmányfeleségek szűkítését és a gyártmánystruktúra korszerűsítését, a gyártástechnológia új alapokra helyezését, s az ehhez szükséges anyagi forrás megszerzése érdekében a Váci úti gyártelep eladásáról döntöttek, valamint az üzem kitelepítéséről egy olcsóbb és kisebb gyártelekre.²⁸

Mindezzel azonban elkéstek a tulajdonosok, s mintegy mentőövként elhatározták az adóssággal megterhelt cég beolvastását az egyazon bankérdekeltségű, hasonló gyártmányszerkezetű *Teudloff K. és Dittrich T. Gépgyár Részvénytársaságba*. (A kazán- és gépszerelvények gyártásával foglalkozó fémárú gyárat 1884-ben osztrák gyárosok alapították. Az első gyártelepe a IX. ker. Mihálkovicssz. u. 18. sz. alatt működött. A vállalatot a Bécsben létesített gyárral együtt 1895-ben az Angol-Osztrák Bank közbejöttével részvénytársasággá alakították.) Az 1913. április 30-ai rendkívüli közgyűlésen döntött az igazgatóság a teljes beolvadással járó egyesülésről.²⁹

A nevében is megszűnt Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Rt. minden vagyonát és üzletét átadta. Eladták a Váci úti gyártelepet és a Józsefvárosból ugyanekkor *kiköltöző Teudloff K. és Dittrich T. Gépgyár Rt.* 1914-ben Kispesten új gyártelepet létesített, ahol öntöttvasból armatúrákat, kutakat, szivattyúkat, tűzoltófecskendőket és különféle kocsikat, fertőtlenítőberendezéseket, sőt tűzoltó-gépkocsikat is gyártott, egészen a vállalat 1932-ben történt felszámolásáig.

A Walsér-féle utódcég, a Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Részvénytársaság beolvadása a közbejött háborús évek miatt is csak több évre áthúzódóan ment végbe. Amikor a részvénytársaságnak már semmiféle vagyona, sem tartozása nem volt, kérték a cégbíróságot, hogy töröljék véglegesen a társas cégek jegyzékéből. A vállalat megszűnését 1918. június 5-én jegyezték be.³⁰

A Budapesti Szivattyú- és Gépgyár Rt. Váci úti telephelyének eladásáról, a vevőről nincsen adatunk. Annyit tudunk, hogy a gyártmányok egy részének továbbvitelére egy magánvállalkozás keletkezett. Az 1920-as években a Lomb u. 34-36. sz. alatti, a Váci úti Magyar Acélárugyár mögötti telephelyen működő „*Walsér Ferenc*” cég tűzoltószerek és szivattyúk, köztisztasági és közegészségügyi eszközök gyártásával, harang- és fémöntéssel foglalkozott. Társulajdonosai **ifjabb Walsér Ferenc, Walsér János és Győző Gyula** voltak.³¹ A vállalkozás az I. világháború után a rekvirált harangok pótlására kialakult haranggyártási konjunktuurából érdemben kivette a részét. Számptalan, ma is létező harang került ki az 1920-as években a vállalkozást vivő ifjabbik Walsér Ferenc kezéből. Érdekesként megemlíthető, hogy a cég 1928-ban egy világszabadalommal, az elektromos harangozógéppel jelentkezett.³² A gazdasági világválságot a már egyre zsugorodó Walsér utód-üzem sem élte túl és az 1930-as évek legelején leállították.

A Váci út 69. sz. alatt, a volt Walsér-gyárral egyazon címen rövid időre feltűnt az 1921 januárjában alakult *Budapesti Fémöntőde és Armatura Gyár Részvénytársaság* nevű cég.³³ Nagy valószínűséggel a gyártelep egy részét bérelte, mert mérlegében a vagyon oldalon sem ingatlan, sem épület nem szerepelt. A fémek öntésével és megmunkálásával, fémből készült, fémrészeket is tartalmazó ipari-, műszaki-, gazdasági- és díszmű cikkek, alkatrészek, félkész- és késztermékek gyártására, javítására és kereskedelmére is berendezkedett cég azonban rövid életű volt, már 1926-tól veszteségesen termelt.

28 BFL VII.2.e. Cégbírósi iratok. Cg. 1876/1345 - Budapesti Szivattyú és Gépgyár Rt. évi jelentés és mérleg az 1911. üzemevről

29 BFL VII.2.e. Cégbírósi iratok. Cg. 1876/1345 - Budapesti Szivattyú és Gépgyár Rt. 1913. április 30-ai rendkívüli közgyűlése jegyzőkönyve

30 BFL VII.2.e. Cégbírósi iratok. Cg. 1876/1345

31 Józsa története. <http://www.debrecen-jozsa.hu> – A gyár levele az alsójózsai tanítónak a készülő harangok feliratáról. 1925. ápr. 7.

32 Ipari öntudatunk ébresztői... 235. ld. - „amely feleslegessé teszi, sőt adott esetben ki is küszöböli kb. 20 fillér óránkénti üzemeltetés ellenében a harangozó munkáját”.

33 BFL VII.2.e. Cégbírósi iratok. Cg. 14045

A gazdasági válság kitörésekor már felszámolás alatt állott, s gépi berendezéseinek értékesítése után 1935-ben el is hagyta a Váci úti gyártelepet.

Érdekességként megemlíthető, hogy ugyancsak ezen a címen szerepelt az 1927-ben alakult és rövidesen – talán érdemi működés nélkül – el is tűnt „*Metallurgia*” (másutt *Metallia*) *Elektro-Finomító Művek Részvénytársaság*, amely a gyártelepen felhalmozódott fémhulladékokból, öntödei selejt- és melléktermék anyagból történő másodlagos fémkinyeréssel kívánt foglalkozni.³⁴

*

A Váci út 69. sz. alatti egykori Walser-gépgyári telephelyet az 1930-as évek derekán az Árpád-híd építési munkáinak előkészületekor teljesen felszámolták. Ma a helyén a Magyar Államkincstár, a „Rendőrpalota” és az Országos Egészségügyi Pénztár épülete áll.

IRODALOM

Az ezredéves országos kiállítás gépipari csoportja 1897. Budapesti szivattyú- és gépgyár részvénytársaság. Technológiai Lapok. Bp.

BEREND T. Iván – SZUHAY Miklós 1973. A tőkés gazdaság története Magyarországon. Bp.

EDVI ILLÉS Aladár 1896. Budapest műszaki útmutatója. Bp.

GELLÉRI Mór 1887. A magyar ipar úttörői. Élet- és jellemrajzok. Bp.

Ipari öntudatunk ébresztői és munkálói. Bp.

Magyarország gépgyártása 1901. Technológiai Lapok. Bp.

Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota és az 1896. évi ezredéves kiállítás eredménye.

1898. Szerk.: Szerényi József – Matlekovits Sándor. VII. köt. Bányászat. Kohászat. Ipar. Bp.

Mihók-féle Magyar Compass 1904-05. 1905. Bp.

MINÁROVICS János 2008. Szabad egy Walserre? <http://www.magyar-tuzolto.hu> Magyar Tűzoltó. A

Magyar Tűzoltó Szövetség internetes lapja. Bp. Közzétéve: 2008. ápr. 1.

SÁNDOR Vilmos 1954. Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867 – 1890. Bp.

TARJÁN Rezső 1964. A vízipuskától a centrifugál szivattyúig. A tűzoltó fecskendő fejlődése. Bp.

34 BFL VII.2.e. Cégbírószági iratok. Cg. 27342

BIRTOKOSOK ÁRMENTESÍTŐ TÁRSULATAI A MAGYAR VÍZGAZDÁLKODÁS 19. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBEN

Fejér László

Az előzmények és az 1807. évi XVII. tc. megszületése

A történelemben nem számított új keletű dolognak az, hogy a vizek kártételei, vagy éppen hasznvétele érdekében emberek csoportjai szövetkeztek egymással, hiszen csak a közös érdekeken alapuló összefogással lehetett bármit is tenni. A Nílus folyóvölgyében élő egyiptomi törzsektől kezdve, az itáliai városok földbirtokosain, vagy éppen a szorgalmas németalföldi parasztkon keresztül számos példa utal arra, hogy a jogbiztonság bástyái mögött az emberek technikai tudása párosulva a nemes célra összpontosítható gazdasági erővel milyen eredményesen megművelhető hatalmas kertekké változtathatta a Tigris és Eufrátesz, valamint a Nílus folyók öntözésre alkalmas alföldjeit, a Pó völgyét, vagy akár Hollandia tengertől elhódított mezőit.

A víztársulatok múltjában kutatva, létrejöttüknek okait szemügyre véve, nem tekinthetünk el a hazai vízügyek török háborúk utáni történetének és az adott egymás utáni korszakok gazdaságtörténetének legalább vázlatos vizsgálatától. Történettudományunk zömében azonos képet fest a háborúk utáni ország állapotáról. Egyes vidékek elnéptelenedtek – bár korántsem akkora mértékben, mint ahogy az a köztudatba beivódott, – más területek elmocsarasodtak a vizek gyakori kiöntései következtében, s mindezek mellett, vagy éppen ezek miatt is folytatódott az Alföld pusztasodási folyamata.

A Rákóczi-szabadságharcral lezáruló, több mint két évszázados – csaknem megállás nélküli – háborús időszakot követően a 18. század nehézségekkel teli, de mégis békés viszonyai a mezőgazdaság fejlődését segítették elő. Ezt megelőzően a mezőgazdasági termelés szerkezete felemás képet mutatott. Egyfelől nagyobb biztonságot jelentett (ahol erre egyébként a természeti feltételek is adottak voltak), ha a kisebb jelentőségű gabonatermesztés mellett lábasjóságot (szarvasmarhát) tartottak, másfelől ez az állattartás – a tenyésztők közvetlen fogyasztását leszámítva – évszázadokon át az ország egyik fő kiviteli cikkét jelentette. Az sem volt mellékes szempont, hogy az állatállomány a háborús viszonyok között jobban volt menekíthető, mint a helyhez kötött növényi kultúrák.

A vázolt képhez az is hozzátartozik, hogy a háborús állapotok a gabona keresletét növelték, hiszen a végvárok legénységét és a harcoló hadseregeket élelmezni is kellett. Ez a fokozott konjunktúra azonban csak a végvárok ellátó vidékeit érintette, távolabbról a terményfelesleget a közlekedési és szállítási viszonyok elégtelensége miatt csak igen drágán lehetett volna célba juttatni. Így aztán nem is csodálkozhatunk, hogy szinte vármegyényi területen a földbirtokoknak alig volt értéke.

A 18. század társadalmi-gazdasági, műszaki és államszervezeti viszonyai csak lassan fejlődtek abba az irányba, amely az ország újjáépítéséhez reális gazdasági alapot nyújthatott. A vizek szabályozását – a királyi kamara számára – elsősorban a víziutak kialakítása és fenntartása jelentette. A Temes – Bega-csatorna és a század végén építeni kezdett Ferenc-csatorna mellett felvetődött a Duna – Tisza-csatorna eszméje is, amely aztán évszázadokon át elő-előtűnt a különböző gazdaságfejlesztési programok részeként. A századvég országán kívüli háborúi által keltett gabonakonjunktúra nem csupán a termőterületek kiszélesítésének (így az ármentesítési, lecsapolási gondolat egyre nép-

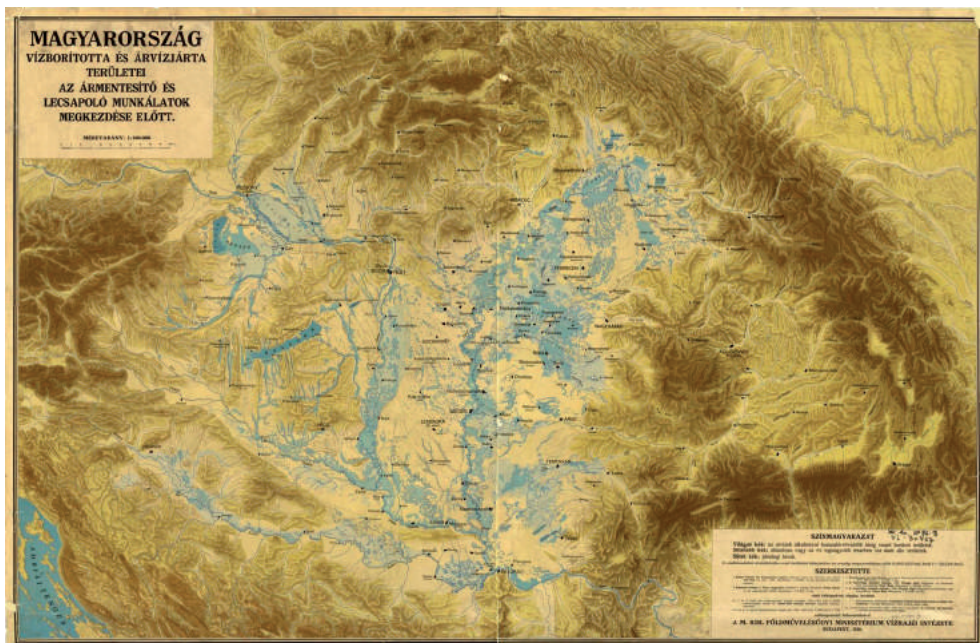
szerűbbé válásának), hanem a vízutak fejlesztésének is kedvezett. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a háborús konjunktúra elodázta a – nyugat-európai értelemben már akkor is elavultnak tekinthető – feudális termelési viszonyok reformját. Nem véletlen hát, hogy a kedvező piaci helyzet elmúltával a 19. század első negyedében egyre élesebben vetődött fel a gazdasági-politikai reformok kérdése. Ebben a történelmi helyzetben a hazai vizeket illetően kiútként az arra alkalmas hazai folyók hajózhatóságának biztosítása, és az időszakosan, vagy állandóan vízzel borított termőterületek ármentesítése és lecsapolása kínálkozott. (1. kép)

Amikor általánosságban a nagy hazai folyók szabályozásáról beszélünk, akkor két műszaki feladatról beszélünk, jelesül a folyó túlfejlett kanyarulatainak átvágásáról és a folyómeder fenntartásáról, valamint a folyó mindkét partján épített árvédelmi töltésekről. Jóllehet a kétféle feladat elvégzése csak összehangoltan oldható meg, a költségek viselésének tekintetében viszont lényeges különbség volt!

A bécsi udvar és az általa vezérelt kamarai pénzügyi kormányzat a hajózás elősegítését közfeladatnak tekintve, már a 18. század végén lépéseket tett a nagyobb folyók szabályozási terveinek kidolgozására és a kanyarátvágási, mederfenntartási munkálatok megkezdésére. Az ármentesítések (valamint a lecsapolások és egyéb vízrendezések) végrehajtása, és a költségek kifizetése alapvetően az abból hasznot húzó birtokosokra hárult. A korábban elszigetelten és nem átfogó jelleggel végzett „regulázások” gyakori kudarca az érintett birtokosok összefogása irányába hatott.

A 18. század legnagyobb méretű vízszabályozási vállalkozása a négy vármegye területére kiterjedő Sárvíz-Kapos-Sió rendezése volt. Már a század közepén szóba került a Sárvíz vizét visszafogó, a Sárköz elmcasarosodását okozó vízimalmok (ill. víztorlasztó gátjaik) megszüntetése, de a tulajdonosok ellenállása, a jogi szabályozatlanság és a pénzhiány késleltették a munka végrehajtását.

1. kép – Az I. katonai felmérés alapján rekonstruált térkép, amely a vízszabályozások előtti vízi világot érzékelteti

A Sárköz és a környező Duna-völgyi területek gondja az országgyűlést is foglalkoztatta, amely az 1807. évi XVII. tc.-kel megteremtette a társulatok működésének jogi alapjait. Ezek szerint, ha egy vízfolyás rendezésében, mocsár lecsapolásában érintettek tekinthető birtokosok nagyobb része a munkálatok megindításában érdekelt, akkor az általuk megalakított vízszabályozó társulat határozatai a társulattól kimaradó birtokosokra is kötelező érvénnyel bírnak, s a költségekhez a munkák elvégzéséből rájuk eső többlethaszon terhére kötelesek hozzájárulni. Ha az utóbbiak, akik a szabályozással nem értettek egyet – a költség-hozzájárulást megtagadták, akkor a munkálatok nyomán származó többlethasznuk a tartozás kiegyenlítéséig zárolhatóvá vált. A vízszabályozások ügyét erőteljesen pártfogoló József nádor személyes közbenjárására 1810. szeptember 11-én megalakult az első magyarországi társulat, a Sárvízi Csatorna Társulat. (2. kép)

A társulati mozgalom megindulása, a Tiszavölgyi Társulat kezdetei

Az 1820-30-as esztendőkből a századelő mezőgazdasági konjunktúrája már a múlté. A napóleoni háborúk befejeződése a határokon túl eladhatatlanná tette a minőségileg gyengébb termékeket. Az önmagát túlélő feudalista rendszer válsága tönkremenéssel fenyegette a közép- és kisbirtokos nemesiséget, s a liberálisabb eszmékkel ismerkedő polgárság – nem is szólva a jobbágyság milliós tömegeiről, akik szabadabb viszonyok között akartak élni – egyaránt a társadalmi rend és gazdaság modernizálását sürgették.

Az első társulati úton végzett vízimunkát a Dunántúlon a Sárvíz lecsapolása és a ma is létező malomcsatorna megépítése jelentette. Az elvégzett munka az érdekeltek teljes megaláztatását hozta, hiszen volt akinek a nem egészen másfél évtized alatt kifizetett hozzájárulását a lecsapolt terület jövedelme már az első évben megtérítette. A vállalkozás sikeres fordulata már menetközben mozgósította a Kapos-völgy birtokosait és 1821-ben itt is megalakult egy társulat. Az elszórta jelentkező

2. kép – A Sárvíz és a Malom-csatorna napjainkban
(Vizy Zs. felvétele)

társulati kezdeményezések azonban nem voltak tartósak, hiszen nem volt tapasztalat, hiányzott a jogi szabályozás is – mi legyen a már megépült művekkel, hogyan működjenek a továbbiakban a társulatok? Ezt a kérdést sikerült a vezető mérnök, **Beszédes József** közreműködésével a pozsonyi országgyűlésnek 1827-ben rendeznie a XXXIII. tc. megalkotásával. Jellemző módon azonban ez a törvény még nem a társulatokkal, mint szervezetekkel foglalkozott, hanem a megépült töltések, csatornák fenntartásának és védelmének dolgával.

Noha a Dunántúlon elért eredményekről az országgyűlésen is számot adtak, a Tisza-szabályozás csak az 1830 – 40-es évek árvizei nyomán került sürgősen napirendre. A kormányzat mindenesetre még az 1820 – 30-as években megkezdte a nagyobb folyók, a Duna és Tisza, valamint mellékfolyóinak vízrajzi felmérését, amely a későbbiek folyamán nem csupán megbízható kiindulópontot jelentett a szabályozási tervek elkészítéséhez, hanem a vízrajz tudományának hazai fellendüléséhez is jelentősen hozzájárult. A Duna- és a Tisza vízrajzi adatainak összegyűjtése, elemzése, térképsorozatának összeállítása nemzetközi tekintetben is kimagasló mérnöki teljesítménynek számított.

A kormányzati tényezők számára először a tiszai mérnökök által végzett vízrajzi felmérés adatai tették nyilvánvalóvá, hogy a Tisza és mellékfolyóinak árvizei az érintett 18 vármegyében 854 települést veszélyeztethetnek. Ez a feltűnően magas szám sok mindenről árulkodott. Nem valószínű, hogy évszázadokkal ezelőtt élt eleink szánt-szándékkal árvíznek kitett helyen építették fel tanyáikat, falvaikat. Azok legnagyobbbrészt egykori szárazulatokon álltak, de a Tisza és mellékfolyóinak vízgyűjtő területén évszázadokon át végzett erdőirtás és legeltetés következtében fokozatosan növekedett a hegyvidékekről a síkságokra lezúduló eső és hólé mennyisége, s ez az időjárási változásokkal párosulva egyre emelkedő árvízszinteket eredményezett. Tudvalévő ugyanis, hogy a hegy- és dombvidékek erdői – a csapadékvíz egy részét visszatartva és felhasználva – késleltetik a felületükre hulló víz összegyülekezését, lefolyását, valamint aljnövényzetükkel és gyökereikkel gátolják a termőtalaj lesodródását, az eróziót. Így azután egykor biztonságosnak tekintett ármentes vidékek veszélybe kerültek és a szántóföldi gazdálkodás is kiszámíthatatlanabbá vált.

Széchenyi István, akit a király 1845-ben a Helytartótanács Közlekedési Bizottmányának elnöki teendőivel bízott meg, azon az állásponton volt, hogy a Tisza és mellékfolyóinak rendezése egységes feladatot képez, amelynek legfőbb érdekeltjei és költségviselői a területileg érintett birtokosok lehetnek, mert sem a kormányzat, sem pedig a vármegyék nem képesek önmagukban a munkálatokat maradéktalanul végrehajtani. Természetesen a kormányzati érdekltség kettőssége is kimutatható volt, hiszen a szabályozott – tehát hosszában lerövidített – Tisza a sószállítási költségek jelentős megtakarításával a sókereskedelmi monopóliumot kézben tartó államnak kiadás-csökkenést jelentett, s hosszabb távon a kincstár gyarapodását lehetett remélni az ármentesített területek többletjövedelme utáni adóemelkedéstől is.

A Tisza-szabályozás érdekében Széchenyi fáradhatatlan agitációba kezdett, s munkájának eredményeképpen a Tisza (és mellékfolyói) csaknem teljes hosszában a nagybirtokosok (Andrássy-, Károlyi-, Szapáry-, Sennyey-, Lónyai-, Wenckheim-, Dessewffy-, Vay-, Mailáth-családok tagjainak) vezetésével megalakultak a különféle Tisza-szabályozási társulatok, amelyek azután 1846-ban a központi Tiszavölgyi Társulatban tömörültek. Tekintettel a szabályozáshoz fűződő – imént említett – állami érdekekre a társulatok arra számítottak, hogy a munkálatok indításához szükséges kezdő tőkét valamilyen módon az állam meghitelezi. A kormányzat azonban a napi politikai szempontokat is figyelembe vette, s ahhoz akarta kötni a kölcsön folyósítását, hogy a Tiszavölgyi Társulat vezérkarába az udvar érdekeit mindenkor kiszolgáló politikusok kerüljenek. Ez viszont az ellenzéki vármegyékben hangadó nagybirtokosokat tántorította volna el a Tisza-szabályozási ügy mellől. Mindez jellemzi azt a politikai erőteret, amelyben Széchenyinek és társainak meg kellett küzdenie a nagyszabású

vállalkozás sikeréért. A folyószabályozási munkák megkezdésére még ugyanazon év nyarának végén került sor az ünnepélyes tiszadobi kapavágással. A szabályozási terveket az időközben elhunyt **Vásárhelyi Pál** koncepciójának és a külföldi szakértőként meghívott **Pietro Paleocapa** véleményének megfelelően alakították ki.

Meg kell jegyezni, hogy a szabályozási elképzeléseket illetően több variáció is közkézen forgott, a napilapokban a kérdésről heves viták is folytak, de a vitázó felek egy dologban egyetértettek, a Tisza völgyének vizeit szabályozni kell. A kezdetben állami támogatást is maga mögött tudó vállalkozást, ill. annak központi szervét, a Tiszavölgyi Társulatot a szabadságharc leverése után felszámolták, de a munkálatok császári nyílt parancs alapján maradéktalan állami adminisztráció mellett folytatódtak.

Társulati munkák az abszolutizmus idején és az első „belvíz”-törvény

Az 1850-es évek időjárási szélsőségei gyakran próbára tették a még csak félig elkészült töltéseket. A nem kellőképpen összehangolt mederátvágások és töltésépítések – amelynek kialakulásában jelentős szerepe volt a rendelkezésre álló anyagi források szűkösségének és a birtokosok földéhségének – jelentős mértékben megzavarták a folyó vízjárását. Még mielőtt a birtokosok minél több termőföld iránti fokozott sóvárgását, ill. a töltésépítések körüli garasoskodását elmarasztalóan említenénk, nem szabad figyelmen kívül hagyni egy igen fontos körülményt: az egész magyarországi ármentesítés – gazdasági alapjait tekintve – lényegesen különbözött a hasonló célú itáliai, franciaországi, vagy éppen holland vállalkozásoktól. A hazai ármentesítésekre az volt a jellemző, hogy azokat nem egy tőkeerős mezőgazdaság hajtotta végre termőterületeinek védelme, vagy termelésének hatékonyabbá tétele érdekében, hanem éppen ezektől a munkáktól várták a hazai mezőgazdasági tőkefelhalmozás megindulását, megerősödését, nagyobb ütemű fejlődését. Az már más kérdés, hogy a Tisza-szabályozás első évtizedeiben az ármentesítés hasznait élvező birtokosok többletbevételüket nem a mezőgazdaságba forgatták vissza, hanem a jóval nagyobb haszonnal kecsegtető és állami támogatást is maga mögött tudó vasútépítkezésekbe fektették be.

Jóllehet az abszolutizmus kormányzata betiltotta a Tiszavölgyi Társulatot, és az ármentesítések ügyét is szigorú hivatali felügyelet alá helyezte, a munkálatok centralizálása amúgy „jót tett” a munkák folyamatos végzésének. Igaz ugyan, hogy az állami feladatként megjelölt mederszabályozások nem tartottak lépést a töltésépítésekkel, ráadásul a Vásárhelyi-féle koncepció, majd a Paleocapa-féle elképzelés közötti szakmai „billegés” nem tettek jót a munkák hatékonyságának, de a kortárs kormányzati és műszaki szakemberek menségére el kell mondani, hogy hasonló nagyságrendű természetalakítást, mint amilyent a Tisza-szabályozás jelentett, Európában addig sehol nem végeztek, tehát hiányzott a kellő tapasztalat. (3. kép)

A kormányzat a kezdeti időszakban – hogy megnövelje az ármentesítés iránti birtokosi hajlandóságot, a mentesített ártéri földekre 15 évi adómentességet ígért, ami valóban lendületet adott a társulati vízimunkáknak. Egy másik kézzel viszont belekavart a rendszerbe, amikor 1855-ben a mellékfolyók szabályozásának dolgát kivette a Tisza-szabályozás ügyeinek köréből és a területi illetékes helytartóságok felügyelete alá helyezte. Így aztán megtörtént, hogy az egyik mellékfolyónál nagy erővel olyan feladatokat is elvégeztek, amelyek túlszárnyalták a tiszai fő munkákat, s ez a túlzott előrehaladás veszélyeket rejtett magában, másutt pedig éppen ellenkezőleg történt minden, ami viszont hátráltatta a munkák egységes műszaki kezelését. Sajnos ez az helyzet több mint tíz évig fennállt és sok kárt okozott a szabályozási munkáknál.

A kiegyezéssel kialakult új politikai körülmények – jóllehet sokan fűztek hozzá nagy reményeket – nem sokat segítettek a folyószabályozások ügyének. Az addig a társulatok irányításában vezető szerepet játszó, s a napi politikai közügyektől magukat kényszerűségből, vagy elvből távol tartó

nagybirtokosok belevetették magukat a politikai küzdelmekbe, s figyelmükből kevesebb jutott a társulati munkákra, mindenki az új helyzetbe került ország közjogi rendszerének kialakításával foglalkozott.

A társulatok körül megmutató anomáliák, az árvízi gátszakadások, a meg-megakadó építkezések, a társulatok anyagi nehézségei, tengődése a kormány és a törvényhozás figyelmét a társulatokra irányította. Jóllehet nagy kölcsönökre nem számíthattak az ármentesítés szervezetei, az 1871-ben meghozott társulati, valamint gátrendőrségi törvény legalább rendezni igyekezett a társulatok jogi-szervezeti helyzetét. Amint arra épp a szegedi árvíz katasztrófa mutatott rá – nem sok sikerrel!

Az árvédelmi gátak 19. századi megépítésével új, korábban nem ismert sajátos feladat is jelentkezett. A megépített töltések – miközben védték az ármentesített területeket a folyók elöntésétől, – megakadályozták a gátak mögött felgyülemlett csapadékvizek, vagy megemelkedett talajvizek (belvizek) bejutását a befogadó folyókba. Ennek következtében – egy-egy nedvesebb esztendőben olyan földek is víz alá kerülhettek, amelyek korábban hírből sem ismerték az elöntéseket. Az árterek birtokosai számára a belvizek elleni védekezés lassanként ugyanolyan fontos kérdéssé vált, mint maga az ármentesítés, hiszen számukra szinte mindegy volt, hogy termésüket az árvíz, vagy a belvíz teszi tönkre. Már a 19. század közepén megkezdődött a belvízcsatornák hálózatának kiépítése, s a hosszan tartó árvízi időszak alatt a befogadó folyó medrébe közvetlenül nem ereszhető vizek áttemelésére 1878-ban a Sajfoki-csatorna torkolatában megépült az első belvízi szivattyútelep. (4. kép)

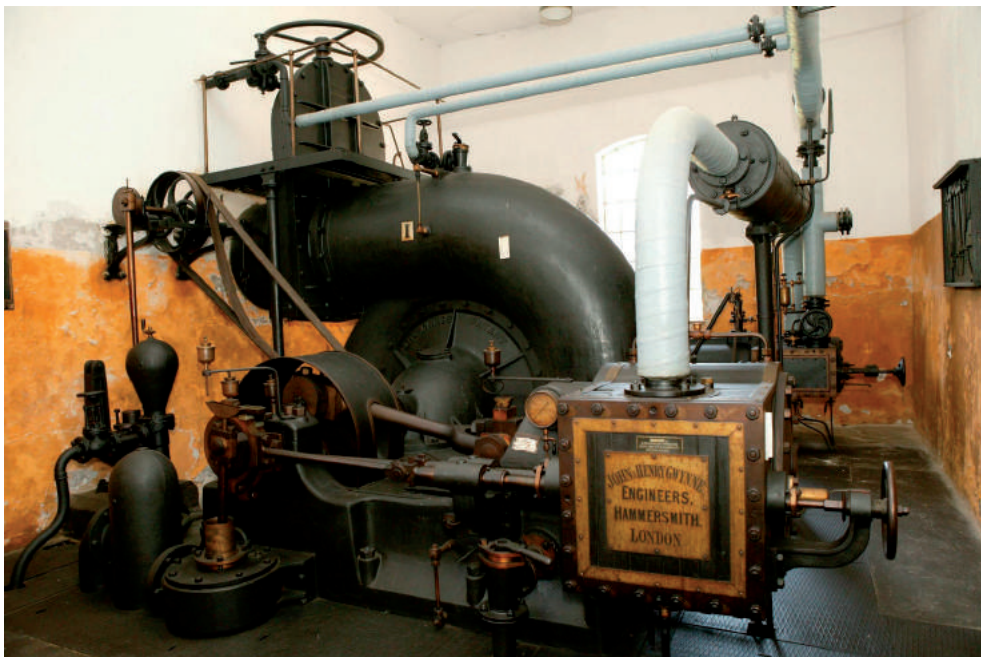
Tekintettel arra, hogy az addigi vízi törvények csak az ármentesítésekkel, ill. a folyók hajózhatóságának biztosításával foglalkoztak, s az ármentesítő társulatokat is az árvizek elleni védelemre szervezték, a törvényhozás nem kerülhette meg a belvizek kérdésének rendezését. A társulatok előbbutóbb kénytelenek voltak felvenni tevékenységi körükbe a belvizek levezetésének műszaki feladatait. A vízlevezető csatornarendszer és műtárgyainak (átereszek, zsilipek, majd később a vízáttemelő szivattyútelepek) megépítése nem várt költségekkel terhelte meg az ármentesítő társulatokat, amelyek amúgy is ingatag gazdasági háttérrel rendelkeztek.

A kezdetek óta eltelt évtizedek alatt általános tapasztalattá vált, hogy a belvízi elöntések gyakoribbak, mint az árvizek, s összességükben azonban a száraz esztendők többször fordulnak elő, mint a nedvesek. Ez időről-időre napirendre tűzte az ármentesített területek öntözésének kérdését.

A vizsgált időszakban napvilágot láttak az első elképzelések az Alföld aszály által veszélyeztetett területeinek öntözésére, igaz, a csapadékosabb években e tervek a kormányzati íróasztalfiókok mélyére kerültek. E téren lényeges előrelépést csak a **Kvassay Jenő** által az 1870-es évek végén megszerzett kultúrmérnöki hivatalok szívós munkája hozott.

3. kép – A Körösök szabályozásának főmérnöke, Bodoki Károly
(Székelyhidi Attila festménye)

4. kép – Az első magyarországi szivattyútelep angol gépei a Heves megyei Sajfokon

A szegedi árvíz és a vízjogi törvény megszületése

Az árvédelmi munkák jelentős előrehaladása a 19. század utolsó harmadában lendületet adott a mezőgazdaság szerkezetének változtatásához, a belterjes gazdálkodás elemeinek térhódításához. A birtokosok immár nemcsak a szántóterület kiterjesztésében voltak érdekeltek, hanem a több termelés kibontakoztatása céljából a talaj termőképességének fokozásában is. Sok helyen ugyanis az ármentesítés nem oldotta meg a terület vízháztartásának mezőgazdasági szempontú gondjait. Jelentős volt az olyan sárrétek, nádasok, mocsarak területe, amelyeknek vízpótlása időszakos vízfolyásokból, a rossz vízgazdálkodású talajokba beszivárogni nem tudó csapadékból, vagy a környező területek fakadóvízeiből származott. Mindezek mellett tény, hogy a Kárpát-medence taljai kevés kivétellel rossz víz-háztartásúak. A gyakran szélsőséges időjárás következtében néhol túlságosan is telítődnek nedvességgel, máskor viszont erősen kiszáradnak. Ezért azután különösen fontossá vált – a tenyészidőszaknak megfelelően – a talaj vízállapotának „kormányzása”, az időjárási anomáliák hatásainak kiegyenlítése az alagsövezés, öntözés és más műszaki beavatkozások alkalmazásával.

Amúgy Széchenyi szemei előtt egykor az ármentesítést betetőző öntözéses gazdálkodás kialakulása lebegett, de erre az idő a kiegyezést követően még sokáig nem érett meg. Nem csupán azért, mert teljességgel hiányoztak az erre vonatkozó törvényi feltételek, hanem azért is, mert az öntözés egy mérőben más gazdálkodási kultúrát igényel, mint amilyent az akkori hazai viszonyok között gazdálkodók megszoktak. A talajjavítás, az ármentesítéssel nyert földek termőerejének okszerű kihasználása a 19. század utolsó másfél évtizedében vette kezdetét.

Az egymást követő árvizek után az 1860-as évek első felében az évszázad aszálykatasztrófája sújtotta az Alföldet. Sokan az aszály kialakulását is a vízimunkáknak tulajdonították, mondván, hogy az

egykori nagy kiterjedt vízfelületek párolgásának hiánya okozza a rendkívüli szárazságot. Ezt a vélekedést ugyan a kortárs tudósok hamarosan megcáfolták, de a vízszabályozások iránti általános bizalmatlanság új erőre kapott, amikor az 1879-ben levonuló tiszai árvíz Szeged városát hullámsírba döntötte.

Az országos felháborodás **Tisza Kálmán** kormányát nemcsak az addigi vízimunkák, hanem az állami és társulati műszaki szolgálat helyének és helyzetének, valamint a vízügyek törvényi szabályozásának gyökeres felülvizsgálatára készítette. A kormányzat által felkért külföldi szakértők a Tisza dolgában az addig követett műszaki elvet helyesnek ítélték, de a végrehajtás módját erős kritikával illették. A töltések méreteit nem tartották elégségesnek; szerintük a vízszabályozás költségeit a kormányzati és társulati tényezők alábecsülték; a vízügyek terén működő személyzet létszámát a munkákhoz viszonyítva elégtelennek ítélték; hiányolták a szükséges vízrajzi adatok gyűjtését, de a törvényi szabályozást sem tartották megfelelőnek, és szóvá tették a munkák végrehajtásához szükséges hitelek csekélységét. Mindezek pótlására lázas tevékenység indult meg az 1880-as években.

A már korábban is fontolgatott társulati törvénymódosítást Tisza Kálmán viharos gyorsasággal még a nyár elején elfogadtatta a parlamenttel. Az 1879:XXXIV. törvény számos tekintetben állami kötefőket rakott a társulatok nyakába. Szigorította a tevékenységükkel kapcsolatos állami ellenőrzést. Éves számadásaik elfogadását, kölcsönfelvételi szándékukat például miniszteri jóváhagyáshoz ill. engedélyezéshez köthették. Az ún. „magánöblözetek” (azaz az egy birtokos tulajdonát képező egy egész ártér) védelmére tervezett vízimunkák végrehajtása is engedélykötelessé vált. Az árvédelmi létesítményeik fenntartásának ellenőrzésére ettől kezdve a folyam mérnökség, vagy ennek hiányában az államépítészeti hivatal kapott felhatalmazást. Hosszasan lehet még sorolni mindazokat a megkötéseket, amelyeket már az 1871-es társulati törvényben is érvényesíteni kellett volna.

A hazai „vízgazdálkodás” – bár akkor ezt a kifejezést mai értelmében még nem használták – fejlődésének gátját egyre több szakember és kormányzati tényező abban látta, hogy hiányzik a vizek dolgát érintően az átfogó jogi szabályozás. Amikor tehát az uralkodó 1884. évi trónbeszédében ígéretet tett a megfelelő törvény előkészítésére és elfogadására, a legjobb közigazgatási és vízügyi szakértők láttak munkához. (5. kép)

5. kép – gr. Lónyay Menyhért,
a Tiszavölgyi Társulat elnöke

A társulati mozgalom kiteljesedése, vízszabályozó és vízhasznosító társulatok tevékenysége

A hazai vízimunkák történetében új fejezetet nyitott az 1885-ben megalkotott vízjogi törvény. A számos, – addig rendezetlen kérdést tisztázó és ezáltal a magyarországi vízgazdálkodást jelentős mértékben elősegítő – törvény megalapozottságát és tartósságát az bizonyítja a legjobban, hogy számos rendelkezése egészen 1964-ig érvényben volt. Az új vízjogi törvény – a megváltozott vízgazdálkodási

helyezhez és feladatokhoz híven – vízrendező és vízhasználati társulatokat különböztetett meg. Az előbbiek fő feladatát a mederszabályozások, partbiztosítások és ármentesítések képezték, az utóbbiak pedig elsősorban a lecsapolásokkal, belvízlevezetésekkel, öntözéssel, patakszabályozással foglalkoztak. A vízjogi törvény a víztársulatok szervezetének és működésének minden részletét pontosan szabályozta. Gondoskodott az árvédelmi művek és műtárgyak védelméről, az árvédekezés kiépítéséről, és az ezzel kapcsolatos társulati kötelezettségek szabályzatba foglalásáról.

A törvény megszüntette a vizek kizárólagos magántulajdonát, s meghatározta a hatósági, illetve a szabad rendelkezés körébe vonható vizeket. Ettől kezdve a kerületi kultúrmérnöki hivatalok hatósági szakértői feladatokat is elláttak, s az intézmény nagymértékben bekapcsolódott a vízügyi közigazgatásba.

Erre szükség is volt, mert az árvizek által a múltban rendszeresen sújtott ősi árterek mellett az árvízszint növekedése következtében új, korábban vizet nem látott ún. „fennsíki” árterek is keletkeztek. A század utolsó éveiben a társulati érdekeltségbe e területek tulajdonosait is kötelezően bevonták, ami meglehetősen feszültséget keltett mindaddig, míg a megfelelő művek megépítése a fennsíki árterek birtokosai számára is biztosítottak előnyöket a korábbi állapottal szemben. E munkálatok nagy részét azonban már nem az ármentesítő társulatok, hanem a vízjogi törvény rendelkezéseinek köszönhetően gombamódon szaporodó vízszabályozó, vagy vízhasználati társulatok végezték a kultúrmérnöki hivatalok felügyelete és irányítása mellett.

A társulati mozgalom önkormányzatába való fokozatos állami beavatkozás jeleként megjelent a „közérdekből fenntartandó” víztársulat fogalma és gyakorlata is. Azzal, hogy a kormányzat bizonyos társulatokat közérdekűnek nyilvánított, kötelezhette az érintetteket az országos érdekeket is jelentő vízi munkák végrehajtására, illetve a költségek előteremtésére. Az így megnövekvő társulati terhek elensúlyozására a rentabilitás határán túli költségeket az állam magára vállalta. Ez, egyes állandó pénzügyi létbizonytalanságban dolgozó társulatok számára, egyfajta biztonságot is jelentett, így nem volt ritka eset, hogy egy-egy társulat minden követ megmozgatott a „közérdekű” kategóriába sorolásáért.

A századfordulóra a Tisza völgyében csaknem teljesen, a Duna mentén pedig kisebb öblözetektől eltekintve nagyrészt készen állott a mentesített árterek védelmére szolgáló töltéshálózat, s ezzel együtt a Duna-völgyben több mint 4 ezer km, a Tisza-völgyben pedig csaknem 8 ezer km vízlevezető árokhalózat szolgált az árterek káros vizeinek eltávolítására.

A 20. század elején a társulatok által végrehajtott lecsapolások mellett a fő feladatot a belvízrendezések jelentették. Jellemző adatként érdemes megemlíteni, hogy 1913-ban már 101 társulat alakult meg kifejezetten a belvizek levezetése érdekében. Érdekeltségi területük meghaladta a 4000 km²-t. Több mint felük a Duna völgyében tevékenykedett. A Tisza vidékén kevesebb lecsapoló társulat alakult, mert itt a nagy vízrendező társulatok a belvízrendezéssel együtt többnyire elintézték a mocsarak lecsapolását is.

A vízjogi törvény értelmében a 19 század végén megsaporodtak a mederkarbantartási munkák, amelyeket a kultúrmérnöki hivatalok végeztek, s melyeknek költségeit nem a társulatok, hanem a hatóságilag megállapított érdekeltek viselték.

A Duna völgyében felszaporodott ármentesítő társulatok a Tisza-völgyi társulatokhoz hasonlóan működésük és szervezetük egységesítése, érdekeik közös képviselése céljából – önkormányzatuk fenntartása mellett – 1909-ben megalakították a Dunavölgyi Víztársulatok Szövetségét.

Mindent összevetve, az ország ármentesítési munkálatainak jelentős része még az I. világháború kitörése előtt befejeződött. Az állami kezelés alatt álló (azaz hajózható) folyókon a meder szabályozását az állam, az ármentesítést pedig a társulatokba tömörült érdekeltek végezték. A nagy vízimunkálatok másik csoportja, az árvédelmi töltések mögött összegyűlő belvizek rendezése a háború előtt nagy területre kiterjedően ugyancsak elkészült. Az érdekelt társulatok a káros vizeket csa-

tornahálózatok és szivattyútelepek építésével a főbb befogadókba bevezették. (6. kép)

Egyedül az öntözésre és ipari vízhasználatra alakuló víztársulatok száma nem növekedett jelentősen. Ennek fő oka abban keresendő, hogy a víz mozgató erejének kihasználására, vagy egyéb ipari célra törekvő társulások – a földművelésügyi miniszter rendelete értelmében – csak az összes érdekelt egyhangú akaratával alakulhattak meg. Ipari vízhasználatra 1889-ig mindössze 3 társulat jött létre, azonban ezek érdekeltiségei is csaknem kivétel nélkül malmok működtetésére szorítkoztak.

A társulattípusok érdekeltégi területviszonyainak összehasonlításából még szembeötlőbb a vízmentesítési (tehát árvédelmi, mederrendezési, lecsapolási, belvízrendezési stb.) céllal megalakult társulatok és az öntözési társulatok közötti nagyságrendi különbség. A századfordulón az előbbieket több mint 38.000 km²-t képviseltek, míg az öntözési társulatok ennek 0,43 %-át, azaz 163 km²-t tekinthették érdekeltégi területüknek.

Amíg a 19. század vízimunkálatai között első helyen a főbb folyók szabályozása szerepelt, addig a századvég tapasztalatai világossá tették, hogy a feladatot nem lehet megoldani a vízgűjtő-területek rendezése, azaz a kisebb folyók és patakok lefolyási viszonyainak szabályozása nélkül. A vízjogi törvény a vízfolyások (tehát a nem állami gondoskodás alá eső vizek) rendezését elsősorban a parti birtokosok kötelességévé tette, s a nagyobb szabású mederrendezéshez állami támogatást is kilátásba helyezett. Az említett kisebb folyók (így például a Dunántúlon a Felső-Rába, Répce, Zala, Kapos, Marcal, vagy az Alföld peremvidékén a Zagyva, Tarna, Sajó, Hernád, stb.) és az egyéb vízfolyások rendezése a vízjogi törvény megjelenését követő évtizedben kevésbé haladt előre, elsősorban azért, mert a vizek völgyei többnyire keskenyek voltak és így a szabályozási költségek viszonylag kis területre felosztva igen magas átlagértéket jelentettek, amit az érintett birtokosok nem tudtak megfizetni. A kormányzat a helyzetet, valamint az 1913-ban országszerte tapasztalható nagy esőzések következtében jelentkező károokra tekintettel, kénytelen volt a jövőt illetően a szabályozási költségek jelentős részét átvállalni és az állami költségvetésbe beiktatni. Bár a hamarosan kitörő világháború e vízimunkák java részét levette a napirendről, 1914-ben még lényeges szabályozásokat hajtottak végre a felvidéki folyóknál és az erdélyi hegyvidék patakjainál.

A vízszabályozási munkák a magyar táj vízrajzi képét visszavonhatatlanul megváltoztatták. A hajdani vízivilágból élő, kenyerüket veszített emberek nagy része beállt kubikosnak, s munkájuk nyo-

6. kép – Belvizeket átemelő egykori Hosszúfoki gőzüzemű szivattyútelep a Körösök vidékén
(Vizy Zs. felvétele)

mán a Kárpát-medencében csaknem 40.000 km²-nyi árterület mentesült az árvizek elöntéseitől.

Az ármentesítő és más víztársulatok túléltek a második világháborút is, s tevékenységük szerve-
sen illeszkedett a magyar vízgazdálkodás rendszerébe egészen az 1945-ös földreform végrehajtásáig.
Ekkor a földosztás megszüntette a társulatok addigi bázisát jelentő nagybirtokokat, s ettől kezdve
egy-egy társulat nem néhány tucat tőkeerős földbirtokostól, hanem több száz, vagy akár több ezer
kisgazdától, földhöz juttatott egykori zsellértől kellett behajtsa a működését biztosító ártéri járulé-
kot. Ilyen körülmények között a mindinkább az állami költségvetés támogatására szoruló társulatok
1948. évi államosítása már egy új rendszer kiépülését jelezte a magyar vízgazdálkodás történetében.

IRODALOM

- A magyar vízszabályozás története. 1973. Szerk.: Ihrigl Dénes. Bp.
- DÓKA Klára 1987. A vízimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági irányításában. Bp.
- DUNKA Sándor – FEJÉR László – VÁGÁS István 1996. A veritékes honfoglalás. Bp.
- FEJÉR László 2010. A víztársulatok 200 éve. Bp.
- FEJÉR László – Koltay József 1992. Gróf Széchenyi Istvánra emlékezve – A vízgazdálkodási társula-
tok múltja és jelene. In: Vízügyi Közlemények, 1992/1. sz.
- JÓZSA László 1902. A kultúrmérnöki intézmény története (1876 – 1901). Bp.
- KÁROLYI Zsigmond 1960. A vízhasznosítás, vízpépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon.
Bp.
- KENESSEY Béla 1931. A csonkamagyarországi ármentesítő és lecsapoló társulatok munkálatai és
azok közgazdasági jelentősége. Bp.
- KOLOSSVÁRY Ödön 1905. Magyarország mederrendező és árvédelmi munkálatainak fejlődése
1899-ig. Bp.
- KVASSAY Jenő 1907. A víztársulatokra vonatkozó statisztikai adatok. Bp.
- LÁSZLÓFFY Woldemár – DARÁNYI Ignác 1880. A Tiszaszabályozás jövendő szervezete. Bp.
- MÉSZÁROS Vince 1979. Széchenyi és a magyar vízügyek. Bp.
- VIRÁG Árpád 2006. A Sió és a Balaton közös története (1055 – 2005). Bp.

A VÁROSI KÖZLEKEDÉS IPARI KISZOLGÁLÓI A DUALIZMUS KORÁBAN

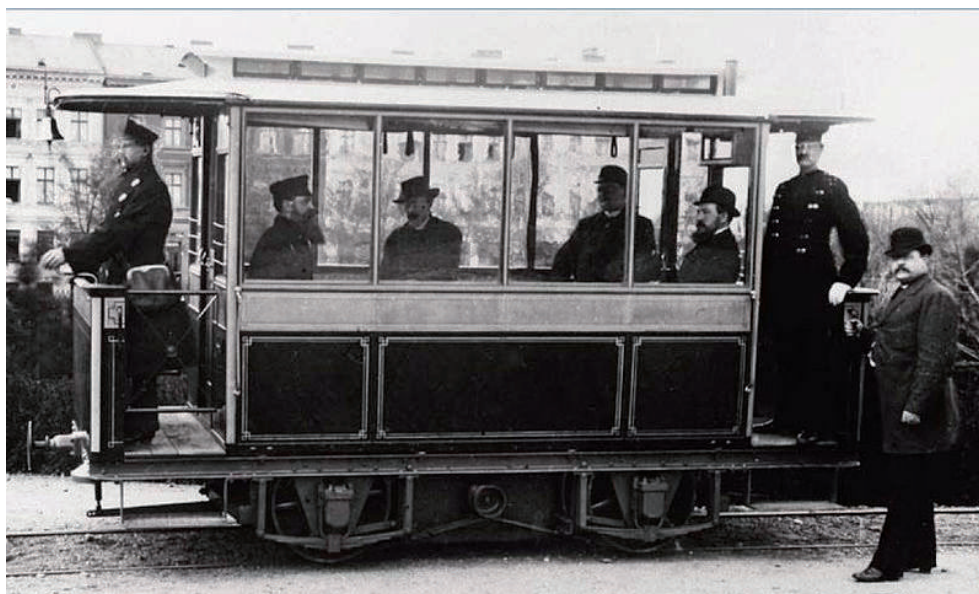
Merczi Miklós

Városi közlekedésnek nevezzük a szaknyelv szerint azt, ha egy település, nevezetesen egy város területén, illetve vonzás-körzetében két adott pont, azaz végállomás között több személy szállítására szolgáló jármű menetrend szerint, megadott útvonalon közlekedik. (1. kép)

Ilyen jellegű közlekedés a franciaországi Nantes-ban indult meg először 1823-ban, ezt megelőzően a 17. században **Pascal**nak volt társaskocsi kísérlete, amelyen maga a Napkirály is utazott. 1832-ben már Pesten is járt omnibusz egy városligeti vendéglős, nevezetesen **Kratochwill János** jóvoltából, üzlete forgalmának emelése céljából. A következő állomás a fejlődésben a lóvasút volt, amely felhasználta a nagyvasút közúttal szembeni előnyét a városokon belül (gondoljunk csak a kor útviszonyaira, nyáron por, ősszel sár, télen hó és jég). Ez az egyenletesebb járást biztosító sín volt. Nagyobb befogadóképességű kocsikkal gyorsabban, könnyebben és kényelmesebben lehetett közlekedni. A pesti lóvasút **gróf Károlyi Sándor** kezdeményezésére indult el 1866-ban azért, hogy újpesti birtokaira az alkalmazottak gyorsan kijuthassanak. Budán inkább a szabadidős tevékenységhez való eljutást – kirándulás, fürdőzés – segítette a lóvasút megjelenése.

1. kép – Omnibusz végállomás Budakeszin. 1914-ben megírt és feladott képeslap

2. kép – Siemens villamosa Berlinben az 1880-as évek elején

A 19. század utolsó harmadában előtérbe került a villamosság alkalmazása a közlekedésben. Nem kis szerepe volt ebben **Jedlik Ányos**nak, aki felfedezvén a dinamóelvet, villanydelejes forgonyát egy kocsira telepítette, így hasznosítva és egyúttal átalakítva a villamos energiát mozgási energiává. De nem szabad elfelejteni **Werner von Siemens** nevét sem, aki Jedliktól függetlenül jutott a dinamóelv ismeretére, 1881-ben Berlinben már meg is építette a közúti villamosvasútját. (2. kép)

Balázs Mór londoni közlekedési tanulmányai során szerzett tapasztalatait hazahozva közúti villamos építésére tett engedélyezési javaslatot a fővárosnak, amelyet kísérleti jelleggel meg is kapott. Siemenssel, akivel baráti viszonyt ápolt, vállalatot alapított és megvalósították a körúti villamost. A siker garantált volt, egyenes út vezetett a budapesti villamos-hálózat fejlődéséhez. Két társaság „versengett” az utasokért. A Balázs Mór-féle cég – Budapesti Villamos Városi Vasút (BVVV) – eleve villamos vasutakat épített, míg a konkurens Budapesti Közúti Vaspálya Társaság (BKVT) a lóvasúti vonalait villamosította.

A vidéki nagyvárosok sem maradhattak el helyi közlekedésük kiépítésében. Érdekeség, hogy a géperejű közforgalmú városi közlekedés nem a fővárosban létesült először, hanem Debrecenben. A pályaudvartól a Piac utcán át a Nagyerdőig 1884-ben indult gőzvontatású városi vasút. A lóvontatást is figyelembe véve a következő táblázat mutatja meg a vidéki városok helyi közlekedésének megindulását. (3 kép)

	VÁROS	ÜZEM NEVE	NYITÁS	ÜZEMMÓD	VILLAMOSÍTÁS
1.	TEMESVÁR	TKVT→TVVV	1869. július 8.	lővontatás	1899. július 27.
2.	ARAD	Aradi Közúti Vaspálya és Téglagyár Rt	1869. október 24.	lővontatás	1917. február 12. (gőzüzem)
3.	NAGYVÁRAD	NGKV→NVVV	1882. augusztus 28.	gőzüzem	1906. április 25.
4.	SZEGED	SzKV	1884. július 1.	lővontatás	1908. október 1.
5.	ESZÉK	Eszéki Közúti Vasút	1884.szeptember 10.	lővontatás	1926. december 13.
6.	DEBRECEN	DHV	1884. október 2.	gőzüzem	1911. március 15.
7.	ZÁGRÁB	Zágrábi Közúti Vasút	1891. szeptember 5.	lővontatás	1910. augusztus 18.
8.	KASSA	KKV→KVKV	1891. november 1	lővontatás	1914. február 28.
9.	BRASSÓ	BHHÉV	1892. március 7	gőzüzem	
10.	KOLOZSVÁR	Kolozsvári Közúti Vasút	1893. augusztus 21.	gőzüzem	
11.	POZSONY	PVVV	1895. augusztus 27	villamos	1895. augusztus 27.
12.	SZOMBATHELY	VEMR	1897. június 4.	villamos	1897. június 4.
13.	MISKOLC	MVV	1897. július 10.	villamos	1897. július 10.
14.	SZABADKA	SzPVV	1897. szeptember 7.	villamos	1897. szeptember 7.
15.	FIUME	Fiumei Villamos Közúti Vasút	1899. november 7.	villamos	1899. november 7.
16.	SOPRON	SVEV	1900. május 1	villamos	1900. május 1.
17.	SZATMÁRNÉMETI	SzEHÉV	1900. június 14	vegyes gőz- és villamos	1900. június 14.
18.	NAGYSZEBEN	Nagyszebeni Városi Villamosvasút	1905. szeptember 8.	villamos	1905. szeptember 8.
19.	NYÍREGYHÁZA	Nyv.Kv.	1905. december 20.	vegyes benzin-elektromos	1911.
20.	TÁTRAFÜRED	TVV→THÉV	1908. december 16.	villamos	1908. december 16.
21.	HÓLAK-TRENCSEN	HTV	1909. augusztus 27.	villamos	1909. augusztus 27.
22.	ÚJVIDÉK	UVRT	1911. szeptember 30.	villamos	1911. szeptember 30.
23.	PÉCS	PVKV	1913. október 20.	villamos	1913. október 20.

3. kép – Vidéki városi vasútüzemek megnyitása

(Barna = először lővasút közlekedett, majd villamosították. Kék = elsőként gőzüzemű vasút épült.

Piros = eleve villamos közúti vasút indult meg. Zöld = vegyes üzemű vasutat működtettek.)

A történelmi Magyarországon a városi közlekedés területi elosztása nagyjából egyenletes volt. A közúti vasutak célszerűségi alapon épültek meg. Jellemzően a vasúti pályaudvarokról, illetve az állomásokról indultak a városközpontok felé. Olyan városokban jött létre először ló vontatta, később géperejű, majd villamos vasúti közösségi közlekedés, ahol a lakosság száma meghaladta, vagy legalábbis megközelítette a 30 ezret. Persze van kivétel: Ilyen például a tátrafüredi villamos, vagy Trencsén-Hőlak között vezetett helyi vasút. Ezeknél a városoknál megint csak a szabadidő eltöltésére, az odajutás megkönnyítésére szolgáltak a közúti vasutak. De a villamos megindulásakor Szombat-hely is kisebb város volt, ellenben itt a város vezetése és a polgárosodó lakosság kezdeményezte és finanszírozta (!) a villamos megindulását.

A legtöbb esetben hálózatról beszélni badarság lenne, hiszen egy központi vonalon bonyolódott le a forgalom. Persze a nagyvárosok kivételek, nevezetesen Szeged, vagy Nyíregyháza. A villamosok utazóközönségét – az omnibuszokéhoz hasonlóan – elsősorban a kis- és középpolgárság, az értelmiség, a tisztviselők, munkások képezték, azon társadalmi rétegek, akiknek nem tellett magánfogatokra, vagy bérkocsikázásra, de voltak annyira módosak, hogy a gyaloglás helyett a villamost válasszák. Ahol a nagyvasúti szabványnak is megfelelő felépítményen közlekedtek a járművek, ott a vasút és a város közötti árufuvarozást is a helyi közlekedési társaság bonyolította le. (4. kép)

Az ipar fejlődéséhez nagyban hozzájárultak a közúti vasutak azzal, hogy a vonalaik összekötöttést létesítettek a gyárak és a nagyvasút között az iparvágányok kiépültével. Ezzel a termelő üzemek gyorsabban juthattak a vasúton szállított nyersanyaghoz, illetve a késztermék is hasonlóan érkezhett el a célállomásra. A teherszállítás révén a városi vasutak jelentős anyagi forráshoz juthattak, amit a hálózatfejlesztésekbe visszaforgathattak. (Már ahol volt hálózat.) Ez a városi közlekedés és az ipar közötti kölcsönhatás egyik iránya. A másik a városi vasutak ipari háttérének biztosítása volt. A kiegyezést követő, addig még nem látott ipari fellendülés elsősorban a mezőgazdasági gépgyártásnak volt

4. kép – Lóvasutak találkozási Rákosszentmihályon a 19. század végén

köszönhető. Ezt követően óriási hatással volt a konjunktúrára a közlekedési eszközök gyártása. Kocsik – különféle teherkocsi, személykocsik tömege – vontatójárművek, majd sínek, al- és felépítmények, hidak, állomások, egyszóval az infrastruktúra megteremtése nagy, de igen gazdaságos feladatot rótt az erre szakosodott gyárakra. A háttér-tevékenységet adó beszállítói hálózat is kezdett kialakulni. A könnyűiparra is hatással volt a közlekedés. Gondoljunk csak a művesen kialakított, kárpitozott kocsi-belsőkre, vagy az egyenruha szükségletre.

A közlekedési járművek gyártásához igen sok szakma összehangolt munkájára volt és van szükség. A kocsigyártás alpmesterei a bognárok, akik a kerekek avatott gyártói voltak. De egy jobb kocsi előállításához szükség volt kovácsra, esetenként lakatosra, nyergesre, kárpitosra, síjgyártóra, sőt fényezőre. Neves cég volt a pesti Salétrom utcai Kölber Kocsigyár, ahol évi 4-500, egyedi tervezésű és gyártású kocsi készült el. De eladtak különböző méretű omnibuszokat is a közforgalom számára is. Ezen kívül számos kocsigyártó műhely működött országosan, egyesek európai elismertséget szereztek maguknak. Itt kell megemlíteni – nem kis büszkeséggel, hogy a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum őrzi az egyetlen, eredetiben fennmaradt magyar omnibuszt, egy Reitter-féle járművet.

A fent bemutatott táblázatban szerepelt 23 város elég tetemes járműgennyel jelentkezett az iparnál, itt nem említve a fővárosi járműparkot. A lóvasút üzemeltetésére, a járművek biztosítására – tekintettel arra, hogy ez a tárgyalt időszak legelejére tehető – a magyar közlekedésipar nem volt felkészülve. A lóvasúti forgalom számára még a bécsi vagongyárból szereztek be kocsikat, vagy a vasutak a saját, manufaktúráisan felszerelt műhelyeiben építették meg. (5. kép)

A villamosvasút építésének és üzemeltetésének kérdése már más elbírálás alá esik. Ez a lóvasúthoz képest sokkal veszélyesebb üzemnek minősíthető, mivel általában 550 Volt egyenfeszültség volt az energiaforrás. Maga a villamos-hálózat kiépítése, az áramellátás komoly szakértelmet igényelt. Siemens elméletére alapozva Magyarországon a Ganz gyár teremtette meg a városok többségében a vil-

5. kép – Szegedi villamos a 20. század elején

lamosvasutak energiaellátását. De azért egy-egy vasútnál, (példa erre Debrecen), a Siemens és Halske cég végezte el a munkát. A síneket főleg Diósgyőrben, illetve Resicabányán gyártották. A nyomtávolsága miatt is – mivel az megegyezett a nagyvasútéval – a sínek gyártásának technológiája jól bevált sémán működött. Így a nagyipari síngyártás e két helyre koncentrálódhatott.

A kimutatható járműbeszerzési nyilvántartások szerint a Ganz 250 darab, a Győri Vagongyár 230 darab, a **Schlick Henrik** alapította Váci úti Öntöde és Járműgyár 45 darab, az aradi Weitzer kocsigyár 140 darab motor-, pótkocsit gyártott a vidéki közúti vasutak számára. (6. kép)

Budapestre a Ganz 350 darab, a Schlick 1100 darab Siemens rendszerű villamos berendezéssel felszerelt járművet szállított. Ez a két cég volt a főváros legnagyobb beszállítója. Például a Schlick volt a Millenniumi Földalatti Vasút járműszállítója is. (Egyes esetekben a vasút a saját műhelyében villamos üzemre alkalmassá tette egynemely lóvasúti kocsiját, nagy többségben a pótkocsikat.)

Az európai kontinens első földalatti kocsijai igazi mérnöki bravúrnak számítottak. A modern Budapest jellemzője volt a csatornahálózat kiépítése, legalábbis a belvárosban. Ennek eredménye a körüti főgyűjtő csatorna volt, amit az 1870-es évek végén építettek meg. Akkor nem gondoltak arra, hogy néhány évvel később az Oktogonnál a felszín alatt majd vasút közlekedik, ezért nem került elég mélyre a csővezeték. Amikor a millenniumi ünnepségekre készülve megtervezték a földalattit, az derült ki, hogy a csatorna miatt a vágányoktól a felsővezeték céljaira szolgáló mennyezeti sínekig alig több mint három méter maradt a kocsik számára. Hogy ebbe a szűk alagútba beférjenek a járművek, azt a megoldást találták ki a magyar mérnökök, hogy úgynevezett hattyúnyakas alvázat építenek. Már akkor alacsonypadlósnak minősülő jármű két végén az alváz hosszartóit felhajlottak, erre helyezték el az áramszedő mechanikus rugózását, a tető fölé pedig csak a csúszó sínek nyúltak. Igaz ezáltal a járművezetőnek csak kb. 1 méter magasságú vezetőfülke maradt, ahová a homlokfalon lévő ajtón keresztül mászhatott be. Tekintettel a rövid – 12-15 perces – menetidőre, azért nem volt

6. kép – Az 1914-ben elindult kassai villamos

ez oly kényelmetlen munkakörülmény. Mindezt élőben is meg lehet nézni Budapesten a Deák téri Földalatti Vasúti Múzeumban, ahol a világon egyedül álló módon egy eredetileg is forgalmi célokat szolgáló, de már felhagyott alagútban két kocsi is kiállítottunk. (7. kép)

A közlekedési eszközöket előállító gyárakban az ipar számos szakmáját kellett csoportosítani a feladatok végrehajtásához. Nagyon felkészült vasas szakiparosokat követelt a kezdetben szegecselt, majd hegesztett alvázak elkészítése. A kocsiszekrények építése fajtától függően asztalos vagy lakatos ismereteket, magas szaktudást igényelt. Példaként megint a földalatti vasút álljon itt. A forgalom lebonyolítására kétféle kocsit rendeltek.

10 darab fém- és 10 darab faburkolatút. A fém villamos-sárgára volt fényezve, a fa barnára lakkozva. Sőt a 20. kocsit különleges kivitelűre építették. Ez volt a szalonkocsi, amit kivételes alkalmakkor közlekedtettek. Ilyen volt, amikor 1896. május 8-án **Ferenc József** a belvárosból a Városligetbe utazott megtekinteni az Ezredévi Kiállítást. Annyira tetszett a látvány, hogy még mielőtt a magyar ipar impozáns bemutatóját megtekintette volna, „nagy kegyesen” megengedte a főváros és a vasút képviselőinek, hogy a „kisföldalatti” felvehesse a nevét. Így lett egészen 1919-ig a neve: Ferenc József Villamos Földalatti Vasút. Mind a faipari, mind a vasas mesterség a legmagasabb színvonalon tükröződik vissza. Beülve a kocsiába – amit csak különleges alkalmakkor, fokozott figyelem mellett lehet megtenni a látogatók néha furcsa viselkedése miatt –, minden apró részlet megjelenik a szemünk előtt, művészi élményben lehet részünk, akár egy képtárban. (8. kép)

8. kép – Szabadkai villamos

7. kép – Villamos-forgalom Miskolc főutcáján a 19 – 20. század fordulóján

A járművek megépítéséhez öntő szakma is kellett. A kocsik öntöttvas tetőmervítő bordáit öntőmesterek készítették el. Ezeken jelentek meg a különböző tájékoztató és figyelmeztető feliratok, mint hogy „TILOS A DOHÁNYZÁS”, vagy „TILOS A KÖPKÖDÉS!” (Ez a korszak szenvedély-betegének, a bagósoknak szólt, hogy káros tevékenységük még károsabb végeredményét ne a padlóra ürítsék.) (9. kép)

Korábban már említettem a személykocsik komfortos elrendezését. Magas színvonalú kárpitos munka eredményét élvezhették azok az emberek, akik az első osztályú kocsikban utaztak. (A HÉV-en volt első-, másod- és harmadosztály. A fogaskerekűn csak másod- és harmadosztály. Igaz a működésük kezdetén a svábhgyei hírességek kedvéért – mint például Jókai Mór – a város felé néző kocsivégén kilátásos szakaszt rendeztek be fotelok elhelyezésével.) Kényelmes ülés, függöny, amely a nyári pótkocsik esetében a naptól, illetve az esőtől védte meg a finnyás utast. Bőripari szakmunkások készítették el a mennyezeti kapaszkodókat. Szintén bőrből készült a kocsik hosszában végigfutó jelzőberendezés, aminek segítségével kontaktusban volt a kalauz járművezetővel. (10. kép)

9. kép – Fiumei számológédu villamos ábrázolással

Annyira nem volt bonyolult az elektromos berendezés egy villamos motorkocsin, de mindenképp újdonságnak számított. A német technológiát átvéve hamar betanultak a magyar szakmunkások, és megbízható villanszerelési munkát végeztek. A földalattin mechanikus jelet adott az állomásról kihaladó motorkocsi – egyszerűen elütött egy kart, amely villamos jellé alakulva jelzőlámpán jelent meg, utasítva a követő kocsit, hogy beérkezhet az állomásra. Akkor ez volt az első ilyen jellegű

10. kép – Nyíregyháza látkép villamos kitérővel

berendezés Európában, amit – a vasúttal együtt – nyugat-európai szakemberek jöttek tanulmányozni. (Megjegyzendő, hogy Párizsban 1900-ban indult a földalatti.) Tehát villanszerelői háttérrel is rendelkezni kellett egy jó járműgyárnak.

A külső megjelenésre is komoly gondot fordítottak a járműgyárak, illetve a megrendeléseket adó vasutak. A szépen fényezett kocsikra a cégjelzéseket, a figyelmeztető feliratokat egy mára már eltűnt szakma képviselői, a címfestők vitték fel. A kivételes kezűgyességgel rendelkező mesterek munkái mára eltűntek még a muzeális járművekről is. Manapság a számítástechnika vívmányait vesszük igénybe hasonló feliratok elkészítéséhez. (11. kép)

Az első években a villamosvasút iránt nem volt túl nagy bizalom. Félték a városok vezetői az új energiahordozó alkalmazásától, ezért néhol előírták, hogy a remízben felfűtött, bármikor bevethető gőzmozdony legyen készenlétben az üzem közben jelentkező hiányosságok megszüntetésére. Később a járművek átvételekor is szigorú előírásokat, a mai értelemben vett műszaki vizsgát kellett teljesíteniük. Ehhez jól felkészült szakmai gárdára volt szükség a gyárakban, a vasútépítéseknél, az e tevékenységeket kiszolgáló háttérparban. A korszak nagy járműgyáraiban, mint a Ganzban, a Schlickben, vagy a Wetizerben, a győri vagongyárban korszerű szerszám- és célgépek álltak rendelkezésre. A kezelésükhöz kezdetben importból szereztek be szakmunkásokat. Viszont erre a korszakra tehető, amikor a szervezett szakoktatás beindult, így az iskola elvégzése után fiatal munkások állhattak a legmodernebb gépek mögé, hogy közlekedési eszközökhöz hibátlan alkatrészeket gyártsanak. (12. kép)

Jellemző a szakoktatás színvonalára, hogy a járműgyárban tanoncként tevékenykedő fiatalok, miközben készült egy-egy gőzmozdony, kocsis, stb., azalatt ők ötszörös kicsinyítésben elkészítették a modelljét, sok esetben működőképes kivitelben. Ezzel a tanulók gyakorlati módon sajátíthatták el a rajzolás tudományát, illetve plasztikusan találkoztak a különböző anyagfeleséggel. Ezek a modellek aztán a Közlekedési Múzeumba kerültek és megalapozták a vasúti gyűjtemény M=1:5 léptékű modellszekcióját. Műtárgypótló szerepük megkérdőjelezhetetlen!

11. kép – Újvidék főtere „igen zsúfolt” villamos-forgalommal

A 19. század utolsó részében az ipar jelentős hányadát tette ki a közlekedési eszközöket, azokhoz alkatrészeket gyártó cégek száma. A dualizmus korától ez a tendencia egészen az 1980-as évek végéig tartott. Sajnos a megváltozott gazdasági körülmények a 100 éves vasúti járműgyártás végét jelentették. (13. kép)

Bár nem a korszakhoz tartozik, de a hely szelleme megkívánja az utolsó fotót. Ezen az 1924-ben megépült, a Sátoraljaújhely főutcáján is áthaladó Hegyközi Kisvasút látható, amelyet sajnos – nem szakmai indokok alapján – 1980-ban megszüntettek.

12. kép – Pécs történelmi belvárosában ma már elképzelhetetlen a villamos!

13. kép – Sátoraljaújhely a helyközi kisvasúttal

SÉTA A DRÁGASÁG PALOTÁJÁBAN¹

S. Nagy Anikó

Drágaság palotájának az 1897. február 15-én megnyitott, **Pecz Samu** műegyetemi tanár által tervezett, külsejében ma is változatlan, sárga és piros téglákkal kirakott, pirogránittal díszített homlokzatú, mázas cseréppel fedett, vasszerkezetű, méreteiben is monumentális, galériás budapesti Központi Vásárcsarnokot nevezték az első világháború idején.² (1. kép) A Duna-parti nyílt zöldség- és gyümölcspiaccal együtt a főváros közéletének tükrére volt. (2. kép)

A Központi Vásárcsarnok alapszabályzatban rögzített feladatát képezte a főváros lakosságának ellátása hatóságilag ellenőrzött, jó és olcsó élelmiszerekkel, továbbá kiszolgálni az öt kerületi csarnokot, ahol kizárólag kicsinyben árusíthattak. A 10.400 négyzetméteres alapterületű nagycsarnokba vasút vezetett. Az élelmiszerszállító hajók és uszályok a piacnál kötöttek ki, ahol a pincékhez vezető 120 méteres alagút bejárata volt.³ A nagybani forgalmat a termelők, a bizományosok, a nagykereskedők és a hatósági közvetítők bonyolították le a csarnok árverésein, amelyek kezdetét harangszó jelezte.⁴

A csarnok keleti, Pipa utcai oldalán kicsinyben árusítottak, ez volt a kofák igazi birodalma. A fal mellett álltak a húsosok zárt pavilonjai. Előttük sorakoztak a nyitott árusító helyek, a vasvázás, drótfonatos „rekesztek”, felettük cégtáblákkal. A Vásárcsarnok szabályzata meghatározta az árukat: hús, vad és szárnyasok, édesvízi és tengeri halak, kenyér, tej, vaj, sajt, tojás, főzelék félék, zöldség, burgonya, gyümölcs, fűszerek, virág, élő madarak, olcsó háztartási eszközök, konyhaszerek stb. Az árusok a csarnok márvánnyal borított fiókos pultjait használták és csak hitelesített mérleggel dolgozhattak. (3. kép) A halasok egységes tölgyfahordókat kaptak. A baromfipiac volt leghátul. Az árusok helypénzt, havi- vagy napidíjat fizettek. Szabályozták a „járva-keelve” árusítást és a hordárok tarifáját is. A mozgóárusok száma a háború idején megszaporodott, sok hadirokkant kapott engedélyt. A csarnokban jó hírű vendéglő is működött, **Krúdy Gyula** megemlékezett róla *Nagyétvágyú vendég* című novellájában.

1. kép – Budapesti Központi Vásárcsarnok. Képeslap, 1900 körül

2. kép – Duna-parti piac a Vámház előtt. Képeslap, 1910-es évek

1 A Hadtörténeti Múzeum „A hátszág Nagy Háborúja 1914–1918” című konferenciáján (2011. november 29–30.) elhangzott előadás. A képek magángyűjteményből származnak. A fotóreprodukciókat Nagy Géza készítette.
2 A vásárcsarnok történetéről bővebben: NAGY G. 1997., S. NAGY A. 2007. 146–153. pp.
3 HORVÁTH B. 1915. 737. p.
4 BASCH I. 1912. 217–218. pp.

3. kép – A Központi Vásárcsarnokban. Fénykép, 1920-as évek

romnaponként tájékoztatott az árakról. (A csarnok árstatisztikája európai viszonylatban egyedülálló volt, csak Párizsban jelent meg hasonló árjegyzés.) Fejlécén 1914. augusztus 8-tól felirat mentegetőzött: „A július 28.-ikától jelentkező árszökéseket a hadi állapot magyarázza meg.”

1914. július 30-án a kormány a kereskedelmi minisztériumban értekezletet tartott Budapest élelmiszerellátásáról. A főváros kérte a kormány intézkedését az élelmiszerek kiviteli tilalmára, a vámok felfüggesztésére, a maximális árak hatósági megállapítására, a lisztkészletek összeírására, polgárság céljára történő rekvirálására. Engedélyért folyamodott nagyobb élelmiszerkészlet felvásárlására, melyre Budapestnek égetően szüksége volt.⁶ A kormány abban bízott, hogy a háború legfeljebb három hónapig tart, intézkedéseit halogatta vagy késedelmesen hozta meg. Akkor engedélyezte a készletek felvásárlását, amikor az árak már jócskán felszöktek. Ahelyett, hogy az elsőrendű szükségleti cikkek árát azonnal maximálta és kivitelét megtiltotta volna, megelégedett annak rendeleti úton való kimondásával, hogy az árakat aránytalanul magasan megszabni nem szabad. Az ármaximálást lehetővé tevő törvénymódosítást csak az első háborús év végén tette meg.⁷ A közellátás háború alatti megszervezéséért felelős állami szerv, az Országos Közélelmezési Hivatal 1915. október 26-án jött létre. Az állami elosztó központok egy része akkor alakult, amikor már az áru fogytán volt. A késedelmes intézkedéseknek nem csak a lakosság látta kárát, hanem a legnagyobb fogyasztó, az állam is.

A magára maradt főváros piacrendészeti intézkedésekkel igyekezett a csarnokokban és a nyílt piacokon a kiskereskedelem túlságosan magas árait letörni az árusítóhely megvonásával, az árak kötelező kiírásának elrendelésével, az ellenőrzés megszigorításával. A felhozatal megkönnyítésére a kereskedők szállítási igazolványt kaptak. A Székesfőváros 1915. június 8-án kelt határozata alapján a Vásárcsarnok igazgatósága a vásárigazgatósággal együtt megállapította az élelmiszerek és egyéb fogyasztási cikkek napi árát, amelyet kiplakátóztak. (A főváros házinyomdája ontani kezdte a falra-

Még el sem dördültek a fegyverek, már a mozgósítás idején elszabadult az élelmiszerek ára. (Árésés csak az értékpapírok piacán volt.)⁵ 1914. július 27-én 1 kg burgonya 9 fillérbe került, 30-án már 36 fillérré áruulták. A paradicsom kilója 20 fillérről 56 fillérré, a liszté pedig 8 fillérré nőtt. Akadozott a felhozatal, a katonaság használta a vasútvonalakat. Sokan pánikba estek, temérdek élelmiszert vásároltak össze. A *Vásárcsarnoki Értesítő* melléklete a háború alatt há-

5 HÄUTLER G. 1918/1–2. 139. p.

6 SIDÓ Z. 1915. 334. p.

7 1914. évi L. törvénycikk, a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: LXIII. törvénycikknek és a hadiszolgáltatásokról szóló 1912: LXVIII. törvénycikknek kiegészítéséről. Budapesti Közlöny, 1914. december 30.

gaszokat, a Vásárcsarnok egy napról napra megújuló plakátkiállítás képét mutatta.) 15 napig terjedő elzárást és 200 koronáig terjedő pénzbírságot helyeztek kilátásba a túl magas árakért, de hiába: „*A drágaság mint az áradat tör, zúz és söpör maga előtt minden akadályt, s az egzisztenciáknak a tízezreit temeti a maga piszkos hullámaiba.*” – vélekedett *Az Újság* 1915. szeptember 30-án.

Ekkor a Központi Vásárcsarnok hadvezérei már a kofák voltak. (4–5. kép) Kofakartellbe tömörülve, a csarnokkal szembeni Nádor Szálló kávéházában lévő főhadiszállásukon adták ki a felvásárlási és az eladási árakra vonatkozó „napiparancsaikat”. A has jól fizet, mert kényyszerhelyzetben van – gondolták.

Réggel 4 órakor indultak a „kofa-villamosok” Zuglóból a Rákóczi úton végig, a Váci útról és a perifériákról a Központi Vásárcsarnok felé. Az árusok öt órakor már pakoltak a Duna-parton. A kofák elindultak bevásárolni. A hajóknál az ügynökökkel – akik igyekeztek felvásárolni a rakományt a kofák orra elől prágai, vagy bécsi megrendelők számára – együtt alkudoztak. Miután a termelői árakat nem maximálták, érdemes volt drágán is vásárolni, a lánckereskedelemben a külföldiek minden pénzt megadtak. A feldühödött kofák gyakran támadtak az ügynökökre keresetlen szavak kíséretében. A Vásárcsarnok melletti kiskocsmából hangos kofabeszéd, ádáz alkudozások hangja szűrődött ki.

A csarnokban „*nincs tekintélye a doktornénak, se a nagyságos, se a méltóságos asszonynak. Ott olyan egyformák, mintha sorozóbizottság előtt állnának. Ott csak egy úr van, a kofa, csak egy szemtelen beszélhet, a kofa, csak egy lehet aljas, piszok, példátlan, a kofa, a kofa, a kofa. Haptákban kell állni a kofa előtt, virágot kell neki vinni, szobrot emelni, kezet csókolni [...]* Elkényeztetett, körülrajongott démon lett a piszok kofából” – írta nem kis indulattal a *Pesti Futár*.⁸

A hadbavonult katonák feleségei nap mint nap úgy mentek a csarnokba bevásárolni, mint férjeik a harctéren rohamra: „*minden reggel szörnyű pofozkodások, apró kis pogromok, valóságos csaták zajlanak le. A letépett hajfonatok és szétdúlt kalapok úgy hevernek a feldöntött zöldborsós kosarak és szerteloccsantott tojások tartalmából összevegyülő szőnyegen, mint szétlőtt ágyúk vagy tréncocsik a galíciai sárban [...]* Létni, hogy milyen kifejezések, röhejek, rikoltások és pillantások röpködnek mostanság a vásárcsarnokokban, lebetetlen, a magyar szótár legalját mozgósítják e termetes delnök.” – olvashat-

4. kép – Kofák hordárral. Vadász Miklós ceruzarajza, 1910

5. kép – Kofa. Györi Aranka festménye képeslapon

8 Pesti Futár, 1915. október 1.

ták a *Pesti Hírlap*ban.⁹ A kofa messziről felismerte a briliáns fülönfüggőt viselő méltóságos asszonyt, utat tört neki a sokadalomban, mert tudta, mindent megvásárol, minden áron. A nagyságokkal és nagysádokkal már szigorúbb volt. Azokat nevezte így, akiknek kalap volt ugyan a fején, de pénztárcájukban csak néhány keserves korona, és akik gyakran távoztak a csarnokból sírva, karjukon üres kosárral a drágaság miatt. A vásárlók „tízparancsolata” nekik szólt. Betartásával nem vásárolhattak ugyan olcsóbban, de legalább szert tehettek egy kis főznievalóra:

- „1. *Ha úriasszony vagy és cselédet tartasz, sohase menj szolgálóddal, mert a kofák vacaknépnek neveznek vala.*
2. *Ha kalapod van, hagyd otthon, mert az árusok rádpirítanak: kalapra kellett száz korona, tejföltre nem telik kettő?*
3. *Cseléded legyen szerény és ne árulja el, hogy nálad szolgál, hanem mondja, hogy az ura elesett s ő magára maradt hat gyerekkel. Ez esetben nem kap olcsóbban semmit, de nem dugják el előle az árut.*
4. *Nagybankót ne vigyél magaddal a piacra, mert az árusok tisztelni fognak mondván: férjed-urad papirosbakancsot szállít a hadseregnek, s te duplán fizeted meg a szárazbabot.*
5. *Tiszteld a Rézi nénit, meg a többi nénit s ne szörnyülközz, ha tizszeres árat kérnek, különben neveznek vala téged ócska vacaknak, aki csak azért jár piacra, hogy szekérozza a népeket. (Népek alatt kofák értendők, te ugyanis ócska vacak vagy.)*
6. *Sohase fenyegetőzz rendőrrel, vásárbiztossal, mert familiád fölmenő ága ellen halasz kifakadást. Ha panaszkodsz, nézd meg a sóhivatal címét, ott elintézik ügyedet.*
7. *Ha boldogulni akarsz, szidd teli torokból a hatóságot, mert a kofák szerint a sok büntetéspénz miatt drágább a burgonya. A büntetéspénzt is neked kell megfizetni s ezért inkább ajánltatik a sóhivatal.*
8. *Ha gyerekeid vannak, sohase emlegesd, mert a kofa megkérdezi, hogy miért nincs pénzed. Arról se beszélj, hogy a férjed háborúban van, mert meghallod, hogy a te urad legalább is főhadnagy, aki tömérdek zsoldot húz.*
9. *Ne bosszankodjál és ne háborodjál föl semmin, mert amúgy sem segítesz magadon.*
10. *Egyáltalán ne jársz piacra, mert csak úgy lehetsz hosszú életű a földön. Ha sokáig folytatod rossz szokásaidat, hamarosan elpusztít a méreg, amit ott magadba szedsz.”¹⁰*

A hatóságok nem védték meg a vásárlókat, ezért a kofák szégyenletes uzsoraárain elkeseredett és feldühödött asszonysereg sokszor felborogatta a kosarakat, szétszórta és eltaposta a drága zöldséget, gyümölcsöt. Vidéken sem volt jobb a helyzet. Egy aradi kofa például dinnyét lékelt egy asszonynak, de amikor az nem fogadta el az éretlen gyümölcsöt, késsel az arcába szúrt. Egy hónapi fegyházat kapott érte.¹¹ Egy újságíró megkérdezte a „vásárcsarnoki árust”, hogy áruja miért olyan drága? A következő választ kapta: „*Jobbról is drágább lett, balról is drágább lett, hát nálam is drágább lett.*”¹²

Számtalan panasz érkezett a kofák visszaéléséről: súlyhiánnyal adták el a portékát, felvizezték a tejet, mézport hintettek a savóba, hogy tejföl legyen belőle. Ócska koffert vagdaltak a kolbászhusba,

9 Pesti Hírlap, 1915. június 5.

10 Piaci vásárlók kiskatéja. Budapesti Hírlap, 1916. január 12. 9. p.

11 Pesti Hírlap, 1916. január 1. 16. p.

12 Az Est, 1915. február 7. 5. p.

eladták a záptojást, vörösre festett korpát árultak paprika helyett, amelyről kiderült, hogy még a festék is hamis. Ők nem mondták el a kereskedők imáját: „...áldj meg engem a szeretet lelkével, hogy hamis mértékkel meg ne károsítsam azokat, kiket testvéreimmé tett atyai nagy szereteted.”¹³ A házaszszonyok okosítására *A bevásárlás művészete* című könyvecske külön fejezetet szentelt a hamisított élelmiszerek (tej, vaj, margarin, cukor, kávé stb.) felismerésének.¹⁴

Amikor 1916 őszén kormányrendelettel takarékoságból bevezették a heti két hústalan és az egy zsírtalan napot (kivétel volt a király születésnapja), megnőtt a kereslet a főzelékfélék és a zöldségek iránt. 1917 júniusában a kofák már olyan hallatlan magas árat kértek értük, hogy a Központi Vásárcsarnok igazgatósága új maximált árak megállapítását határozta el. Válaszul a kofák sztrájkba kezdtek, június 19-én a főzelék, a zöldség, de még a gyümölcs is eltűnt a piacról. A cseresznye kilója például korábban 320-360 fillér volt, a maximálás után legfeljebb 1 koronáért árulhatták volna. A kofák aznap be sem mentek a csarnokba. Az ármegállapító bizottság kénytelen volt kihagyni az új rendeletből az eltűnt zöldségféléket, amelyek ezután rögtön előkerültek a pult alól. Drágán ugyan, de árulták.

A vidéki piacokat ellepték a bécsi és berlini felvásárlók, akik az árakat túllícitálták. A gyümölcs külföldre szállítását nem korlátozták. Ami kevés megmaradt, azt az ugyancsak a csarnokban és a piacon vásároló katonaság vitte el. A vidéki termelők Pestre szinte semmit sem küldtek. Ekkoriban született a mondás: Pest éhen döglök, Ausztria jóllakik.¹⁵ A valóságban azonban a bécsiek is éheztek. (6. kép)

Augusztus első napjaiban megismétlődött a kofasztrájk, ezért helyszínen ítélkező rendőrbírókat küldtek a csarnokokba. A kofasereg megszélidült, de ez az intézkedés sem riasztotta el őket a drágá-

6. kép – Magyar kofák Bécsben az I. világháború idején. Fénykép

13 CSIKY L. 1896. 274. p.

14 KÜRTHY E. é. n.

15 Az Est, 1917. augusztus 3. 3. p.

tástól. Titkos jelekben állapodtak meg a vidéki parasztasszonyokkal: ahányszor a kofa a homlokán meghúzta a kendőjét, annyi koronával többet fizetett a maximált árnál, ha pedig a kezét végighúzta az álla alatt, akkor csak 20 fillérrel.¹⁶

Ritkábban ugyan, de a kofákat is átvették. A Központi Vásárcsarnokban történt az eset: a kofának egy falusinak látszó ember 100 literes hordóban libazsír ajánlott 2.400 koronáért. Az asszony kihúzta a hordó dugóját és megállapította, hogy a hordóban csakugyan libazsír van. Óvatosságból még egy nádpálcát is bedugott a hordóba és nagy meglepődéssel nyugtázta, hogy a hordó libazsírral tele. Annál nagyobb volt a meglepetése otthon, amikor a hordóból víz ömlött ki. Kiderült, hogy egy libazsírral töltött bádogcsövet helyeztek el a hordóban. A tettes, egy hasonló csalásokért megbüntett katoná hamarosan kézre került.¹⁷

Az élelmiszerek beszerzése kitartó utánjárást és türelmes várakozást igényelt, hosszú sorok kígyóztak a Vásárcsarnok előtt. **Bródy Sándor** szomorúan írt erről: „... még nem volt egészen fehér a reggel, amikor az asszonyok bús és türelmetlen serege megállt a kapu előtt, hogy ügyességgel, sőt ravaszsággal jó pénzért tejet vásárolhasson falusi asszonyoktól és egyéb kiskereskedőktől. Valahogy már tegnap híre támadt, hogy a felséges, szükséges, sőt okvetlen „Tej” megérkezik ma hajnalban, és gyerekes, sőt sokgyerekes anyák hatósági protekció nélkül hozzájuthatnak. És nagyobb részük valóban hozzá is jutott, akinek nem jutott, annak nem jutott, de szép rend volt, mert több okos és becsületes rendőrök tartották föl a rendet. Ez a háborúnak igazi erős színe: asszonyok sóvárgása, alázatos kérése és zsörtölődése néhány deci tejért; nem maguk, szopós gyermekük számára, mert máskor áldott emlőjük kiapadt messzi és ismeretlen csatában foglalatokodó férjeikért!”¹⁸

A sorban állás és az egész napos ácsorgás az elárúsító helyek előtt a rosszul szervezett közélet egyik következménye volt. A gyerekek már iskolába menet közben az üzletek elé álltak, felváltásukra megérkeztek a háziasszonyok, majd a munkából megtérő családfők, „helytartóról” folyamatosan gondoskodni kellett. Az ácsorgással maga **gróf Hadik János** közéleti miniszter is foglalkozott, elnökletével a Közéleti Hivatalban ankétot tartottak. Az eredmény: a hatóság megbünteti az ácsorgást! A *Borsszem Jankó* képzelt párbeszéde jól kifejezte a közhangulatot:

„– Mi a közéleti miniszter?”

– Ezer rendelet, kétezer parlamenti beszéd és tízezer közbeszólás.

– És mért nevezi ezt közéleti miniszternek?

– Mert ezekkel igazán jól lakott az ország!”¹⁹

16 Az Est, 1917. augusztus 11. 3. p.

17 Fogadó, 1918. augusztus 1. 4. p., Az Est, 1918. augusztus 1. 5. p.

18 BRÓDY S. 1915. április 4.

19 Borsszem Jankó, 1916. február 13.

Hivatalos vásárcsarnoki élelmiszérák (fillérben)²⁰

Az áru neve (kg)	1914. július 18–24.	1915. július 21–23.	1916. július 22–25.	1917. július 21–24.	1918. július 20–23.
Marhahús: vesepecsenye	320–500	780	1400–1800	1600–2000	3000–4000
rostélyos	192–240	600–680	1000–1280	1200–1500	2400–2600
leveshús	160–220	520–640	960–1280	1100–1400	2000–2800
Sertéscomb	192–216	440–480	840	840	1000
Füstölt kolbász	200–240	400–500	900–1000	1000	1100
Szalonna: sózott	136–200	440	840–930	840–920	1060
füstölt	160–200	460–500	900	940	1200
Sertészsír	144–160	420–460	940	940	1240
Csirke (1 pár)	180–240	440–480	560–800	1100–1300	2200–2400
Tyúk (1 pár)	480–600	1000–1200	1900–2400	3200–3600	6200–8000
Tej (liter)	28–32	40–44	48–54	78–86	108–115
Vaj	260–340	560–600	900–1000	1326–1340	1000
Finomliszt	40–52	–	106	106	320
Főzőliszt	42–43	–	68	68	100
Kenyérliszt	39–40	–	48	50	64
Kevertliszt	–	64–68	–	–	–
Kukoricaliszt	28–36	52–54	–	–	–
Kenyér: hadi	–	50–60	–	–	–
házi	44–48	56	–	–	266
fehér	38–44	–	60	–	260
félbarna	34–36	–	48	56	74
Lencse	56–60	192–220	–	–	–
Rizs	40–72	–	–	280–400	–
Szárazbab	40–68	100–148	56	80	88–94
Tojás (2K)	26–28 db	14–15	8–9	–	1 db=66 fillér
Vöröshagyma	20–24	52–60	100–200	140	120–148

²⁰ Hivatalos Árjegyzés Budapest Székesfőváros vásárcsarnokaiban és nyílt piacain eladott élelmicikkekről. Budapest, 1914. július 29., 1915. július 27., 1916. július 27., 1917. július 25., 1918. július 24. A mintegy 800 élelmiszernél a vásárcsarnoki kiskereskedelmi árak mellett tételesen feltüntették a nagykereskedelmi és a nyílt piaci árakat is.

Az áru neve (kg)	1914. július 18–24.	1915. július 21–23.	1916. július 22–25.	1917. július 21–24.	1918. július 20–23.
Burgonya	8–20	22–24	28	70–74	90
Paradicsom	16–26	36–40	80–110	240–300	200
Zöldborsó	34–40	90–100	66	300–420	184
Zöldbab	12–24	36–40	60	220–360	240
Alma	26–40	60	160–260	200–450	180–250
Körte	36–50	30–90	140–260	280–640	250–300
Kajsziarack	20–40	80–140	140–260	400–600	200–280
Citrom (1 db)	4–4	26–32	6–10	150–160	–
Szegedi paprika	400–560	560–600	1200–1600	2860	3500
Mák	90–120	180–240	600	780	–

A nagycsarnokban frontok alakultak ki: hús, zsír, tej, burgonya, szilva, cigaretta stb. A bejáratnál a Húskereskedelmi Rt. elárúsító helye előtt valóságos rohamoszlopokban támadtak a vásárlók. Hogy ezen a tűrhetetlen helyzeten némiképp változtassanak, az ún. népélemezési, csont nélküli marhahúst 1 kg-os, pecséttel lezárt csomagokban előre elkészítették, 10 koronáért adták. Ez a hús „zsákmacska” volt: árusítás előtt kicsomagolni vagy átcsomagolni tilos volt!²¹

A zsírfronton gyakran várokoztak hiába: jegyre is ritkán lehetett zsírt kapni, csak a hivatalosan kitűnőnek minősített, egészségre ugyan nem ártalmas, de a fogyasztók szerint furcsa kinézetű és állagú, kellemetlen szagú hadimargarinhoz jutottak hozzá. A hagymafrontokon mindenki többet akart venni, mint amennyire szüksége volt. A szilváért is tömegek ostromoltak. A kofák persze nem izgatták magukat. Egyikük például órák hosszat ácsorogtatta az összecsendült embereket. Ráérősen tököt gyalult. Mikor végre megkezdte az árusítást kiderült, hogy a tökből csak 8-10 vevőnek jutott.²² Hadikenyeret kétféle is árultak: a lapos, sárga tömegáruba kukoricalisztet kevertek, a magas „luxuscipó” rozsából és búzából készült. Boldog volt, aki hozzájuthatott.²³ Keresték a hadikávét is, amely 45% cukorkaramellt, 15% pörkölt kávé és 40 % malátát tartalmazott.²⁴

A főváros reménytelenül harcolt az „*életmi uzsora 77 fejű sárkányával*”.²⁵A fix fizetésből élők, a tanárok, az állami tisztviselők, kereskedelmi alkalmazottak, altisztek, szolgák, díjnokok tehetetlenek voltak a drágasággal szemben. A munkabérek csak néhány hadiipari ágban emelkedtek. A lakosság zsírt, cukrot, burgonyát nehezen tudott beszerezni. Ha talált is zsírt valahol, csak 15 dekát vehetett belőle. Hiányzott a tojás is. A kormány a berlini Központi Bevásárló Társaságnak engedélyezte

21 Az Est, 1917. szeptember 6. 6. p., A Központ, 1911. november 11. 3. p., Az Est, 1914. november 14. 3. p.

22 Ácsorgók frontja a központi vásárcsarnokban. Az Est, 1917. szeptember 21. 4. p.

23 Kétféle hadikenyér. Budapesti Hírlap, 1915. március 9. 8. p.

24 Támadások a hadikávét ellen. Kávémérők Közlönye, 1918. január 1.

25 Az Est, 1915. október 6. 1. p.

90 vagon tojás kivitelét.²⁶ Csoda, hogy 1916 tavaszán rendeletben tiltották meg a húsvéti tojások festését és árusítását? „*Lesz tojásközpont. Miért ne lenne, ha már tojás úgy sincs*” – írta a *Fogadó* 1917. szeptember 1-jén.

A háború utolsó évében kiürült Budapest éléskamrája. A Vásárcsarnok igazgatósága a nagy áruhiány miatt megszüntette a Duna-parti nyílt piacot.²⁷ A csarnokban korlátlanul uralkodott a háború két ikerszüllötte, az áruhiány és az árdrágítás. Csak a pult alól került áru a törzsvásárlóknak magasan a maximált (ahogy a kofák becézték: „maxi”) ár fölött. Ha nagy ritkán dán káposzta érkezett, az aszszonyok és a gyerekek újból és újból beálltak a sorba: üzérkedtek a káposztával. Az ürességtől kongó csarnokban kisebb-nagyobb csoportokban cseréüzlet folyt. Az élelmeőbb polgárok dohányt, cukrot, cérnát, – kinek mije volt – cipelt oda tojást, vaját, zöldséget remélve érte. „*Egy edzett vén kofa háromszor is elsipította: – Csak petróért adok, mert nyaralni viszi el a lányom.*”²⁸ Már a tanyasi iskolás gyerekek is tudták, hogy ha fél liter petróleum 40 fillérbe kerül, akkor egy liter 25 tojásba.²⁹

A kofa elcsendesedett, leszállt a magas lóról. A kis nagysád már évődhetett is vele: „– *No néni, nem sokáig tart már a pünkösdi királysága. Mehet vissza a dísznök közé. – Tudom, már ki is néztem magamnak egy kis palotát a Fasorban – felelte a kofa.*”³⁰

Az *Est* újság keserűen állapította meg: „*Hiába, a rendszabályok mit sem érnek és azzal a mélabús gondolattal ballagunk ki a nagyvásárcsarnokból, hogy meg kell csinálni a hatósági tehetetlenség szobrát.*”³¹

IRODALOM

DR. BASCH Imre 1912. Budapest Községi Üzemei. Bp.

BRÓDY Sándor 1915. április 4. A csarnokban. In: *Az Est*.

CSIKY Lajos 1896. Hit, remény és szeretet könyve. Bp.

FOLKUSHÁZY Lajos 1914. A nagyvárosok élelmezésének irányelvei, tekintettel Budapest közélelmezésére. In: *Városi Szemle*, 137 – 157. pp.

DR. HÄUTLER Géza 1918/1 – 2. Pénzünk háborús elértéktelenedése. In: *Pénzügyi Szemle*.

DR. HORVÁTH Béla 1915. Vásárcsarnokok berendezése. In: *Városi Szemle*, 736 – 740. pp.

KÜRTHY Emilné (szerk.) é. n. A bevásárlás művészete. A „Háztartás” könyvtára 31. Bp.

NAGY Gergely 1997. Budapesti vásárcsarnokok a századfordulótól napjainkig. Bp.

DR. SIDÓ Zoltán 1915. A főváros háborús élelmezése. In: *Városi Szemle*, 331–391. pp.

S. NAGY Anikó 2007. Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből. Bp.

SZÉKELY Artur 1915. A közélelmezés biztosítása a háború alatt Németországban és nálunk. In: *Husadik Század*, 28 – 37. pp.

VÁMOS Jenő 1915. Városélelmezés és földreform. Bp.

VÁMOS Jenő 1915. A főváros élelmezésének evolúciója. In: *Husadik Század*, 46 – 51. pp..

26 Miért drága a tojás? *Pesti Napló*, 1915. november 26. 16. p.

27 Fűszerkereskedők Lapja, 1918. január 20.

28 *Pesti Napló*, 1918. május. 15. 5. p.

29 *Borsszem Jankó*, 1916. december 3.

30 *Borsszem Jankó*, 1918. október 20.

31 *Az Est*, 1918. március 3. 4. p.

A BALÁSFALVI KISS CSALÁD HAGYATÉKA A NAGYKÖRÖSI MÚZEUMBAN

Mészáros László

Az Arany János Múzeum történeti gyűjteménye sok új tárgyi és dokumentumanyaggal gyarapodott az utóbbi években. Az egyik legjelentősebb ezek közül a balásfalvi Kiss család hagyatéka.¹ Ezen ősi nemesi család Budapesten élő leszármazottai ajándékként, megőrzésre a múzeumnak adományozták családi ereklyéjüket, egy karkötőt, emellett a családtagokat megőrkítő fényképalbumot és 19. századi vegyes iratokat. Összesen 39 db fénykép, 22 db dokumentum és irat, két könyv és egy darab tárgy került így az Arany János Múzeum tulajdonába. A fényképek eredeti, forrásértékű dokumentumok, hiteles, korabeli fotók a család tagjairól, akik hosszabb-rövidebb ideig nagykőrösi lakosok is voltak. A hagyatéknak minden egyes darabja Nagykovács múltjának értékes emléke.

Mielőtt a hagyatéknak dokumentumait bemutatnánk, ismerkedjünk meg az adományozó családdal. A balásfalvi Kiss régi kecskeméti birtokos nemesi család. A família egyik őse, **Kiss Mihály** 1646. november 5-én kapott armális nemességet **III. Ferdinánd** királytól.² 1680 körül érkezett Kecskemétre fia, István. Annak fia János már tanácsnok és református főgondnok volt a városban, mintahogy a többi leszármazott között is számos rangos személyt találunk: főbíró, főszolgabíró, táblabíró, ügyvédet, főgondnokot, jegyzőt, később polgármestert, főispánt, egyetemi tanárt.

1802-ben kapta a család (**Kiss Pál** és Mihály unokatestvérek) nemesi adománybirtokként a Temesi bánországban fekvő Balászfalva községet, innen a nemesi előnév.³ E birtokot elcserélték Kecskeméthez közeli birtokokra, Borbás, Alpár és Szentkirály településekre. Így lettek Kecskemét város földesurai, 280-ad részben. 1834-ben és 1840-ben aztán eladták birtokukat a városnak, nem gördítve akadályt Kecskemét megváltakozása elé.

A „balásfalvi” előnév adományozással együtt címerbővítésben is részesült a család 1802. október 8-án.⁴ A család nemesi címerét így írja le **Benkó Imre** „Nemes családok Nagykovácsön 1848 előtt” című könyvében: „Négy felé osztott pajzs, egy ötödik közép udvarral, amely a pajzs aljáról gúla alakban ékeli be magát a két alsó udvar közé és amelyben fekete mezőben arany búza kéve látszik. A pajzs első udvara kék színű s ebben egy fölemelt lábában kövecset tartó daru áll zöld mező fölött. A 2-ik és 3-ik ezüst színű udvarban zöld mező fölött, pej lovon vörös nyeregtagarón ülő kék magyar ruhás huszár vágat, fején prêmes kalpag vörös fittyegővel, egyik kezében a kantárt, a másikban pedig vörös-zöld zászlót tart. A negyedik kék színű udvarban piros lábú fehér galamb áll piros csőrében zöld gallyat tartva. Sisakdísz: növekvő kettős farkú oroslán jobb lábában kivont kardot tart. Takarók kék-ezüst, fekete-arany.”⁵ A címerben „a huszár a bátorságot, a daru az emelkedett gondolkodást, a fehér galamb a békeszeretetet, az arany búzakéve a szülőföldhöz való ragaszkodást jelképezi.”⁶

1 Lelt. sz.: TD. 2006.85.1.-85.10.11.

2 SZAPPANOS K. 1944. 8. p.

3 HORNYIK J. 1862. 17 – 18. pp.

4 KEMPELEN B. 1913. 40. p.

5 BENKÓ I. 1908. 203. p.

6 VÁRY I. 1937. 130. p., KEMPELEN B. 1913. 40. p.

A család egyes tagjai házasság révén kötődtek Nagykőröshöz. **Balásfalvi Kiss Mihály** (1796 – 1866) kecskeméti főbíró és főgondnok 1830-ban **Kalocsa András** nagykőrösi főbíró lányát, **Kalocsa Teréziát** (az alapítványtevő **Kalocsa Balázs** nővérét) vette feleségül. Sándor nevű fia (1838 – 1858) **Arany János** tanítványa volt a kőrösi gimnáziumban. A diák naplót vezetett, amelyben többek között leírta, hogyan szavalt egyszer Arany János Petőfi egyik versét és hogy az milyen nagy hatással volt rá. Mindezt unokaöccse, **balásfalvi Kiss Endre** kecskeméti főispán székfoglaló előadásából tudjuk, amit az Arany János Társaságban tartott.⁷ Balásfalvi Kiss Mihály másik fia József (1844 – 1895) járásbíró volt Nagykőrösön. A család rokoni kapcsolatban állt többek között a nyáregyházi Nyáry és a dabasi Halász családokkal is. **Molnár Gedeon** nagykőrösi főjegyző pedig balásfalvi **Kiss Irént** vette nőül 1861-ben.⁸

A már említett balásfalvi Kiss Mihály főbíró Mihály nevű fia (1832 – 1899) részt vett a szabadságharcban, mint huszár kapitány. Kiss Mihály unokája volt az 1886. január 17-én Nagykőrösön született **balásfalvi Kiss Endre** (1886 – 1954), aki 1934 és 1938 között Kecskemét polgármestereként sokat tett a városért. Az ő idejében épült fel a közhűtőház, a borközraktár, akkor nyílt meg az ún. parasztfőiskola, és akkor rendezték meg az első „Hírös Hetet” is, nagy sikerrel. Kiss Endre a városnak kedvező kamatozású kölcsönt szerzett, így fellendült a termelés. Polgármesterré választásakor **Dezső Kázmér** nagykőrösi polgármester is üdvözlő levelet küldött neki, így méltatva őt: „... a Te személyedben nemcsak Kecskemét, de a vidéki városok egyeteme hivatott vezetőre talált.”⁹ 1938-tól a város főispánja volt. A második világháború idején lemondott a főispánságról és közéleti munkásságát államtitkár lett.¹⁰

Balásfalvi Kiss Endre bátyja Albert (1874 – 1937) szintén tekintélyes személy, jogász volt. Kilenc évig a kecskeméti jogakadémia tanára és igazgatója volt, majd a pozsonyi és a szegedi egyetemeken tanított római jogot. A kecskeméti református temetőben lévő sírja a Nemzeti Sírkert része.¹¹ A család további jeles tagjai voltak: László (1781 – 1853) főszolgabíró és Ferenc (1845 – 1940) táblabíró. 1910-ben született **balásfalvi Kiss Barnabás** jogakadémiai tanár, aki **Hetessy Kálmán** kecskeméti református lelkész leányát, **Hetessy Etelkát** vette feleségül. Ő írta meg Kecskemét város múltját és ismertette jelenét a Pestvármegye Adattára című kötet V. részében.¹² A család egyik igen híres tagja volt **balásfalvi Kiss Miklós** (1820 – 1879) ügyvéd, aki az 1848-49-es szabadságharcban a Károlyi-huszárezredben szolgált. 1861-től több alkalommal Kecskemét országgyűlési képviselőjévé választották, majd a város főispánja és a főrendiház tagja lett.¹³

Balásfalvi Kiss Miklós fia volt az 1857-ben született Aladár, aki huszárezredesként szolgált. 1893-ban (1883 ?) feleségül vette **kisjátzi Szeles Jozánt** (Jozefát; 1864 – 1944), **Szeles Pálnak** (1835 – 1913) a leányát. A család így rokon a Patay és Szeles családokkal, ugyanis Szeles Pál **Patay Pál** (1778 – 1854) táblabírónak az unokája volt.¹⁴ Szeles Pál 1864-ben nőül vette **Bánhidyi Jozefint** (1844 – 1904), és a házaspár Patay Pál ősi házában, az ún. Patay-kúriában (Nagykőrös, Kalocsa Balázs u. 4. sz.) telepedett le. A család meghittén csak „Öregház”-nak nevezte a klasszicista stílusú kúriát, amelynek jellegzetességei a kosárásvé ablakrácsok. Itt nőtt fel Szeles Jozán, aki fele-

7 Nagykőrösi Arany János Társaság Évkönyve XV. 1939 – 40. Nagykőrös, 1940. 17. p.

8 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára XIII. 7. A Balásfalvi Kiss család iratai, 1797 – 1935.

9 Nagykőrösi Híradó, 1934. május 6.

10 PÉTERNÉ FEHÉR M. – SZABÓ T. – SZÉKELYNÉ KÖRÖSI I. 1992. 146 – 147. pp., GYÖRGYI Zs. 2002.

11 TÓTH I. 2009. 21. p.

12 BALÁSFALVI KISS B. 1939.

13 BONA G. 2008. 554. p.

14 BENKÓ I. 1908. 263., 329. p.

ségül ment **balásfalvi Kiss Aladár** huszártiszthez. (A nagykőrösi köznyelv ezért Kiss Aladár-féle háznak is nevezi a Patay-Szeles udvarházat.¹⁵) Ebből a házasságból született **balásfalvi Kiss Hubert** (1900 – 1971) és testvére, Emil (1907 – 1966).

Az „Öregház” abban a IV. kerületi Úri utcában (ma Kalocsa Balázs utca) volt, ahol valóban „urak” éltek.¹⁶ A nagykőrösi úri világ számos tagja élt itt, többek között a Beretvások, a Molnár-család és Kalocsa Balázs is, akitől Szeles Jozefa egy karperecet ajándékba kapott.¹⁷ Ez a tárgy ma az adományozók jóvoltából az Arany János Múzeum gyűjteményét gazdagítja. Kalocsa Balásznak a családi hagyomány szerint a kufsteini várfogságban 1850 és 1852 között faragott karkötője mívés munka. Eredetiségét a tartódobozban található feljegyzés igazolja. A feljegyzés balásfalvi Kiss Hubert keze írása. A karkötő kilenc tagból áll a nyitás-zárást elősegítő központi, nagyobb méretű „6-ik Oct” feliratu elem kivül. A kilenc elem mindegyikén az aradi vértanúk neveinek kezdőbetűi olvashatók, sorrendben: A, P, L, K, T, S, N, V, D. Az elemeket aranylemezek kötik össze. A család ereklyeként, féltő gondnal és kegyelettel őrizte a karkötőt, amely egy viszontagságos évszázad után került a nagykőrösi múzeumba.¹⁸ (1. kép) Kalocsa Balázs egyébként több más remek faragást is készített fogsága alatt, amelyeket aztán emléktárgyakként szétosztott rokonai és barátai között.

Az adományozott gyűjteményben megtalálhatók Szeles Jozán fényképei, balásfalvi Kiss Aladár hitveséhez írt levelezőlapjai, az „Öregház” udvarán készült csoportkép a családtagokkal. Egy fényképen Szeles Jozán együtt látható azzal a **Molnár Ilonával**, aki a korábban említett Molnár Gedeon

1. kép Kalocsa Balázs faragott karkötője
(Fotó: Mészáros László)

15 Benkéné Szigeti Márta (Nagykőrös) szíves közlése

16 Az utca névadója azonban Uri János (1724 – 1796) nagykőrösi születésű orientalista volt.

17 Kalocsa Balázs (1819 – 1892) nagybirtokos, 1848-49-ben a Coburg-huszárezred századosaként végig küzdött a szabadságharcot. Aradon várfogságra ítélték. Szabadulása után nagykőrösi birtokán gazdálkodott. 1891-ben kelt végrendeletében hatalmas vagyonából alapítványokat tett Nagykőrös város és a református egyház javára.

18 Ltsz.: TT. 2006.9.1. Ez a karkötő és annak viselése mintegy a nemzeti ellenállás egyik szimbóluma volt az önkényuralom korában. A nagykőrösi múzeum őriz egy másik ilyen karkötőt, Arany Juliskáét, amely 1848-as arany és ezüst váltópénzekből készült.

nagykőrösi főjegyző leánya volt, és később Benkó Imre gimnáziumi tanár felesége lett. A Benkó házaspár pedig ott élt az Úri utcai volt Molnár-kúriában. Több fotó ábrázolja balásfalvi Kiss Hubertet gyermekkorában lóháton, háttérben a nagypapával, amint büszkén figyeli unokáját. Hubert eljegyezte **balatoni Farkas Máriát** (1903 – 1983), a jegyespárról 1928-ban készült fényképfelvétel. Özv. balásfalvi Kiss Aladárné utolsó nagykőrösi lakhelye a Szolnoki út 14. sz. ház volt, ahol a kölcsönösen nagyon tisztelt és szeretett **Nádas Sándor** fogorvosékkal közös udvarban lakott. Erről az időről egy csoportkép tanúskodik, amely Nádas Sándorék udvarán készült. Egy fénykép megörökítette özv. b. Kiss Aladárné szalonját is, a Szolnoki utcai házban. A családi hagyatéknak további darabjai: egy 1871-ből származó fénykép **Ferenczy Idáról**, **Erzsébet királyné** felolvasónőjéről, és egy képeslap, amelyet Ferenczy Ida küldött schönbrunni otthonából balásfalvi Kiss Aladárnénak 1910-ben.¹⁹

A gyűjteményben családi iratok is találhatóak. Érdekesség az az „Arany” aláírású „A koldus honvéd” című vers, amely négyoldalas hártypapíron, három beírt, magyar címeres, „áldás hazánkra” feliratos domborított fejlécű papírra íródott. Az ismert Arany-vers másolata ez. 1854. szeptember 8-án kelt az a jegyzőkönyv, amely az az évben elhunyt Patay Pál után maradt ingóságok elárverezéséről készült. Sok tárgyat ezek közül az elhunyt veje, **Szeles János** vett meg. Ez a lista képet ad egy korabeli tehető gazda háztartásáról is, a benne felsorolt ruhák, bútorok, használati tárgyak révén. Egy másik, ugyancsak érdekes irat 1844. május 13-án kelt Nagykőrösön, ifj. **Dabasi Halász Ferenc** aláírásával és vörös viaszpecsétjével hitelesítve. Ebben a tintával írt kézírásos szerződésben az áll, hogy Dabasi Halász Ferenc 300 ezüst forintért eladta idősb Patay Pálnak a nagykőrösi erdőben lévő három quóta fajzását. Az adásvételt **Beretvás Károly** pecsétjével és aláírásával tanúsította.²⁰ Egy újabb pecsétes irat 1822. október 2-i keltezéssel, tanú-aláírásokkal, egy adásvételi szerződés kópiája.

A következő okiratok az árvaságra jutott Beretvás-gyermekek vagyona és irományai átadásáról szólnak. **Beretvás György** (1804 – 1848) és **Patay Konstancia** (1818 – 1848) Patay Pál leánya, közel egyidőben haláloztak el, négy gyermeket hagyva maguk után. Az árvák gyámja Szeless János, Patay Konstancia sógora volt. Szeless János 1859-ben történt elhunytja után a nagykőrösi árvabizottmány **Beretvás Ferenc** (1807 – 1878) volt 48-as honvéd huszár alezredest, az árvák apjának testvéröccsét nevezte ki a gyermekek gondnokának. Az iratok közt találunk egy végrendeleti végzést Patay Pál hagyatékával kapcsolatban, egy árvabizottmányi határozatot a gyámügyi ügyben. Beretvás Ferenc az 1859. augusztus 28-án kelt jegyzékben felsorolt tárgyakat átvette a Beretvás-árvák részére. Az arany és ezüst drágaságok átvételéről szóló jegyzőkönyv szintén megtalálható az iratok között. A Beretvás-árvák sorsa egyébként úgy alakult, hogy közülük János (1840 – 1926) jogász lett, és a nagykőrösi közelet tekintélyes alakja, református főgondnok volt. **Beretvás Endre** (1841 – 1902) pedig cs. kir. kamarás, főrendiházi tag volt.

A balásfalvi Kiss család hagyatéka értékes forrása a családtörténeti kutatásnak. Kiegészíti, gazdagítja a tekintélyes családról eddig ismerteket.

19 Ferenczy Ida (1839 – 1928) rokonságban állt Kalocsa Balázssal, annak sógornője volt.

20 Akkoriban a nagykőrösi erdők nagy része a közbirtokosságé volt és a kitermelt faanyagot kvóták szerint osztották szét a tulajdonosok között.

IRODALOM

- BALÁSFALVI KISS Barnabás 1939. Kecskemét th. jogú város In: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét th. jogú város adattára. Szerk. Csatár István, Hovhannesian Eghia, Oláh György. Bp.
- BENKŐ Imre 1908. Nemes családok Nagykőrösön 1848 előtt. Nagykőrös.
- BONA Gábor 2008. Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban. I. köt. Bp.
- GYÖRGYI Zsuzsanna 2002. Részlet családom történetéből. Kézirat, Katona József Megyei Könyvtár, Kecskemét.
- HORNYIK János 1862. Kecskemét város története III. köt. Kecskemét.
- Kecskeméti Református Temető. 2009. Szerk. Tóth Imre. Kecskemét.
- KEMPELEN Béla 1913. Magyar nemes családok VI. köt. Bp.
- KŐSZEGHI Sándor 1899. Nemes családok Pestvármegyében. Bp.
- PÉTERNÉ FEHÉR Mária – SZABÓ Tamás – SZÉKELYNÉ KŐRÖSI Ilona 1992. Kecskeméti Életrajzi Lexikon. Kecskemét.
- PÉTERNÉ FEHÉR Mária 1996. Kecskemét polgármesterei 1848 – 1950. Kecskemét.
- SZAPPANOS Károly 1944. Kecskemét régi nemes családai. Kecskemét.
- TISZAUGI – SZABÓ Tamás 2003. Ismert kecskeméti személyek, kecskeméti történetek és egyéb krónikák. Kecskemét.
- TISZAUGI – SZABÓ Tamás 2006. Hősök és áldozatok. Katonák, papok, polgárok. Vitézi rend. Kecskemét.
- VÁRY István 1937. Emlékezzünk régiekről. Kecskemét.

EGY HALOTTI CÍMER AZ ARANY JÁNOS MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBŐL

Mészáros László

A halotti címerek a genealógiai és az archontológiai kutatás számára fontos történeti emlékek. Egy ilyen értékes halotti címet, nevezetesen **báji Patay György** „gyászlevelét” őrizi a nagykőrösi Arany János Múzeum történeti dokumentációs gyűjteménye.

A Jalsoviczky család ajándékként került a múzeum tulajdonába, feltehetőleg az 1960-as években. A Nagykőrösön birtokos jalsovai Jalsoviczky család hagyatéka különféle családi iratokat, leveleket, gazdasági naplókat stb. tartalmaz, melyek helytörténeti szempontból értékesek. Ezt a jelentős és változatos összetételű családi hagyatékat gazdagítja Patay György halotti címere, amely sérült állapotában is értékes történeti emlék. A Patayak és a Jalsoviczkyak távoli rokonságban álltak egymással, és valószínűleg így kerülhetett a címer a Jalsoviczky család tulajdonába.¹

A halotti címer leírását a **Baják László** által összeállított „A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei” (Budapest, 2007.) című kiadvány alapján az alábbiakban közöljük:

Báji **PATAY GYÖRGY** (Gomba, 1829. október 30. – Gomba, 1878. május 1.), 81 x 56 cm nagyságú, gyászszegélyes papírlapon temperával festett címer és alatta nyomtatott felirat. Leltári száma: TD. 77.179.202.

A halotti címer felirata a címer alatt:

Tekintetes báji PATAY GYÖRGY úr az 1848-ik önvédelmi harcban volt huszár százados szül(etett) Gombán 1829. oct(óber) 30., megh(alt) Gombán 1878. május 1. (1. kép)

1. kép – Báji Patay György halotti címere, 1878.
(Fotó: Mészáros László)

¹ A m. kir. belügyminisiter által igazolt nemesek 1867 – 1937. 1938. 284. p.; Jalsoviczky Sándorné Budaházy Anna (1858 – 1942) egyik őse volt báji Patay Sámuel. Nagykőrösi Híradó, 1942. november 14.

A címer leírása:

Kék pajzsban hármashalom, koronás középsőjén könyöklő páncélos kar három rózsát tart, melyeknek gyökerét egy vörös szív képezi. Sisakdísz: a kar, takarók: kék-arany, vörös-ezüst.²

A család genealógiai és archontológiai adatai:

A család eredete nem tisztázott. Egyes szakmunkák szerint Szabolcs, mások szerint Zemplén megyei eredetű a család.³ A nemességszerzésre vonatkozó adatok ugyancsak ellentmondások. Csoma József szerint⁴ 1614-ben nyert a család adománylevelet II. Mátyástól, de Nagy Iván és Kempelen Béla⁵ ezt egy másik Patay családhoz köti. A család őse, **Patay Pál** 1640-ben adományként egy tokaji házat birtokolt. Unokája, (I) Sámuel (1679 – 1749) **II. Rákóczi Ferenc fejedelem** tokaji harminca-dosa és kapitánya volt. A Rákóczi-szabadságharc után tekintélyes vagyont szerzett, több megyében volt birtokos. 1729. szeptember 5-én „báji” (a Szabolcs vármegyei Báj községről) előnevet kapott III. Károlytól.⁶ Fia, az 1710 körül született (II) Sámuel 1755-ben nádori adományt nyert az Ugocsa megyei Bekény helységbeli részbirtokára.⁷ Ennek fia, **Patay (I) József** (1740 – 1819) volt, kinek unokája (II) József (1797 – 1868) Pest vármegye ellenzékének egyik vezetője volt a reformkorban. 1830-tól táblabíró és Gomba község egyik birtokosa. Feleségével, **Bárczay Franciskával** az 1790 körül épült Bárczay-Patay kastélyt lakták Gombán.⁸ A szabadságharc alatt **Patay (II) József** a monori kerület képviselője és az Országos Honvédelmi Bizottmány tagja volt, 1849-ben pedig jászkun főkapitánnyá nevezte ki **Szemere Bertalan** belügyminiszter.⁹ Patay (I) József egyik fia (III) Sámuel Abaúj vármegye alispánja volt. A család neves tagja volt még (I) József másik fia (I) István (1779 – 1852) szabolcsi alispán és országgyűlési követ. Ennek fia (II) István (1807 [1808?]-1878) az 1848-49-es szabadságharcban előbb nemzetőr őrnagy, Pest város katonai főparancsnoka, majd hadosztályparancsnok és ezredes. 1861 – 1872-ig Debrecen ill. Szoboszló országgyűlési képviselője.¹⁰ A család jelentőségét mutatja, hogy címerük megtalálható a pesti Vármegyeháza kápolnáját díszítő festett üveglakok között.¹¹

Az elhunyt genealógiai és archontológiai adatai: Báji Patay György 1829. október 30-án született Gombán, Patay (II) József és Bárczay Franciska fia, református vallású, joggyakornok. 1848 szeptemberétől a Württemberg huszárezred tagjaként részt vett a szabadságharcban. Hadnaggyá, majd főhadnaggyá nevezték ki. Komárom feladásáig harcolt, akkor már alszázadosi rangban. A vár védőjeként ő is menlevelet kapott, majd gombai birtokára vonult vissza, ahol gazdálkodással foglalkozott. 1861-ben feleségül vette **Bárczay Etelkát**. 1878. május 1-jén hunyt el Gombán, de a családi sírboltban, a Szabolcs megyei Bájon (ma Taktabáj) van eltemetve.¹²

2 KEMPELEN B. 1914. 207. p. A címerleíráshoz képest a halotti címeren egy-két rajzi és színezési pontatlanság figyelhető meg. A címerképet lásd: GYÖNGYÖSSY M. 2007. 37. p. Az egyes címerelemek jelentései: a „könyöklő páncélos kar” a bátorságot, a „vörös szív” a lángoló hazaszeretetet, a „szívbe szúrt rózsák” a békességet jelképezik. www.gomba.hu (2008.08.27.)

3 NAGY I. 1862. 149. p., KEMPELEN B. 1914. 207. p.

4 CSOMA J. 1897. 434. p.

5 NAGY I. 1862. 151. p., KEMPELEN B. 1914. 206. p.

6 A királyi könyvek. 1895. 164. p., HECKENAST G. 2005. 331. p.

7 Az 1754-55. évi nemesi összeírás során Patay (II) Sámuel Bereg vármegyében igazolták. Az 1754-55. évi országos nemesi összeírás 1902. 17. p.

8 VIRÁG Zs. 2001. 83. p.

9 BÁNKINÉ MOLNÁR E. 1995. 148. p., SUGÁRNÉ KONCSEK A. 2003. 179. p.

10 SZINNYEI J. 1905. 473 – 474. pp., BONA G. 1983. 259. p.

11 GYÖNGYÖSSY M. 2007. 37. p.

12 BONA G. 2009. 187. p.

IRODALOM

- A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség cím, előnév és honosság adományozásoknak 1527 – 1867. 1895. Összeáll. Illéssy János-Pettkó Béla. Bp.
- Az 1754 – 55. évi országos nemesi összeírás. 1902. Összeáll. Illéssy János. Bp.
- A m. kir. belügyminiszter által igazolt nemesek 1867 – 1937. 1938. Szerk. Gerő József. Bp.
- BAJÁK László 2007. A Magyar Nemzeti Múzeum címeres halotti emlékei. Bibliotheca Humanitatis Historica. A Museo Nationali Hungarico Digesta. Bp.
- BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet 1995. A Jászkun Kerület igazgatása 1745 – 1876. Szolnok.
- BONA Gábor 1983. Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49. Bp.
- BONA Gábor 2009. Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban II. köt. Bp.
- CSOMA József 1897. Abaúj-Torna vármegye nemes családjai. Kassa.
- GYÖNGYÖSSY Márton 2007. Pest megye címertani öröksége. Bp.
- HECKENAST Gusztáv 2005. Ki kicsoda a Rákóczi-szabadságharcban? Életrajzi adattár. S. a. r. Mé-
száros Kálmán. Bp.
- HEGEDŰS Károlyné é.n. Az 1848-49-es szabadságharc emlékei Pest megyében.
- KEMPELEN Béla 1914. Magyar nemes családok VIII. köt. Bp.
- KOSSUTH Lajos 1848/49-ben III-IV. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén.
Első és második rész. S. a. r. Barta István. 1952., 1953. Bp.
- KŐSZEGHI Sándor 1899. Nemes családok Pestvármegyében. Bp.
- NAGY Iván 1862. Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. IX. köt. Pest.
- SUGÁRNÉ KONCSEK Aranka 2003. Jász történelmi arcképcsarnok. Jászberény.
- SZINNYEI József 1905. Magyar írók élete és munkái. X. köt. Bp.
- VIRÁG Zsolt 2001. Magyar kastélylexikon. Pest megye kastélyai és kúriái. Bp.

A HORTHY-CSALÁD SZABOLCS MEGYÉBEN

Komiszár Dénes

A Horthy-család történetének kutatása több nehézségbe ütközik. A kenderesi kastélyban őrzött családi levéltár 1944-45-ben elpusztult, amelyben pedig a Mohács előtti időszakra vonatkozóan is voltak adatok. Ezekből tudjuk, hogy a másfél évszázados török dúlás után a nemességnek be kellett bizonyítani leszármazását, a Horthyak családfájukat a 13. századig vezették vissza. A kormányzó édesapja, **Horthy István** dolgozószobájának falán volt egy ősi családfa, amely alapul szolgált a kormányzó kamarási ősfájának elkészítéséhez.¹

Szintén veszteségként kell elkönyvelnünk, hogy az Országos Levéltárban a Horthy-családra vonatkozó korabeli iratok közül is több elpusztult a háborús ostromban és 1956-ban, pedig ezeket is bemutatta **Szilágyi László** az 1940-ben megjelent nagy monográfiájában, ill. több genealógus, akik foglalkoztak a kormányzó családjának történetével.

A család szabolcsi eredetére vonatkozóan két dolgot kell megemlíteni: az egyik, hogy a családban erősen élt a szabad székely törzsből való származás tudata. Ám ez a valóságban nem Székelyföldet, hanem Szabolcs vármegyét jelentette. A 13. században Sényőn volt székely telep.

A másik, hogy a családnév helységnévből alakult ki. A Hort nevű pusztá Balmazújváros határában található. Ez a pusztá régebben Szabolcs vármegyéhez, az 1876. évi XXXIII. törvénycikk rendelkezése óta – amely jelentős területeket csatolt át Szabolcstól Hajdúhoz – Hajdú vármegyéhez tartozik.²

A Horthy-nemzetség ősei az Árpád-kor végére már Aranyosszéken és Kolozs megyében éltek. A szabad székely státusból eredően valószínűsíthetjük, hogy katonáskodtak, ezért költöztek át ilyen nagy távolságra. Erdélyben nagyobb adománybirtokokat nyertek.

A Horthoz közeli Debrecenben a 16. század második felétől kezdve szerepel egy Horthy-család, mely a következő században onnan eltűnik, és Kolozsváron kezd szerepelni.

Fokozatos felemelkedésüket segítette az is, hogy jól házasodtak. **Horthy (I.) István, I. Rákóczi György** erdélyi fejedelem udvari lelkésze – akiről úgy írtak, hogy régi nemesi családból származott –, **II. Ferdinánd** német-római császár, magyar királytól 1635-ben címereslevelet kapott fiaival, valamint öccsével együtt, amelyet Kolozs vármegye 1657-ben tartott közgyűlésén ki is hirdettek.³ Ebből az is következhet, hogy tulajdonképpen itt egy korábbi nemesség-adományozás megerősítéséről lehetett szó, mintsem új adományról.

A címer leírása: kék mezőben, zöld hármashalom fölött behajlított, páncélos jobb kar, amely három arany búzakalászt tart. A pajzstakaró liliumok: vörös-ezüst és kék-arany színűek. „A hármashalom a magyar országcímer fontos eleme, a páncélt viselő kar így mintha az egész ország fölé emelkedne, azt védelmezőn. De kezében nem kardot, hanem az élet, a béke jelét tartja. A szimbólumot minden belemagyarázás nélkül így oldhatjuk fel: fegyveres karommal megvédem az országot, és bé-

1 DOBLHOFF L. 1938. 9 – 10. pp., 12. p.

2 SZILÁGYI L. 1939. 55. p.

3 Uo.

két adok neki. Több mint ígéretes kezdet.”⁴ Tehát a töredékes iratok alapján csak a címeradományt szerző (I.) Istvántól ismeretes a család leágazása.

Fia, **Horthy (II.) István** tudományos pályára lépett. 1654-ben *Claudiopolitanus* („Kolozsvári”) jelzővel emlékeztek meg róla. Az erdélyi református egyház gyulafehérvári közgyűlése 1684-ben erdélyi püspökké választotta. Tisztét 1689-ben bekövetkezett haláláig viselte. Az erdélyi nemzeti fejedelemségnek a református püspök egyik legfőbb méltósága volt; szava a fejedelem előtt és az országgyűlésen döntő súllyal bírt. A nemzeti fejedelemségnek Horthy (II.) István volt az utolsó református püspöke, címében mindenkor *episcopus* s nem *superintendens*. A *superintendens* a protestáns egyházakban az egyházkerületi lelkészt, püspököt jelenti, míg az *episcopus* a katolikus egyház püspökeinek latin megfelelője. **Miszótfalusi Kis Miklóst** gyermekkorától kezdve ismerte és támogatta. Kis Miklós Fogarason volt iskolaigazgató, amikor Horthy István püspök lehetővé tette, hogy külföldi akadémiákra mehessen s ott világhírű tipográfussá képezze magát. Kis Miklóst is bízta a magyar nyelvű biblia kiadására s vállalkozásához a sajátjából hatszáz tallér segítséget ígért. Nagybányán háza és szőlőbirtoka volt, ennek alapján kezdte a fia – (III.) István – írni nemesi előnevét.⁵

Fia, **Horthy (III.) István** hivatali pályáját az erdélyi nagyobb kancellárián kezdte, melynek 1695-ben íródeákja és hites jegyzője volt. **Bethlen Miklós** kancellár az 1696. évi őszi gyulafehérvári országgyűlésre Lázár nevű társával együtt őt küldte jegyzőnek, ahol majdnem megölték őket. Amikor a kancellár személyesen megjelent a diétán, felelősséget vállalt személyükért, és a vita alábbhagyott.

1698-ban az erdélyi nagyobb kancelláriának már levéltárnoka volt; tisztét még 1702-ben is viselte.⁶

A következő évben **II. Rákóczi Ferenc** fejedelem kibontotta a szabadságharc zászlaját. Horthy István mellé állt és udvarában szolgált. II. Rákóczi Ferenc 1708-ban Kassán kelt rendeletében megparancsolta Máramaros vármegyének, „*hogy Horthy István fejedelmi udvari secretarius törvényes ügyeinek tárgyalására minél előbb való határnapot rendeljen és azokat hamarosan és igazságosan igazíttassa el, mert Horthy Máramaros vármegyében lévő házánál csak rövid ideig tartózkodhatik, mivel vissza kell térnie a fejedelem szolgálatába, tehát a maga dolgainak személyes igazítására nem mindenkor van ideje.*”

Fejedelmét híven szolgálta haláláig. A halál az 1710. évi pestisjárvány idején, az esztendő elején, a jászberényi táborban érte. Halála után értékes ingóságait két ládába rakták, jegyzékét elkészítették. Ő használta 1697-ben először a *Nagy-Bányai* előnevet.

Előbb Gyulafehérváron, később Máramaros vármegyében, Nagykirván lakott. Báró **Apor Péter** munkáiban – fő műve: *Metamorphosis Transylvaniae*, azaz: *Erdélynek régi együgyű alázatos ideiben való gazdagságából ez mostani kevély, czifra felfordult állapotjában koldússágra való változása*, 1736 – szintén Máramaros vármegyei nemesként említi. Készpénzvagyona hatvanezer forint, ezenkívül számos arany és ezüst portékája s szép ménese volt.⁷

A család történetével kapcsolatosan ugyancsak pontosítanunk kell egy téves információt, amely minden, a Horthykkal foglalkozó kötetben megjelent; mindegyikben ezt olvashatjuk, hogy „*Rákóczi egyik nagyanyja Horthy-leány volt.*” Nos, a nevezett ős **Lorántffy Zsuzsanna** nagyanyja, **Lorántffy László**, felesége **Horváth Erzsébet** (Erzse) és nem Horthy volt.⁸

4 BENCSEK G. 2001. 9. p.

5 SZILÁGYI L. 1939. 56 – 57. pp.

6 SZILÁGYI L. 1939. 57. p.

7 SZILÁGYI L. 1939. 58. p.

8 Köszönöm Gudenus János József genealógusnak ebbéli hasznos információit!

Horthy (III.) István fiát, (I.) Lászlót (1706 – 1776 előtt) 1717-től *Nagy-Kirvai* nemesi előnévvel is említették, ezt a praenomen azonban rajta kívül más családtag nem használta.

Anyai nagyanyja, **Csomaközy Katalin** révén szép örökségre volt igénye. E vagyoni feletti egyezséget 1720-ban kötötték meg, melynek értelmében Szinérváralján, Szamosmonostoron, Szamoslippón, Buságon, Kissebespatakon, Ilobán és Mezőkaszonyban örökölt, továbbá igényt szerzett Debrecen városnak már korábban elzalogosított Szepes, Ebes és Boldogfalva nevű birtokaira. Nagykirváról az Ugocsa vármegyei Szőlősvégárdó községbe telepedett és 1755-ben innen vették fel az országos nemesi összeírásba, mint birtokos nemes. Háromszor nősült. László harmadik házasságából (II.) László nevű fia született, a kormányzó dédapja, aki visszatért Szabolcsba.⁹

Horthy (II.) László (1761 – ?) a debreceni kollégiumban tanult. Mint a Csomaközyek leszármazottja, a Debrecennek zálogosított birtokok után ő is zálogpótlékot igényelt. 1792 körül Szabolcs vármegye táblabírája volt s 1791-től 1795-ig a ramocsaházi református egyházközség főgondnoki (*Super Inspector Curator*) tiszteit viselte.¹⁰ Első felesége **Jármy Anna**¹¹ kezével kapta a ramocsaházi kúriát és birtokot s vele ott telepedett le. A ramocsaházi egyházközségben emléküket egy arany csipkével és arany varrással díszített fehér muszlinkendő örizte, melyet „*Tekintetes Nemes és Vitézlő Nagy Bányai Horthy László Úr és kedves Élete Párja Tekintetes Nemes és Nemzetes Szőlősvégi Jármy Anna Asszony a Ramocsaházi Szent Eklésiának Isten ditsőségére ajándékozták. September 20-ik napján 1797.*”¹² Sajnos a kendő 1945 után eltűnt. A Magyar Országos Levéltárban fennmaradt Horthy (II.) Lászlótól egy 1792-es keltezésű okirat, amelyen saját kezű aláírása és titulusa is látható.¹³

A korabeli ramocsaházi feljegyzésekből tudjuk, hogy kik szolgáltak a Horthy-uradalomban, amelyekből ezáltal kiderül az is, hogy milyen vagyoni-társadalmi szinten állott ekkor a család: „*udvari hintós kotsis*”, „*udvari szolgáló*”, „*udvari szabómester*”, „*udvari (férfi) szakács*”, „*udvari gazdasszony*”, „*udvari dajka*” és a „*Tekintetes Asszony Frajja*” (freimutter: szoptató dajka). A 18. század végén kevés nemes úr tartott ilyen népet az udvarában!¹⁴

Horthy László – csakúgy mint ősei – egyházának hű fia volt, akiről feljegyezték, hogy „*jókedvű adakozó*”.¹⁵ Horthy László özvegyesre jutva, Tiszaujhelyen, 1799-ben másodjára is házasságra lépett. Második feleségével Szőlősvégárdón lakott, ebből a frigyéből öt gyermeke származott. Két házasságából született két fia lesz az, akiktől a család a továbbiakban két ágon fog virágozni, vagyis ők lesznek az ágalapítók: **Horthy (IV.) István**, a kormányzó nagyapja, az idősebb ág alapítója és (I.) Sándor, akitől az ifjabb ág leszármazottjai erednek.

Horthy (IV.) István a templomtorony építésére száz forintot adományozott. Ő volt a legtöbb összeget adakozó. 1829-ben a ramocsaházi református egyházközség főgondnokává választották. Ezt a tisztségét 1832-ig viselte, ezután haláláig presbiter volt. Fontosabb ügyekben a presbitérium „*tökélletes bizodalommal felruházott*”, „*kiválasztott képviselője*” volt. Részt vett a „*Feő Curator*”-ok több napon át tartó számoltatásán. A gyűléseken pontosan megjelent. Két héttel halála előtt még

9 SZILÁGYI L. 1939. 58 – 59. pp.

10 SZILÁGYI L. 1939. 59 – 60. pp.

11 A nagy kiterjedésű, református Jármy-család szabolcsi négy ága: eperjeskei, laskodi, ramocsaházi és a római katolikus vallású nyíribronyi. Jármy Anna a ramocsaházi ágból származott.

12 A Ramocsaházi Helvécziai Vallástételt tartó Szent Eklésia Jegyzőkönyve, 1837 – 1884. III. kötet. Iőr Az Eklésia inkább változható ingó javainak feljegyzése. Iőr Az Úr Asztalához tartozó eszközök. 9er a kendő. 1. o.

13 Magyar Országos Levéltár, O 69 (Acta post Advocatos) - F 51 - No. 24. fol. 10.

14 NYÁRÁDY M. 1929. 21. p.

15 NYÁRÁDY M. 1929. 23. p.

ott volt a presbiteri gyűlésen.¹⁶

Tiszaroffon, 1827-ben vette nőül **Puky Amáliát**, aki fiatalon, 33 évesen halt meg, a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint „*sorvasztó betegség*”-ben (tüdővész).¹⁷ Hét gyermekük született Ramocsaházán, közülük harmadikként (V.) István (1830 – 1904), a kormányzó édesapja. Horthy István keresztzülei a Tiszaeszláron földbirtokos báró **Bánffy Pál** és hitvese **Borbély Amália** voltak.¹⁸

Horthy (IV.) István 1857. július 7-én tért meg őseihez. Vérhas végzett vele.¹⁹ Emlékezetük elevenen élt Ramocsaházán, nevüket tisztelet övezte: „*Jegyzőkönyv. Felvételert Ramocsaházán, 1935. év november hó 14. napján tartott presbiteri gyűlésben.*– (...) Elnök jelenti, hogy vitéz nagybányai Horthy István nyug. lovassági tábornok Ur Ő Nagyméltósága a legrégibb temetőben nyugvó nagyszüleinek, nagybányai Horthy István és neje bizáki Puky Amália földi maradványait a Kormányzó Ur Őfömméltósága magas óhajására f. év dec. 2. napján exhumáltatni kívánja s a kenderesi családi sírboltba akarja elhelyezni.

Egyháztanács a magas óhajást a legmélyebb tisztelettel s a legnagyobb készséggel teljesíti. Egyhangúlag hozott határozatával lelkész megbízta, hogy az exhumálás alkalmából feledhetetlen emlékü Patrónusának s áldott lelkü Nagyasszonyának földi maradványait magába fogadó új koporsóra az egyház nevében díszes koszorút helyezzen.– Az exhumálás alkalmával a presbiterium mint testület együttesen fog megjelenni. (...)”²⁰ A szabolcsi megyei hivatalos lap, a Nyírvidék is beszámolt a lélekiemelő eseményről:

„A kormányzó nagyszüleinek exhumálása Ramocsaházán.

Megírta a Nyírvidék Szabolcsi Hírlap, hogy Ramocsaházán december 3-án exhumálták vitéz nagybányai Horthy Miklós kormányzó nagyszüleinek, nagybányai Horthy István földbirtokosnak, Ramocsaháza kegyurának és hitvesének bizáki Puky Amáliának hamvait. Az exhumálásnál a család képviselőjében nagybányai Horthy István ny. lovassági tábornok vett részt. (...) Ott volt Ramocsaháza egész lakossága s a szomszéd községekből is többen eljöttek, hogy részt vehessenek a kegyeletes aktuson.

Az exhumálásnak szép verőfényes nap kedvezett. Az egymás mellett lévő hamvakat új koporsókba helyezték. A hivatalos eljárás megejtése után Bakoss Sándor ref. lelkész alkalmi imát mondott, amely után a Nagyasszonynak és Ramocsaháza felejtethetlen kegyes Patronusának hamvait Kenderesre szállították a családi sírboltba.”²¹

A kormányzó gesztusa Ramocsaházának az újratemetés kapcsán:

„*Jegyzőkönyv. Felvételert Ramocsaházán, 1936. év április hó 10. napján tartott presbiteri gyűlésben.*– Jelen voltak: Bakoss Sándor lelkész elnökle alatt: Hadházy János, Paksy Ferencz, Szombathy Károly, Bagoly János, Dobronyi József, Kovács Ferencz, Sebők Péter, Varga Péter presbiterek, Nagy Mihály igaztanító.– (...)

27. szám.

Lelkész jelenti, hogy Magyarország Kormányzójának Kabinet iroda főnökétől hozzá czimezve levél érkezett, melyben tudatja, hogy vitéz nagybányai Horthy Miklós Kormányzó Ur Ő Fömméltósága magas

16 NYÁRÁDY M. 1929. 24. p.

17 Ramocsaházi református anyakönyvek, II. kötet. Harmadik tábla, melyben az Isten népének a halál által való fogyása, vagy a más életre való által költözése irattatik. 129. p.

18 A Helvetziai Vallás... 1827. 11. p.

19 A helvét vallástérelt tartó Ramocsaházi Egyház Halottas Anyakönyve a bentartalmazott 1853dik évtől – 1862dik évig. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. A. 425/441. Ramocsaházi református anyakönyvek.

20 Idézet a presbitériumi jegyzőkönyv 1935-ös bejegyzéséből. Ramocsaházi református presbiteri jegyzőkönyv 1926. augusztus – 1936. július IX. kötet.

21 NYÍRVIDÉK Szabolcsi Hírlap, 1935. december 13., 285. szám.

elhatározásából 4000. Pengő segély kiutalásáról legkegyelmesebben intézkedni méltóztatott.–

Egyháztanács a magas megbízás folytán küldött leiratot mélységes alázatossággal hallgatja, a legkegyelmesebben kiutalni rendelt nagy értékű adományt a leghálásabban fogadja s azért szívből-lélekből fakadó hálás köszönetének tudomásul vételéért esedezik.–

„Az igazak emléke áldott mindörökké.” Ez az örökké megálló igazság az e helyre telepedett kicsiny gyülekezet történetében megteljesült bizonyosság.–

Mint a mindent bevilágító napsugár tündöklök s áldott melegével tenyésztetű virulást terem mindenféle ugy a Nagybányai Horthy Család áldásos, nagy, nemes jócselekedetekben felejthetetlen áldozatai helyeket az 1797. évtől kezdve mind a mai napig kicsiny egyházunk fenntartása, előhaladásának biztosítása javára kegyesen cselekedett messze tündöklök fényben s nem gyümölcsöt terem jó cselekedetekben.

Az 1841–1843. években épült hatalmas méretű torony megépítése felejthetetlen emlékü nagybányai Horthy István Úr legnagyobb adományával történhetett meg, Aki porréseiben is áldott emlékü Hitvesével bizáki Puky Amália Nagyasszonnyal együtt jöltevője volt kicsiny egyházunknak.–

Midőn az 1901-ik évben iskolánk a lángok martaléka lett, akkor – a helységünkben már elköltözött nagybányai Horthy István Úr Ő Méltósága volt kegyes egyházunk segítségére jönni, midőn a nevelés ügy elsőrendű fontosságú nagy értékéről írott, örök emlék képen megőrzött Levele mellett nagy összeget juttatott az iskola építésére.–

És most nemzetünk hős Lelkü, áldott, jó Szívé Kormányzója, vitéz nagybányai Horthy Miklós Kormányzó Úr Ő Főméltósága értesülvén kicsiny és szegény egyházunk teher bíró képességét messze túlhaladó nagy munkálatának, az új iskola és tanítói lakás megépítésének terhes gondjairól legmagasabb elhatározásából ugy kegyeskedett intézkedni, hogy egyházunk a nemes cél megvalósításához eljuthasson.–

Egyháztanács, midőn ezen áldásos, örök emlékezetben fennmaradó gondoskodásáért Kormányzó Ur Ő Főméltóságának őszinte szívből jövő hálás köszönetet nyilvánítani a legalázatosabban bátorkodik, ugyanakkor buzgón esedezik a Mindenható Istenhez, hogy Reá és Magas Családja Minden Egyes Tagjára árássza ki nagykegyelméből kiapadhatatlan áldásainak bőségét s tartsa meg drága Életét az emberi kor legvégső határáig Övéinek boldogságára, Magyar hazánknak boldogítására.–

Egyháztanács az iránt esedezik még a legmélyebb alázatossággal Kormányzó Úr Ő Főméltóságához, hogy az Isten áldott segedelmével megépítendő új iskola homlokzatán „vitéz nagybányai Horthy Miklós ref. elemi iskola” felírás elhelyezését legkegyelmesebben megengedni méltóztassék.–²²

Horthy (V.) István (1830 – 1904) 27 éves koráig, 1857-ig élt Ramocsaházán. Miután atyja, (IV.) István elhunyt, a ramocsaházi örökség rá eső részét eladta és az anyai örökségből átvett Kenderesen telepedett le, itt teremtvé mintagazdaságot. (Ezután nővére, **Horthy Amália** és férje, **Dolinay Károly** birtokolták a ramocsaházi Horthy-örökséget halálukig.)

Kenderesen, 1857-ben vezette oltár elé a római katolikus dévaványai **Halassy Paulát**. Kilenc gyermekük itt látta meg a napvilágot, ötödikként Miklós altengernagy, cs. és kir. kamarás, a Vitézi Rend főkapitánya, Magyarország kormányzója 1920 – 1944 között, Otranto és Szeged kinevezett hercege.

Horthy (V.) István az első olyan családtag, akiről korabeli ábrázolás ismeretes; a századfordulón, főrendiházi tagként készült, díszmagyaros portréjának is csak a reprodukciója maradt fenn, csakúgy, mint hitveséről. A korabeli fotókon látható, hogy az akkor még sértetlen állapotú kenderesi kastély egyik szalonjában függtek azok a képek (ösgaléria), amelyek a kormányzó és felesége felmenőit ábrázolták. Míg a kormányzó szüleit ábrázoló festményekről közeli fényképek készültek, a ramocsaházi ősök – ha egyáltalán a galériában megvoltak a portréik – arcképeiről és a többi családtagról is a

22 Ramocsaházi református presbiteri jegyzőkönyv 1926. augusztus – 1936. július IX. kötet.

galériát együtt mutatva készült egy „csoportkép”. Sajnos, a Kenderesre 1944-ben benyomuló „felszabadító” szovjet katonák a kastély teljes berendezését – köztük a festményeket is – máglyára rakva égették el barbár módon. Ezért is tragikus, hogy a Ramocsaházához kötődő Horthyak arcképeit nem tudjuk bemutatni, hiszen amikor Horthy (V.) István 1857-ben Kenderesre átköltözött, valószínűleg magával vitte ősei arcképeit, amelyek ha el is kerültek volna a pusztítást (aminek igen csekély a valószínűsége), akkor a kastélyt fosztogatók „gyűjtögetésének” estek áldozatul...

Horthy István középiskoláit Sárospatakon végezte. Híres gazda, nagy tekintélyű tagja volt a főrendiháznak.²³ Szigorú, de igazságos ember hírében állt. A rendet és a fegyelmet családjától és mindenkitől megkövetelte, aki uradalmában dolgozott. De a legszigorúbb mégis önmagával szemben volt.

Élete végéig büszkén vallotta magát ramocsaházinak. 1901-ben, amikor az iskola tűz martaléka lett, 200 korona segélyt küldött szülőfalujának; 44 évi távollét után is „fájdalmas”-nak, „lesújtó”-nak találta az iskola leégését, rombadőlésének hírért: „...*Lelkem egész melegével ragaszkodom ma is születésem helyéhez, annak minden lakosához, a legelsőtől a legutolsóig. Kérem is a Nagytiszteletű urat, szíveskedjek nevemben üdvözölni a legszegényebbet is, – biztosítsa őket, hogy melegen emlékezem rólok, és boldog életet szerencsét kívánok nekik...*” – írta igaz érzéseket tartalmazó, a református egyház segélykérő lelkészének szóló válaszlevelében. Élete utolsó szakában is nagy szeretettel mondta: „*Ramocsaházi egyházunk.*”²⁴ Nem feledte tehát ősei földjét, „*amelyből vétetett*”. A presbitériumnak küldött levele 1945-ben pusztult el.

»*Úgy látta, az ő munkaköre: a birtok és a megye. Soha nem volt hajlandó olyan tisztséget vállalni, amivel akár a legcsekélyebb anyagi ellenszolgáltatás járt volna.*

»*Életében egyetlen kinevezést fogadott el: amikor a főrendiház tagjává nevezték ki. Ez ugyanis pusztán „honoris causa” (tiszteltbeli – K. D.) állás volt és semmiféle anyagi juttatással nem járt.*

»*Amikor a megyében vasutat építettek, őt, mint az egyik legtekintélyesebb földbirtokost, természetesen bevásárolták az igazgatóságba. Ezt a tisztséget elfogadta, mert úgy érezte: kötelessége a munkából, ellenőrzésből kivenni a részét. Január elsején neki is, mint az igazgatóság többi tagjának, elküldték a szokásos szabadjegyet. Postafordultával visszaküldte, a következő megjegyzéssel:*

»– *Egy magyar földbirtokos megfizeti a jegyét, ha vasúton utazik.*»²⁵

1924. április 4-én lett a hazánkban megalakuló protestáns Johannita Lovagrend magyarországi tagozatának első, vezérlő kommandátora **báró Feilitsch Berthold**. E minőségében öltöztette be tiszteletbeli kommandátornak Horthy kormányzót 1927-ben. A csoport a húszas évek második felében rohamos fejlődésnek indult, egyházi és kórházi alapítványokat tett. Már 1925-ben elhatározta a konvent, hogy a máltai lovagokat is meg kell hívni a lovagi közgyűlésekre.²⁶ A Horthy-család ifjabb ágából származó Béla festőművész, a nagybányai festőiskola megteremtője tiszteleti, a kormányzó bátyja, István és az ifjabb István, a kormányzó-helyettes jogi lovagok, a kormányzó és a kormányzó-helyettes máltai nagykeresztes tiszteleti tartománynagyok is voltak.²⁷

A hitleri uralom alatt a Rend németországi helyzete egyre súlyosabbá vált. Már 1936-ban a német birodalmi kormány megvonta **Oszkár kir. herceg, II. Vilmos** német császár fia, Űrmestertől a rendjel-adományozás jogát; a rendi keresztet „Johannita-gyűrűvel” helyettesítették. Horthy kormányzó megerősítette a magyar tagozat döntését, miszerint ez a tilalom magára nézve semmisnek tekintendő.

23 NYÁRÁDY M. 1929. 16. p.

24 NYÁRÁDY M. 1929. 24. p.

25 DOBLHOFF L. 1938. 22. p.

26 FÁY G. 1978. 49. p.

27 VAJAY SZ. 1987. 162 – 163. pp.

A csoport létszáma 1944-ben már elérte a 120 főt. A tervbe vett magyar johannita kórház megvalósítására az összeomlás miatt már nem került sor. A csoport 1945. május 4-én a veszélyes és kilátástalan politikai helyzet nyomása alatt kimondta saját feloszlását és ezt a belügyminiszter tudomásul vette.²⁸ Ezzel a Rend magyarországi tevékenysége a rendszerváltásig megszűnt, az emigrációban újra kellett teremteni a működés legalapvetőbb feltételeit is. A kormányzó magas kora miatt ebben már nem tudott érdemlegesen közreműködni; 1957. február 9-én a gyönyörű portugál tengerparti kisvárosban, Estorilban 89 éves korában megtért őseihez. Kívánsága szerint ideiglenesen – amíg a megszálló szovjet csapatok el nem hagyják Magyarország területét – a liszaboni angol katonai temetőben hantolták el, hogy 1993. szeptember 4-én a kenderesi családi kriptá végleg befogadja a kormányzói pár és legkisebb gyermekük, ifj. Miklós hamvait. **Kállay Kristóf** máltai szövetségi elnök javaslatára az újratemetést a Szuverén Máltai Lovagrend és a Johannita Lovagrend égisze alatt rendezték meg, mivel a kormányzó és neje magas rangú lovag, ill. dáma volt, a bailli cím nagyköveti rangnak felelt meg.²⁹ A költségek fedezéséhez mindkét Rend jelentős adományokkal járult hozzá.³⁰

IRODALOM

- A' helyét vallástételt tartó Ramocsaházi Egyház Halottas Anyakönyve a' bentartalmazott 1853dik évtől – 1862dik évig. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, IV. A. 425/441. Ramocsaházi református anyakönyvek.
- A' Helvetziai Vallás tételt Követő Ramocsaházi Nemes és Szent Ekklesia Emlékezet Könyve, melyben az Isten Anya Szentegyházának a' Szent Kereszttség által való szaporodása feljegyeztetik. Készítette 1827k Esztendőben Boldog Asszony Havának 3ik napján. Szőlösi Péter Ramocsaházi Predikátor. III. kötet.
- A Ramocsaházi Helvétziai Vallástételt tartó Szent Ekklesia Jegyzőkönyve, 1837 – 1884. III. kötet. BENCSEK Gábor 2001. Horthy Miklós. A kormányzó és kora. Bp.
- BR. DOBLHOFF Lily 1938. Horthy Miklós. Bp.
- Gróf EDELSHEIM GYULAI Ilona 2001. Becsület és kötelesség 2. 1945 – 1998. Bp.
- FÁY Gedeon 1978. A Johannita Lovagrend Magyar Tagozatának megalakulása, története és működése. In: A Magyar Máltai Lovagok Szövetségének emlékkönyve 1928 – 1978. Róma.
- NYÁRÁDY Mihály 1929. A nagybányai Horthy-család szabolcsi három nemzedéke. Karcag.
- NYÍRVIDÉK Szabolcsi Hírlap, 1935. december 13., 285. szám
- Ramocsaházi református anyakönyvek, II. kötet. Harmadik tábla, melyben az Isten népének a halál által való fogyása, vagy a más életre való által költözése irattatik.
- Ramocsaházi református presbiteri jegyzőkönyv 1926. augusztus – 1936. július IX. kötet.
- vitéz ákosfalvi SZILÁGYI László 1939. A Nagy-bányai Horthy család. In: Horthy Miklós.
- VAJAY Szabolcs 1987. A Johannita Rend lovagjai 1854 – 1987. Bp.

28 FÁY G. 1978. 50. p.

29 EDELSHEIM GYULAI I. 2001. 411. p.

30 EDELSHEIM GYULAI I. 2001. 419. p.

EGY MARCALI ÉPÍTÉSZDINASZTIA UTOLSÓ SARJA
CSOMÓS LÁSZLÓ
(1914–1994)

Huszár Mihály

A Sztelek-Csomós építészdinasztia Marcaliban¹

Muzeológiai szempontból jelentős az a fajta gyűjteménygyarapodás, amikor tárgyakat és nagyszámú dokumentumot felölelő családi hagyaték egyszerre kerül be a múzeumba. Ha ezen családok tagjai a kisebb-nagyobb közösségi történelem részesei, alakítói is voltak egyben, akkor az utókorra származtatott hagyatékuk tágabb betekintést enged a helyi társadalom, gazdaság és közélet folyamataiba is. A Marcali Városi Helytörténeti Múzeumba több részletben került be a Sztelek-Csomós építészcsalád hagyatéka, amelyben kiemelkedő helyet foglalnak el az építőipari vállalkozás dokumentumai (tervezrajzok, iratok és számlák), a fényképalbumok (a család és Marcali) és a visszaemlékezés lapjai.² A feldolgozás során a családtörténet mellett egy olyan vállalkozás kapcsolati rendszerének a szálaira is fény derült, amelyek Marcali tágabb környezetébe, az egész Dunántúlra, sőt Nyitra vármegyébe és még Horvátországba is elértek.³

Elsősorban a településképeket meghatározó egyes épületekről folytak kutatások, különösképpen igaz ez Budapestre. Ennek a dolgozatnak a szereplőihez igen hasonló építési vállalkozó családról készült tanulmány, majd kötet Zala megyében.⁴ Az olasz anyanyelvű Morandini családban több generáción keresztül öröklődött az építőmesteri-építész szakma és nem csak maradandó épületeket hoztak létre a lakókörnyezetükben, hanem elismert tekintélyes közemberek is lettek.⁵ Mindkét családról elmondható, hogy idegen eredetük ellenére gyorsan integráns részei lettek a magyar társadalomnak. A dualizmus korában kiteljesedő polgárosodás gazdasági erőiként működtek, s ehhez széleskörű műveltség és a szakmai munkához való mély ragaszkodás társult. A Morandini családban Nagykanizsán letelepedett cementöntőt, Csáktornyan téglá- és cserépgyárat alapító vállalkozót, valamint Zala megye középületeit, iskoláit és templomait tervező és kivitelező építőmestereket találunk.⁶

Id. Sztelek Ferenc (1828 – 1911), egy cseh-morva molnár német anyanyelvű fia, az 1848-49-es szabadságharc bukását követően, bujdosó honvédként került Marcaliba. Először a Forgách uradalomban helyezkedett el kőművesként. Egy évtized alatt szorgalmas munkával vagyont szerzett, „jól nőszült” és házat épített. Utóbb ő lett a Marcaliban tevékenykedő korabeli építő céh utolsó mestere. Így vele végződött a régi és vele kezdődött el az új építőipari korszak. A jó nevű Sztelek mester dol-

1 A Sztelek-Csomós családtagokkal kapcsolatos dokumentumokban az építőmester, építész, építő technikus fogalmak következtelenül szerepelnek. A tanulmányban a tágabb értelemben vett építész szót használtam.

2 A hagyaték az 1970-es évektől kezdve Csomós László kisebb-nagyobb felajánlásaival, majd 1995-ben halála után jutott be a múzeumba.

3 VADÁL D. 2004. 1 – 133. pp.

4 MEGYERI A. 2010. 1 – 319. pp.

5 MEGYERI A. 2008. 209 – 224. pp.; KISS L. – V. SZINNYAI. P. 1997. 1 – 156. pp.

6 MEGYERI A. 2010. 211 – 213. pp.

gozott többek között az **Ybl Miklós** által tervezett első marcali Széchényi kastélyon, de a település korai üzletházai is főként hozzá köthetők. 48-as kötődését **Garibaldi**ról elnevezett szőlőbirtoka fejezte ki.⁷

Számos gyermeke közül ketten érdemelnek említést. Legkisebb fiából, **Sztelek István**ból (1862 – 1909) asztalosmester lett. Korai halála után a műhelyt az özvegy és a család működtette tovább, voltaképpen egyesítve azt az építőipari vállalkozással.⁸

Id. **Sztelek Ferenc** legidősebb fiából, **ifj. Sztelek Ferenc**ből (1856 – 1926) pedig a szakmát továbbvivő építőmester lett. Ő Budapesten, neves tervezőirodákban tanult, **Wahl Hugónál**, majd **Szmahl Henrik**nél.⁹ A vállalkozást az 1880-as évektől vette át apjától. Észak-Somogyban ebben az időben ő volt az egyetlen „gyakorlati építőmester”.¹⁰ A közel negyvenéves munkássága alatt tervezett és kivitelezett épületei meghatározó vonásokat kölcsönöztek a polgárosodó településnek és környékének. Számos kastély kivitelezése, átépítése fűződik a nevéhez. A daruvári (ma Daruvar, Horvátország) Tüköry, a nasici (ma Našice, Horvátország) Pejácsevich, a nyitrai (ma Nitra, Szlovákia) Hunyady, a felsősegesdi Széchényi, az ormándpusztai Somssich, a szőcsénypusztai Véssey és a szabási Tallián kastélyok. Ezek mellett téglagyárakat, uradalmi üzemeket, szeszgyárakat, malmokat, istállókat, lakóépületeket és Marcali nagyobb polgárházait építette. Különösen szépre sikerült a Mayer-féle barokk emeletes üzletes lakóház és Lengyel Pál magánháza. Sok balatoni épület is köthető a nevéhez, mint például **Németh István** kaposvári polgármester fonyódi villája.¹¹ (1 – 2. kép)

1. kép – Ifj. Sztelek Ferenc „gyakorlati építőmester”. Schmidt Ede felvétele 1910 körül

2. kép – A marcali Széchényi kastély. Csomós László felvétele 1930 körül

7 VADÁL D. 2004. 24 – 28. pp.

8 VADÁL D. 2004. 30. p.

9 CSOMÓS L. 1975. 3. p.

10 CSOMÓS L. 1975. 3. p.

11 Uo.

Az Arad vármegyei származású **Csomós Gergely** (1883 – 1969) miután 1910-ben államvizsgát tett a budapesti Felső Építő Ipariskolában, „teljes jogú építőmesterként” ifj. Sztelek Ferencsel társult.¹² Rövidesen letelepedett Marcaliban, feleségül vette **Sztelek Erzsébetet** (1892 – 1947), Sztelek István lányát. Sorra kapta a megbízásokat, így a kisváros 1910-45 közötti képének alakítójaként jelentős építészeti örökséget hagyott hátra. 1914-ig működött a Sztelek-Csomós cég, majd Csomós Gergely katonai szolgálatát töltötte az első világháborúban. A korábbi évtizedek prosperáló, a nagy építkezéseket eredményező korszakát kisebb megrendeléseket hozó időszak követte. Az általános pénzhiány miatt csökkentek a megrendelések. Viszont néhány községben a település képét meghatározó épület kivitelezésére került sor. Az ő munkásságához köthető a sáripusztai Hunyady kastély bővítése, a vései Hencz kúria, a marcali polgári iskola felépítése. Állandó megrendeléseket kapott uradalmi épületek, istállók, ipari üzemek, elemi iskolák építésére és felújítására. A 30-as években szívesen dolgoztattak vele a marcali polgárság tagjai, akik családi házaikat és balatoni villáikat rendelték meg tőle.¹³ **Csomós László** a következők írta róla: „A Csomós Gergely tervezte lakó és mezőgazdasági stb. általában kisebb építmények homlokzati képzése minden épületnél más és más. Soha két egyforma épületet nem tervezett. Homlokzati részletképzéseire is mindenkor nagy súlyt helyezett, artistikusak, precíz kivitelezéssel.”¹⁴

Az építőipari vállalkozás mellett, Csomós Gergely jelentős mezőgazdasági tevékenységet is végzett, majorjában állattenyésztéssel, növénytermesztéssel foglalkozott. Cséplőgépük és szőlőbirtokuk volt. 1926-ban Marcali központjában egy bérházat vásároltak. Jelentős közéleti szereplőnek számított, tagja volt a járási ipartestületnek, elnök-helyettese a Marcali Takarékpénztár Rt.-nek, elnöke a Hegyközségnek és a Szarvasmarha Tenyésztő Egyesületnek is.¹⁵ (3 – 4. kép)

A Sztelek-Csomós építő vállalkozásról Csomós László összefoglalásként a következőt írta: „Az évtizedek alatti munkásságukat roppant nehéz, feszített munkával voltak képesek végezni, jó hírnevük megtartásával.”¹⁶

3. kép

Csomós Gergely „teljes jogú építőmester”.
Csomós László felvétele 1930 körül

12 KISS L. – V. SZINNYAI. K. 1997. 118. p.

13 CSOMÓS L. 1975. 5 – 9. pp.

14 CSOMÓS L. 1978. 1. p.

15 VADÁL D. 2004. 53. p.

16 CSOMÓS L. 1975. 9. p.

4. kép – A marcali állami polgári fiú- és leányiskola épülete. vitéz Kovácsffy Arnold felvétele, 1928

Csomós László, a felívelő tehetség

A kisvárosi építőmester-család negyedik generációjának tagja, Csomós László 1914-ben született. Testvére az 1913-ban született Gabriella, nagyon fiatalon, 1932-ben meghalt. Jól megfigyelhető, hogy a szülők generációjában még a sokgyerekes családmodell dominált. Az apának, a földbirtokos családból származó Csomós Gergelynek hat testvére született. Az édesanya, az asztalos famíliából érkező Sztelek Erzsébet négy gyerekes családban nőtt fel.¹⁷ Csomós László azután lett a vállalkozás és a vagyon egyetlen örököse, hogy az 1894-ben született műépítész hallgató **legifjabb Sztelek Ferenc** 1916-ban elesett az első világháborúban; majd 1926-ban ifjabb Sztelek Ferenc, a sikeres építőmester meghalt.¹⁸

Csomós László az elemi és a polgári iskolát Marcaliban végezte el. Az utolsó polgárista éveket már a családi cég által kivitelezett és 1928-ban átadott új iskolaépületben járta. Gyerekkora óta ki-járt az építkezésekre, lerajzolta a téglá- és ácskötéseket, folyamatosan érdeklődött az építészet iránt és szenvedélyesen fényképezett.¹⁹ 1930-ban sikertelen felvételi vizsgát tett a Magyar Királyi Állami Felső Építő Ipariskolába, ahol nem a tudásával volt baj, hanem egyszerűen nem vitt magával kőműves szerszámokat. Egy év múlva viszont probléma nélkül kezdte meg a tanulmányait, abban az intézményben, amelyet egykor Csomós Gergely, mint építőmester fejezett be. Az 1931-34-es évfolyam diákjai közül többnek az édesapja szintén építőmesterként vagy kőművesmesterként dolgozott. Csomós László évfolyamtársa volt például mércei **Kádár Lóránt**, a későbbi sztalínvárosi építkezések főmérnöke.²⁰

17 VADÁL D. 2004. A Sztelek-Csomós építészdinasztia családfája.

18 Uo.

19 VADÁL D. 2004. 55. p.

20 CSOMÓS L. 1980. A bp.-i M. Kir. Áll. Felső Ipari Építő Ipariskoláról. Csomós László sikertelen felvételi után fél évig a Gábor fiúinternátusba járt.

A budapesti VII. kerület, Thököly út 74. szám alatt működő patinás intézmény már az Osztrák-Magyar Monarchia idején is az egyetlen ilyen típusú központ volt Magyarországon. Az 1880-ban alapított Állami Ipartanodából 1898-ban vált le az építési szakosztály, Felső Építő Ipariskola néven. Itt olyan iparosokat és építőmestereket képeztek, akik képesek voltak építésvezetőként, művezetőként, telepvezetőként önállóan alkalmazni a mérnöki szintű információkat.²¹ Az iskolában működött téli tanfolyam is, amelyet számos marcali származású iparos elvégzett. (Az intézmény napjainkban mint a Szent István Egyetem Ybl Miklós Építéstudományi Kara működik – a szerk.)

A 20. század fordulójának építkezési fellendülését megvalósító neves építészmérnökök közül többen is ennek az iskolának a tanárai voltak. Az Ybl Miklós nevével induló sorban ott találjuk **Foerk Ernőt**, a későbbi igazgatót és **Sándy Gyula** építész, akik munkásságukkal egyénileg és közösen is jelentős teljesítményt nyújtottak.²² Ebben az iskolában a tanulók az öt éves tananyagot három év alatt sajátították el. Az ifjú Csomós Lászlónak neves oktatói voltak. **Müller Pál**, aki építészettörténetet, építészeti díszítőrajzot és építészeti alaktant tanított. A rajzot **Reischl Károly** festőművésztől, **Suján Páltól** és **Andrejka József** akadémiai szobrásztól tanulta. A lakóháztervezést **Létai András** építőmestertől sajátította el, akinek Csomós a legjobb tanítványa lett. Az iskola igazgatója az 1929-ben nyugállományba vonult Foerk Ernő után, **Schoditch Lajos** lett. Az iskola légköre, az elismert tanárok hatása mély nyomot hagyott az ifjú diákban, aki különösen kitért a rajzolás és szobrászat területén. A Felső Építő Ipariskola főiskolai jellegét hangsúlyozta az Ybl Miklós Diákegyesület is, amely gyakran szervezett kirándulásokat, sportrendezvényeket.²³ A tizenéves kora óta aktívan fényképező Csomós László fotógyűjteményében ezek a diákegyesületi rendezvények ugyanolyan gondal kerültek dokumentálásra, mint a családi események és Marcali jellegzetes épületei is.

Csomós László 1934 nyarán kitűnő eredménnyel végezte el az iskolát, majd hazaköltözött Marcaliba. 1937. október 5-én a fiatal építész bevonult Szentendrére, ahol karpaszományos utász honvédként egy műszaki tisztképzőben kezdte meg katonai szolgálatát, majd 1938 novemberében leszerelt. 1941-ben újra bevonult, ám tüdőgyulladás következtében kórházba került, s miután a betegséggel évekig küszködött, frontszolgálatot végül nem kellett teljesítenie. Érdemes megjegyezni, hogy utolsó felülvizsgálatára 1944 október közepén került sor. A vizsgálat napján az amerikaiak lebombázták azt a budapesti laktanyát, ahol tartózkodott. Miután másnap szerencsésen hazaérkezett, akkor tudta meg, hogy a szép, kellemes, napsütéses vasárnapon, amikor ő utójára villamosozott át Pestről Budára az Erzsébet hídon, megtörtént a németek által támogatott Szálasi-féle nyilas hatalomátvétel is.²⁴

Csomós Lászlót szoros szálak fűzték Budapesthez, mert a háborús pusztítások után minden évben elutazott a fővárosba, hogy a köztéri szobrokat és tanulmányainak helyszíneit is végiglátogassa. Figyelemmel kísérte azt is, hogy mely alkotások sérültek meg, majd tűntek el végleg.²⁵

21 BODÓ P. 2010. 59. p.

22 BODÓ P. 2010. 59 – 60. pp. Sándy és Foerk tervezték a daruvári Tüköry kastélyt, a kivitelezést ifj. Sztelek Ferenc végezte el 1905-ben.

23 CSOMÓS L. 1980. A bp.-i M. Kir. Áll. Felső Ipari Építő Ipariskoláról.

24 CSOMÓS L. 1976. Visszaemlékezéseim. 4 – 6. pp.

25 CSOMÓS L. 1976. Visszaemlékezéseim. 8 – 19. pp.

Kohut Jenő villájának tervezése és építése Tihanyban

A Csomós cég egy sor balatoni villa tervezésére kapott megbízást, ám az épületek kivitelezésére a világgazdasági válság árdrágító hatása miatt nem került sor. A frissen diplomázott építész számos villaterve közül, teljes egészében csak **Kohut Jenő** magyar királyi járásbírószági elnök tihanyi villájának a tervei és kivitelezési iratai maradtak fenn.²⁶ A marcali Kohut családdal már korábban kapcsolatba kerültek Csomósék, amikor azok 1924-ben tőlük rendelték meg, a frissen parcellázott uradalmi területen felépítendő, lakóházukat. Az egykori Dr. Strausz István, ma Rákóczi Ferenc utcában felépített családi ház szépen illeszkedett abba a sorba amelyben ügyvédek, jegyzők, uradalmi intézők és orvosok gondosan kivitelezett polgárházai álltak.

A tihanyi villa az egyetlen, amely teljesen a frissen végzett építész elképzeléseit tükrözi. Csomós László számos távlati rajzot készített, valamint fényképen, sőt maketten is megörökítette a villát.²⁷ Visszaemlékezésében a kivitelezés alatt Tihanyban töltött napokra is nagy szeretettel gondolt. Az építési hivatás iránti elkötelezettségét mi sem példázza jobban, mint amikor a következőt írta: „*Nagyon sok kis vikendházat, földszintes villát terveztem, megrajzoltam teljesen ingyen, minden térítés nélkül. A mai tervezők, akik a Balaton körül létesülő villákat, hétvégi kis nyaralókat tervezik, talán el sem hiszik, hogy bizony nagyon sokat foglalkoztam ingyen a tervezéssel.*”²⁸

Kohuték 1935 nyarán, a Tihanyi-félsziget „Visszhang” nevű domboldalában, egy a Balatonra néző 170 négyszögöles, I. osztályú saroktelekre kívánták felépíteni a családi villát. (Ma a Váralja utca 26.) A Csomós-cég 9500 pengőért vállalta el az építkezést. „*Ez teljesen önköltségi árban készült, senki még szakember sem hitte el, hogy oda a hegyoldalba, oda anyagszállítással ilyen kevés összegért vállaltuk.*”²⁹ A terveket az akkori szabályok szerint fel kellett terjeszteni a Balatoni Intéző Bizottsághoz, amely igen gyorsan, mindössze 10 nap alatt fogadta el azokat. 1936 februárjában kezdődött az építkezés, amelyet Marcali környéki, tapasztalt pallérok végeztek. A tervek szerint az épület földszintjén nagy nappali, konyha, kamra, fürdő, mosdó, az emeleten pedig egy háló, egy szoba valamint egy másik vizes blokk kapott helyet. A lapos tetű épület déli oldalán emeletes terasz képezte a modern villa ékességét. Csomós László húsvétkor és október végén járt az építkezésen. A nagyhéten, a félig kész, modern villában eltöltött napok és a középkori hangulatú falu, mély benyomást tett a művészi hajlamokkal megáldott, fiatal tervezőre, hiszen ez volt az egyik első épülete, amely „testet öltött”. Amikor októberben ismét visszatért Tihanyba, már egy teljesen befejezett villa emelkedett előtte. „*Az úton felgyalogoltam az épülethez. Senkivel nem találkoztam, szép, borús, csendes október végi délután volt. Amint a szerpentin kanyart elhagytam, pompás kép tárult elé! A sötét fenyves és egyéb erdei fa, sárguló lombjai közt kiemelkedik a kanári sárga emeletes villa. Jó hatást tett rám...*”³⁰

Az elkészült villa minden tekintetben harmonikus volt. A család helyszínválasztását minden bizonnyal az a gondolat motiválta, hogy 1924-től a Tihanyi Gyógyfürdő Rt. a félsziget erdővel borított és közművesített északkeleti lejtőjét kívánta európai nivójú nyaralóteleppé fejleszteni. Ennek az első lépése volt 1925-ben **Habsburg József főherceg** nyaralójának felépítése, majd 1927-ben a Biológiai Intézet épületének az átadása. Mindkét létesítményt **Kotsis Iván** tervezte. A korabeli méltatások kiemelték a tervező mértéktartó, a természeti és épített környezetbe kitűnően illeszkedő elgondolá-

26 Csomós László építész hagyatéka. A-2529. leltári számú tervrajzok. 7 lap. A-2824 leltári számú költségvetés. (1935. november 2. – 1936. november 5.) 11. p.

27 Csomós László építész hagyatéka. 3289/2-3 gyarapodási számú Fényképalbumok. (8 darab fénykép)

28 CSOMÓS L. 1977. A Kohut család tihanyi villája.

29 Uo.

30 Uo.

sait.³¹ Az akkori fényképfelvételek alapján egyértelműen látszik, hogy a Kohut villa lehetett az első magánépület az új fürdőtelepen! (Egy másik villa is található itt, amely stílusában és elosztásában nagyon hasonló épület és szintén ezekből a korai évekből származhat.)³² Csomós László minden bizonnyal figyelembe vette a klasszicista jegyekkel, de olaszos tengerparti vonásokkal ellátott Biológiai Intézet épületét, hiszen nagyon hasonló arányok és ablakok jellemzik a villát. Sikeresen oldotta meg a meredek lejtésű telek lépcsőzetes beépítését is. A villa teraszáról pedig a felette elhelyezkedő apát-sági épületre és az alatta elterülő kikötőre is egyaránt gyönyörű kilátás nyílt. A kivitelezéssel teljes mértékben elégedett Kohut Jenő és családja nagy örömmel fogadta az üdülővendégek elismerését.³³

A boronkai Széchényi kastély átépítése és az Erzsébet hengermalom

Csomós Lászlónak az 1936-os év újabb, komoly munkát is hozott. 1935 elején **gróf Széchényi Andor Pál** marcali földbirtokos megvásárolta özv. **Kund Gusztávnétól** annak boronkai kúriáját, melyet az 1800-as évek végén, id. Szelek Ferenc egyszer már átépített, majd a századfordulón ifj. Szelek Ferenc emeletaráépítéssel kibővített. A következő átalakításra Csomós Gergelyt kérte fel a gróf, így ezen az épületen a család mindegyik tagja dolgozott! A fedett bejárat és a belső lépcső átalakítását tartalmazó tervek az ifjú építész készítette el.³⁴ Az oszlopokon nyugvó, timpanonos bejárat kivitelezése során, a gróf kérésére, ismét beépítették az 1912-ben kiemelt, Ybl Miklós által tervezett, díszes kovácsoltvas ajtót is. A belső falépcsőt elbontották, s a helyére egy ún. lebegő, műkölépcső került vaskorláttal. A nyár végére az épület teljes renoválását befejezték és a leendő Somogy vármegyei főispán, **gróf Széchényi Endre** be is költözhetett a családjával. Csomós László személyesen is kivette a részét a munkálatokból, azaz kőművesmunkát is végzett.³⁵

A Csomós cég számára ez az év volt a legfeszítettebb, ugyanakkor az egyik legreményteljesebb is. A magánházak és villaépítkezések, valamint a kastélyfelújítás mellett őszre elkészült az Erzsébet hengermalom, amelynek beindítása új gazdasági egységgel bővítette a családi vállalkozást. A marcali járás legújabb és legkorszerűbb malmát, Csomós Gergely személyes felügyeletével, feszített munkatempóban sikerült felépíteni. Az építkezéshez felvett 50 000 pengőnyi hitelt a család így határidőre visszafizette.³⁶

A marcali községháza tervezése és építése

Marcali közigazgatási és gazdasági fejlődése során a nagyközség vezetőinek céljai között folyamatosan szerepelt egy új igényeket is kielégítő hivatali épület megteremtése. Tovább erősítette ezt az igényt a Rákóczi utcában a járásbíróház és az adóhivatal épületeinek hangsúlyos megjelenése, de ugyanúgy erősítette Marcali növekvő szerepét a polgári iskola épületének létrejötte is. A községi székház fejlesztése azonban pénzhiány miatt rendszeresen elmaradt.

A jelenlegi városháza helyén már a 18. század óta állt egy földszintes hivatali épület, amely mel-

31 PAMER N. 1986. 33 – 34. pp.

32 Csomós László felvétele 1936-ból.

33 CSOMÓS L. 1977. A Kohut család tihanyi villája.

34 CSOMÓS L. é.n. Boronka (A kastély 1936-os átépítéséről és a Béry kocsmáról).

35 Uo.

36 VADÁL D. 2004. 57 – 58. pp.

lett 1900 táján felépült, majd 1914-ben kibővült az újabb községháza. 1942-ig ebben dolgozott a község vezetése, míg a legöregebb épületrészben üzleteket nyitottak. Az udvarban ma is áll a 19. század elejére datálható vezetőjegyzői lakás. Csomós László 1959-ben emlékezetből lerajzolta a régi épületek utcai homlokzatát és az alaprajzukat is megörökítette.³⁷

1942-ben a községi előjárók először egy kaposvári kőműves és ácsmester terveit vizsgálták meg, amelyeket a rossz minőség miatt végül elutasítottak. Ezt követően építőbizottságot alakítottak, majd a képviselőtestület 1942. július 27-én rendkívüli ülésen hozta meg határozatát. A legkézenfekvőbb megoldásként Csomós Lászlót bízták meg a tervek és a költségvetés elkészítésével. (Csomós Gergely virilis, azaz felelősségvállaló képviselői minőségben támogatta a fiát.) Fontos körülmény volt, hogy az építkezéshez a megyei alispán is hozzájárulását adta. Elfogadták, hogy a munkadíjat a teljes költség 1,5 %-ban, a bontási anyag nélküli összegből számítják majd ki. A jegyzői lak felújítását nem tervezték, ám a tanácstermet és a faverandát el akarták bontani, a kocsi bejárás megkönnyítése céljából. Az építésnek az irodák mellett csendőrnyszobákat és fogdahelyiségeket, valamint légóltalmi parancsnoki és óvóhelyet kellett kialakítania.³⁸ Utóbbiakat a háborús viszonyok indokolták.

Csomós László számára igen rövid határidőt szabtak, s ő nagy lendülettel és mély alaposággal állt neki a feladat megvalósításának. „Így megkaptuk a megbízást a nevemre, mely nemcsak az általában szokásos 1:100-as méretű alap- és metszetrajzokra szolt, hanem a tervezendő I. emeleti barokkos épület összes munkáiról részletrajzokat 1:10, 1:20, 1:5, 1:1-es arányban (kőm, ácsm, műkő munkák, asztalos, műlakatos [rácsok]) munkáért az akkori díjszabásnak megfelelően kb. 6 000 pengő értékben.”³⁹ A háború miatt, először csupán 1 600 pengő készpénzt kaphatott a Csomós-cég. A tervező szerint a teljes építkezés összes költsége 200 000 pengő körül volt. A kezdésre 136 000 pengő állt készen, a hiányzó összeget a község és a vármegye OTI kölcsön felvételével fedezte. Ezt az összeget a pénzügyi válság miatt 1945-ben vissza is fizették.⁴⁰ Ezt a kiadást arányaiban feltétlenül érdemes összevetni a község hivatalainak 1940-es költségvetésével, amely összesen 105 000 pengőt tett ki.⁴¹

A Csomós hagyatékából világosan kiderül, hogy amint az korábban is jellemző volt, a tervezés és a kivitelezés most is az apa és a fia szoros együttműködésében valósult meg. Ám a községháza teljes egészében az ifjú építész felfogását tükrözte. A nagy kihívás és a megfelelési vágy miatt 1943 tavaszára már a harmadik tervvázlaton dolgozott, mire az véglegesnek bizonyult. A statikai kalkulációhoz a budapesti **Praskawetz Károly** főmérnök segítségét is kikérte.⁴² A mindenre kiterjedő tervekben egy barokkos hangulatú, mansard tetővel ellátott, öt nagy homlokzati ablakkal és kovácsoltvas erkéllyel rendelkező, műkövel díszített egyemeletes, harmonikus épület jött létre. A kivitelezést a fonyódi **Csényi István**, „csonka jogú” építőmester végezte el.⁴³ A műkő munkákat, így a lépcsőket, az erkélytartó díszeket és a község ma is látható címerét **Borovitz Imre** kaposvári kőszobrász mester faragta ki. Faipari munkákkal a marcali **Domsa István** asztalosmestert bízták meg. A villamos vezetékeztés és mindennemű kovácsoltvas munkát **Hikman Béla**, helyi műlakatos mester készítette el. A teljes képhez hozzátartozik, hogy nyersanyag hiány miatt, ez utóbbi alkotórészek közül teljes egészében csak az erkély készült el. Hiányos maradt a belső lépcső korlátja és a bejárati kapu is.⁴⁴ (5 – 6. kép)

37 CSOMÓS L. 1959 – 60. Marcali községháza [alaprjz és utcai nézet]

38 Jegyzőkönyv 1942.

39 CSOMÓS L. é.n. Marcali községház épületéről.

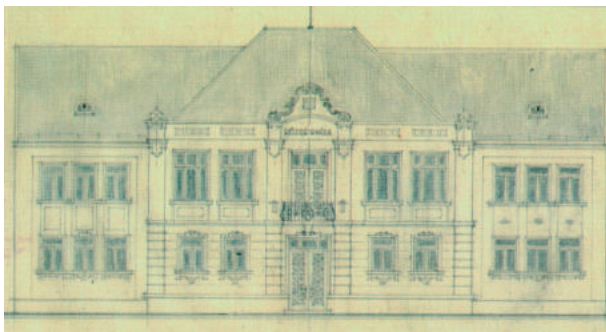
40 Uo. Jegyzőkönyv 1942.

41 Magyar Statisztikai Közlemények 1943. 160 – 163. pp.

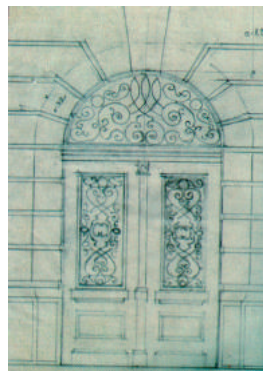
42 CSOMÓS L. 1944. Köszönő levél.

43 CSOMÓS L. é.n. Marcali községház épületéről.

44 CSOMÓS L. 1990. A marcali község (város) háza épületének kovácsoltvas rácsáról.

5. kép – A marcali községháza tervrajza, 1942

6. kép – A községháza bejárati kapujának tervrajza, 1942

Az 1943-as év közepére átadott új községháza épülete a szakma és a lakosság elismerését is elnyerte. Az állami építészeti hivatal főnöke kijelentette, hogy ez egy kis városházának is megfelel. Csomós László elgondolásait a járásbíró és az pénzügyőrség épületei is nagyban befolyásolták. A két épület rokon vonásokkal, a kor ízlésének megfelelő, a középületeket jellemző barokk jelekkel rendelkezik, de a községháza homlokzata mégis más lett. A tervező szavai szerint: „*Almási Balogh Lóránd adóhivatala és járásbíróháza „kis ablakfelület, nagy falfelület” erős lizénás és szemöldök hangsúlyozással ő általában ezen felfogásnak hódolt, bármennyire is szép, művészi a homlokzata, de sajnos a mély helységek mégiscsak több megvilágító felületet kívántak volna, így több villany fogy, hamarabb beáll a szűrökület. Mégis praktikusabb az előbbinek a fordítottja: „nagy ablak felület, kis falfelület”.*”⁴⁵ (7. kép)

A második világháború utáni megpróbáltatások

A községházát még sikerült befejeznie a Csomós-cégnek, de 1944 tavaszától kezdve az építkezések fokozatosan megszűntek. A család számára így az Erzsébet hengermalom működtetése jelentette a fő tevékenységet. Csomós László a front hónapjai alatt a hadi fontosságúnak minősített malom működtetését irányította. 1945 március végén édesapjával az utolsók között hagyta el Marcalit, majd az elsők között érkezett vissza április elején. Így a hengermalom a hónap végén már teljes kapacitással tudott termelni, ami nagy segítséget jelentett a szűkölködő lakosság élelmezésében.⁴⁶ Ugyanakkor a gazdaságukat gyorsan beindító és Marcali közelébe újfent bekapcsolódó Csomós családot súlyos

7. kép – A Marcali városháza 2012-ben Zsirai Tibor felvétele

⁴⁵ CSOMÓS L. é.n. Marcali községház épületéről. Almási Balogh Lóránd Marcaliban járva egyébként elismeréssel nyilatkozott a Csomós Gergely által tervezett és kivitelezett polgári lakóházakról.

⁴⁶ VADÁL D. 2004. 60 – 61. pp.

veszteség is érte. Egy év leforgása alatt meghalt két családtag: 1946 szeptemberében özv. Szelek Istvánné, majd 1947 szeptemberében Csomós Gergelyné.⁴⁷

1945 nyarán, az első földosztáskor a birtokok 100 hold feletti részét tőlük is elvették, majd 1950-ben a megmaradt felső-hegyi földjeikből kártalanították azokat a parasztokat, akiknek a földjeit a laktanya építésekor kisajátították.⁴⁸ Építési vállalkozásuk újraindítására nem volt lehetőségük, csupán a sáripusztai Hunyady kastély renoválásának az irányítására kérték fel Csomós Gergelyt, aki 1952-55 között egy kaposvári építési irodában tudott elhelyezkedni.⁴⁹

„Az 1949-ben államosított malmunkért a rendeletben megszabott 12 000 Ft kártalanítást sem kaptuk meg. 1947-ben a Marcali Járásban kivetett vagyondézsma, a miénk volt a legnagyobb: 60 000 Ft. Vagyondézsmat az adón kívül kellett megfizetni. Olimpia írógépet is elvitték, de nem hozták vissza. A mezőgazdaságunk felszámolása után 1949 őszén, az erős behajtás folytán 10 530 Ft adón túli fizetésünk lett, melyet egy bizalmas rendelet folytán javunkra jóvá a hatóság nem írta. Az 1949. évben a lassú felszámolással, a kis gombai major környéki földeket, cselédházakat, magát a majorot az állami gazdaság vette igénybe. Hasonlóan a szőlőhegyi földeket is. Lakóházunkat 1952. I. hóban, sarok- régi bérházunkat szintén államosították. Mindezek után igen nehéz körülmények után és között végül 1976. augusztusban, nevemre került mindössze 1 kat. hold (szőlő, rét, pince).” – írta visszaemlékezésében Csomós László⁵⁰

A községi tanács a családi házukat sem kímélte meg. 1950 januárjában az előszobán és az irodán kívül mindössze egyetlen szobát tarthattak meg az ötből. A többi helységbe a volt főszolgabíró, **Sárdy Pált** és a családját költöztették be.⁵¹ Egy év múlva Csomós Gergely és fia már a melléképületek szűk konyhájába kényszerült átköltözni.⁵² 1951 júliusában Csomós Lászlót „az osztályharc jegyében” letartóztatták, azzal a váddal, hogy elkésett a földjén az aratással. A tárgyaláson a tanúkat meg sem hallgatták, majd egy év börtönbüntetésre ítélték. Csomós Gergely mindent megtett azért, hogy a fia ügyét újra tárgyalják. **Dr. Farkas Jenő**, marcali ügyvédbarátja kieszközölte, hogy Kaposváron meghallgassák volt gazdatisztjuket, akinek a vallomása alapján Csomós Lászlót szeptember 19-én mégis felmentették.⁵³ (8. kép)

Ezután apa és fia egzisztenciális helyzete egyre súlyosabbá vált. Csomós László 1943 óta gyakorlatilag nem dolgozott a szakmájában – kivételt jelentett a sáripusztai Hunyady kastély renoválása – csak 1952 januárjában sikerült elhelyezkednie Kaposváron a Tatarozó Vállalatnál, mint kalkulátor és tervfelbontó. A sablonos szovjet terveket másoló, idegileg is megviselt építész az akkori viszonyokról a következőt írta. „A mesterségesen előidézett erőszakos „kirakat perek” a vállalat vezetői és több dolgozó ellen megindultak. Ekkor én is a felmondás, majd „betegség” ürügyén eltávoztam.”⁵⁴ Október 5-én a pécsi Tervező Irodába került, ahol 1956 augusztusáig dolgozott. Ezután az időszak után a folyamatos belső intrikák és támadások hatására a kaposvári idegosztályra került, ahonnan decemberben tért haza Marcaliba.⁵⁵

A következő években a házból sem nagyon mozdult ki. Idős édesapját annak 1969-ben bekövetkezett haláláig ápolta. Jövedelemre csupán a megmaradt szőlőjükből tudtak szert tenni. 1958-ban

47 VADÁL D. 2004. 61. p.

48 CSOMÓS D. 1987 – 89. Kényszer vagy szükséglakásból...

49 VADÁL D. 2004. 63. p.

50 CSOMÓS L. 1976. Visszaemlékezéseim. 10 – 11. pp.

51 A volt főszolgabíró a későbbiekben egy szenyéri csőszkunyhóba száműzték.

52 VADÁL D. 2004. 62. p.

53 CSOMÓS L. 1976. Visszaemlékezéseim. 11. p.

54 CSOMÓS L. 1976. Visszaemlékezéseim. 11 – 12. pp.

55 Uo.

megismerkedett **Móricz Bélával**, a Somogy megyei Idegenforgalmi Hivatal vezetőjével, aki a megyei műemlékek összeírását végezte és felkérte őt, hogy segítsen munkájában. Csomós László ettől az időtől kezdve intenzíven kezdett foglalkozni Marcali múltjával.⁵⁶ Kapcsolatukból hosszú barátság született, jelentős terjedelmű levelezésükben pedig a település minden történeti korszakával találkozhat a kései olvasó. A kitűnő emlékezőtehetséggel megáldott Csomós László a családi hagyaték anyagait felhasználva összeírta és lerajzolta a település építészeti jellegű változásait. Marcali régi családjairól és meghatározó személyeiről, illetve a hozzájuk kapcsolódó történekekről hatalmas kéziratosszára emlékezés-gyűjteményt hozott létre. Munkája bekerült a Móricz Béla által 1970-re elkészített „Marcali múltja” című alkotásba, amely sajnos a mai napig kiadatlan.⁵⁷ Az 1972-ben megnyílt Helytörténeti Múzeum vezetőjével, **Együd Árpáddal** is felvette a kapcsolatot és a családi hagyaték egy részét az intézménynek ajándékozta.

1974-ben a rokonság és barátok nélkül maradt Csomós Lászlónak újra költözködni kellett. Az 1897-ben épített családi házat, Marcali egyik legelegánsabb polgári házat lebontották. A Városi Tanács által a részére először kiutalni tervezett lakást nem fogadta el, a másik felajánlott ingatlan pedig egyszerűen összedőlt. Végül egy udvari, kétszobás toldaléklakásba költöztették át, ahova sikerült a féltve őrzött bútorait és iratait is átvinnie.⁵⁸ Itt élt még húsz évet teljes magányban, szinte mindenkitől elzárkózva. Ritka látogatóinak nagy szeretettel mesélt a családjáról és a város történetéről, a múzeum felkérésére pedig emlékeit is leírta. Ugyanoda – a halála után – hagyatéka is bekerült. Csomós László, a nagy múltú építészdinasztia utolsó tagjaként 1994. december 14-én hunyt el.

8. kép – A „száműzött” Csomós Gergely és fia 1960-ban

56 Uo. GÁL J. 1994. 5 – 10. pp.

57 MÓRICZ B. 1970.

58 CSOMÓS L. 1987 – 89. Kényszer vagy szükségletből...

IRODALOM

- BODÓ Péter 2010. Sándy Gyula építésze 1914-ig. Szakdolgozat. (Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet), Piliscsaba.
- GÁL József 1995. Búcsú egy építészdinasztiától. In: Somogyi Honismeret 2. Kaposvár.
- KISS Lajos – V. SZINNYAI Katalin 1997. A magyar építőmesterek és Budapest építészeti öröksége. Bp.
- Magyar Statisztikai Közlemények 1943. Új sorozat 115. kötet. A községi háztartások 1940. évi költségvetési előirányzatainak főbb adatai községenként. Bp.
- MEGYERI Anna 2008. Egy olasz építési vállalkozó família Zala megyében, a dualizmus idején. In: Történeti Muzeológiai Szemle 8. Bp.
- MEGYERI Anna 2010. „A földre építék, az égben bízok”. A Morandini építészcsalád a Monarchiában. Zalaegerszeg.
- MÓRICZ Béla 1970. Marcali múltja – Kézirat.
- PAMER Nóra 2001. Magyar építész a két világháború között. Bp.
- VADÁL Dóra 2004. Kisvárosi építőmesterek. A marcali Sztelek-Csomós család története és tevékenysége. Marcali.
- Csomós László építész hagyatéka. (Marcali Városi Helytörténeti Múzeum)
- CSOMÓS László A-2529. leltári számú tervrajzok. 7 lap.
- CSOMÓS László A-2824 leltári számú költségvetés. (1935. november 2. – 1936. november 5.)
- CSOMÓS László 1942. Marcali község ház épületéről. A-1513-as leltári számon szereplő tervrajzok. Jegyzőkönyv. Készült Marcali nagyközség képviselő-testületének 1942. évi július hó. 27-én tartott rendkívüli közgyűléséről. A-1648-as leltári számon.
- Marcali község háza épületéről. Jegyzőkönyv. Készült Marcali nagyközség képviselő-testületének 1942. évi július hó 13-án tartott rendkívüli közgyűléséről.
- CSOMÓS László 1944. Köszönő levél. (1944. február 4.) A-1648-as leltári számon.
- CSOMÓS László 1959-60. Marcali község háza [alaprész és utcai nézet] 3401-es gyarapodási számon.
- CSOMÓS László 1975. Adatok Marcali építéstörténetéhez. A-316-os leltári számon.
- CSOMÓS László 1976. Visszaemlékezéseim. A-2321-es Leltári számon.
- CSOMÓS László 1977. A Kohut család tihanyi villája. A-2319 leltári számon.
- CSOMÓS László 1978. Marcali és környéke régi kastélyairól. A-2318-es leltári számon.
- CSOMÓS László 1980. A bp.-i M. Kir. Áll. Felső Ipari Építő Ipariskoláról. A-2313-as leltári számú visszaemlékezés.
- CSOMÓS László 1987 – 89. Kényszer vagy szükségletből a szükségletkérésbe. A-2340-es leltári számon.
- CSOMÓS László 1990. A marcali község (város) háza épületének kovácsoltvas rácsáról. A-2377-as leltári számon.
- CSOMÓS László é.n. Boronka (A kastély 1936-os átépítéséről és a Béry kocsmáról). A-2372-es leltári számon.
- CSOMÓS László é.n. A marcali község háza épületéről.

„MINDIG ELSŐRANGÚ PÉLDÁVAL JÁRT ELŐL!” GRÓF ANDRÁSSY ILONA FŐÁPOLÓNŐ HAGYATÉKA A SZIKLAKÓRHÁZBAN

Erdős Kristóf

A Sziklakórház Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely múltjáról és jelenéről a Történeti Muzeológiai Szemle 2011-es számában közöltünk egy rövid összefoglalót.¹ Állandó kiállításunk folyamatosan bővül újabb és újabb részekkel. 2011. május 3-án a **Friedrich Born**-emlékszobát², a légoltalmi riasztóközpontot és a Sziklakórház építéstörténeti tárlatot nyitottuk meg, 2012. június 22-én pedig egy eddig páratlan kiállítást a különleges műveleti erőkről – bemutatva a hadszíntéri elsősegélynyújtást.³ Munkánk eredményeként 2011-ben 56 ezren látogatták meg a múzeumot, mely budapesti szinten is jelentős szám. 2011-ben múzeumi kiadványsorozatot indítottunk, ennek első kötete a Sziklakórház történetét foglalja össze közérthetően és olvashatóan.⁴

Nem csak kiállításaink száma, de gyűjteményünk is folyamatosan gyarapszik. 2012 februárjában igazi kincsekre tettünk szert! A Sziklakórház második világháborús főápolónőjének, **Andrássy Ilona grófnő** hagyatékának egy része hozzánk került, feldolgoztuk és a gyűjteménybe illesztettük.

Az előzmények

A Sziklakórház 2007-es megnyitása után az intézmény vezetése haladéktalan kampányba kezdett, hogy felkutassa az egykor itt dolgozókat, betegeket és sebesülteket – hiszen több mint 60 évvel a háború után már kevés a közvetlen szemtanú. A felhívásokra meglepetésre számos szemtanú jelentkezett, illetve a már elhunytak leszármazottjai, barátai. A megnyitott kiállítás iránt már az első időszakban is nagy érdeklődés mutatkozott. Az „egyszerű” látogatók közül is jelentkeztek egykori szemtanúk, vagy olyanok, akik ismertek itt dolgozókat, betegeket. Közöttük volt **Helmajerné Hajnal Ilona** is, aki egy fénymásolt képet hozott be Andrássy Ilona grófnőről, vöröskeresztes egyenruhában. A kép leírásaként a következőket jegyezte fel: „*Andrássy Ilona grófnő 1917. december 2. – 1990. június 12. Krasznaborkán vannak a hamvai, az ostrom alatt nővérként itt dolgozott.*” Továbbá saját elérhetőségét is megadta. (1. kép)

1. kép – Andrássy Ilona grófnő
vöröskeresztes egyenruhában, 1942

1 ERDŐS K. – TATAI G. 2011.

2 Bornról ld. SZITA Sz. 1997., TATAI G. 2011.

3 A kiállításról ld. TATAI G. 2011a., KOMLÓDI F. – TATAI G. 2012.

4 TATAI G. 2011b.

Mivel az intézmény akkoriban a jelenleginél is alacsonyabb létszámmal működött, Helmajerné felkeresésére a muzeológus státusz létrehozásáig, 2009-ig nem került sor, mert a még élő, közvetlen szemtanúkkal készített *oral history* interjúk élveztek prioritást – érthető módon. A dokumentumok és fényképek gyűjtése azonban folytatódott. A kutatást **Tatai Gábor** igazgató, **Dégi Tamás** és **Rádi Gábor** részdíjós kutatók végezték. A beszélgetések során alkalmakként előkerült Andrassy grófnő neve is. Példaként álljon itt ezek közül néhány: „...itt volt még ápolónő az Andrassy Ilona, aki egy prima ápolónő volt. Minden beteg meg volt vele elégedve, hogy olyan nagyszerű, hozzáértő volt.”⁵ – emlékezett vissza Borsos Béláné, akinek férje feküdt sebesültként a kórházban. „Tudja, hogy hogy látom az Andrassy Ilonát? Egy olyan viszonylag magas, ilyen kórházi fekete ruha volt rajta, szóval olyan, mint amelyet az apácák hordanak. Itt egy ilyen széles valami és azon lógtak a kulcsok! Hogy az mindig kéznél legyen. Az a megtestesült jószág volt!”⁶ – mondta el **Sváb Ferencné Benkő Janka**, aki tizenéves sebesültként került be a kórházba. Andrassy Ilonáról további forrásunk **özv. Horthy Istvánné gróf Edelsheim Gyulai Ilona** memoárja volt.⁷

A gyűjtőmunka évei során számos, a Sziklakórházzal összekapcsolható kapcsolatos név látott napvilágot. 2011 őszén a kutatást irányító Tatai Gábor igazgató javaslatára utánanéztam a felmerült személyeknek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (a továbbiakban: ÁBTTL). A kutatói adatbázisban⁸ a legtöbb névre való keresés eredménytelen volt, azonban meglepetésre Andrassy Ilona grófnőre több mint 20 találat érkezett – tehát ennyi levéltári dossziében szerepel a neve. A keresési eredmény kíváncsivá tett minket, ezért utánanéztam a grófnőről szóló állambiztonsági anyagoknak. A projekt idővel kinőtte magát: Andrassy Ilona teljes életének feldolgozása lett a feladatomban.

A levéltári kutatás mellett Andrassy grófnő rokonaival, ismerőseivel való találkozás és interjúkészítése elsődleges volt. Így többek között **Waldbolt Mady** bárónővel is sikerült beszélni telefonon. Az 1944 végétől Bajorországban élő hölgy – aki jó barátságot ápolt Andrassy Ilonával, a Sziklakórházban pedig beosztottja volt – így emlékezett rá: „Mindig elsőrangú példával járt elől!” Mint később kiderült, valódi adatmentést végeztünk az utolsó pillanatban. 2010 júliusában özv. Horthy Istvánné is járt személyesen a létesítményben és előszóban is megerősítette a könyvében leírtakat.

A Karolina úti klinika

A grófnő életének feldolgozása során a legtöbb segítséget volt kolléganőitől, barátnőitől kaptuk. 2011 novemberében hívtam fel Helmajernét. Az interjúra hamarosan a Karolina úti Ortopédiai Klinika laborjában került sor. A labor „történelmi helyszín”, hiszen ott dolgozott Andrassy Ilona 1964. március 1-jétől egészen 1990-ben bekövetkezett haláláig.⁹ A helyszín nem csupán azért történelmi, mert ott dolgozott a grófnő, hanem azért is, mert – ahogyan a korabeli fényképek is igazolják – számos berendezési tárgy máig ugyanaz, mint az ő idejében.

Első találkozásunkkor, 2011. november 18-án Helmajernén kívül Bokor Lászlóné, a másik kolléganő és barátnő is jelen volt. A régi „kvartett” akkor még élő tagja **Korecz Katalin**, súlyos betegsége miatt nem tudott eljönni a találkozóra. Andrassy Ilona három kolléganőjére családjaként tekintett – sajátja ugyanis nem volt. Helmajerné és Bokorné elsősorban a grófnővel a közös munka során

5 DÉGI T. – TATAI G. 2008.

6 ERDŐS K. 2010.

7 EDELSHEIM GYULAI I. 2001.

8 Elérhető az interneten is: <https://www.abtl.hu/spyOne/login> (Letöltés: 2012. augusztus 24.)

9 Andrassy Ilona igazolványa (SOTE Ortopéd Klinika). Bp. 1972. jan. 11. (leltározatlan dokumentum). Sziklakórház Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely, Gyűjtemény (a továbbiakban: Sziklakórház, Gyűjtemény).

együtt töltött hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évekről beszélt, de számos korábbi történet is előkerült, amiről annak idején mesélt nekik „Ilona”. Korecz Katalin mindvégig együtt dolgozott a laborban Ilonával, így ő töltötte vele a legtöbb időt, nem ment szülési szabadságra, mint a másik két kolléganő. Helmajerné és Bokorné ezért nagyon fontosnak találta, hogy minél előbb tudjak vele találkozni és beszélni. Ekkorra már igen sok állambiztonsági anyagot átvizsgáltam. Andrassy Ilona életéről egyre több részlet került napvilágra és időközben interjú készült többek között két egykori zárkatársával, illetve hortobágyi kitelepített társaival. A kutatás során folyamatosan konzultáltam Tatai Gáborral, aki számos hasznos tanáccsal látott el. Sokszor lehetetlennek tűnő ötletekből új források, fényképek, adatok kerültek elő és kezdett összeállni Andrassy grófnő nem mindennapi élettörténete „szinte a semmiből”. A Korecz Katalinnal való, kulcsfontosságú találkozóra azonban 2012. február 7-ig még várni kellett.

Interjú egy fővárosi kórházban

A levéltárak, könyvtárak és múzeumok által őrzött anyagok gyűjtése folyamatosan haladt előre. Bokorné és Helmajerné jóvoltából pedig számos, a birtokukban lévő releváns fényképet és néhány újságkivágást is digitalizáltunk. Korecz Katalinnal való beszélgetéstől reméltük, hogy a grófnő élete mozaikjának hiányzó részeit ki tudjuk egészíteni, illetve kontrollforrásként is használhatjuk majd visszaemlékezését. Ugyanis időközben a másik két kolléganő elmondásából kiderült, hogy Andrassy Ilona halála után hagyatékának egy részét dokumentumokkal, fényképekkel együtt Korecz Katalin kapta meg. A grófnő negyvenéves korában ment férjhez **Klimkó Dezső** sebészprofesszorhoz¹⁰, aki a hatvanas évek elején – míg felesége Kalocsán börtönbüntetését töltötte – elvált tőle. Gyermeük nem volt, Andrassy Ilona pedig nem ment újra férjhez. Egyetlen testvére, Géza gróf nem tartott igényt a dokumentumokra, fényképekre, ezért azok Korecz Katalinhoz kerültek. Ő mindvégig jó barátságban volt Ilona grófnővel.

A találkozás hosszas megbeszélés után jöhetett létre egy fővárosi kórházban, ahol abban az időben feküdt. A rendhagyónak mondható interjúra az egyik osztály folyosóján került sor, ahol nagy átéléssel beszélt nekem egykori kolléganőjéről, barátnőjéről, „Ilonáról”. Számos részlet, tisztázatlan kérdés vált világossá a vele való beszélgetés során. Egy, a Sziklakórházban történt eset is akkor vált érthetővé, teljessé. A grófnő mesélte annak idején kolléganőinek Budapest 1944 – 1945-ös ostroma idejéről a következőt: „*A 'halott' felült. Erre az egyik beosztottja: 'Intéző testvér, a hulla inni kér!' 'Hát akkor adjon neki' – mondta Ilona.*” A beteg kapott inni és nem sokkal azután meghalt.¹¹ A leírt szituáció igen jellemző volt a kórházban uralkodó állapotokra, illetve a grófnő talpraesett, közvetlen stílusára is. Szintén Andrassy Ilona mesélte korábban Korecz Katalinnak, hogy **Kánya Kálmán** volt külügyminiszter (1933-38) a Sziklakórházban halt meg az ostrom után, 1945 februárjában. Ez a tény már korábban ismert volt számunkra visszaemlékezésekből,¹² de az osztályon készült interjúban

10 Klimkó Dezső (Szeged, 1900. márc. 1. – Bp., 1972. jún. 4.) orvos, sebész, egy. tanár. 1924-ben szerezte meg orvosi oklevelét a bp.-i orvosi karon. 1927-ben műtősebész szakorvos, 1926 – 1937-ben a bp.-i II. sz. sebészeti klinikán tanársegéd. 1937 – 1940-ben a János, 1940-ben az István Kórház főorvosa. 1937-ben a sebészeti műtét tanára, 1940-ben c. ny. rk. tanára. 1941 – 1945-ben a kolozsvári sebészeti klinika igazgatója, a sebészet ny. r. tanára 1945 – 1947-ben a marosvásárhelyi sebészeti klinika igazgatója, 1947 – 1949-ben és 1957 – 1959-ben a bp.-i I., majd a II. sz. sebészeti klinika igazgatója. 1959 – 1969-ben a János Kórház sebész főorvosa. Elsősorban bél- és gyomorsebészettel foglalkozott. KAPRONCZAY K. 2004. 210. p.

11 ERDŐS K. 2011., ERDŐS K. 2012.

12 STEINERT Á. 2008. 132. p., SZERDAHELYI Cs. 1996.

kontrollforrásként megerősítésre került. A beszélgetés során említette, hogy miután kijön a kórházból, pesti lakásán összegyűjthetjük digitalizálás céljából a nála lévő hagyatékot.

A kincsesbánya dobozok

Egy februári péntek délután, 2012-ben látogattuk meg Korecz Katalint otthonában. Alig léptünk be az ajtón, nagy meglepetés ért minket: Andrásy Ilona elveszettnek hitt vöröskeresztes igazolványát vehettük a kezünkbe. Mindaddigi kutatási eredményeink arra utaltak, hogy a dokumentumra már kevés eséllyel fogunk ráakadni. A grófnőt 1961-ben a **Rédly Elemér** és társai egyházellenes per V. rendű vádlottjaként idézték bíróság elé. A levéltári kutatások során előkerült egy 1961. május 8-án kelt házkutatási jegyzőkönyv, melynek második oldalán a lefoglalt tárgyak sorában szerepelt „2 db. vöröskeresztes igazolvány”.¹³

A jegyzőkönyvet először az ÁBTL-ben olvasva, rögtön beszéltem az iratanyag referensével, érdeklődve az említett igazolványok hollétéről. Szabóné azonban mindössze annyi információval tudott szolgálni, hogy ha nincs a dossziéhoz csatolva, akkor nincs náluk. A peranyagot őrző Budapest Főváros Levéltárában se találtuk ezt a kulcsfontosságú dokumentumot. Szinte már lemondtunk róla, arra gondolva, hogy a belügyminisztériumi irattárban elveszett vagy megsemmisítették. Ezért alig hittünk a szemünknek, amikor az igazolványt Korecz Katalin kezünkbe adta. (2. kép)

A Magyar Vöröskereszt által 1942-ben kiállított „azonossági lapja” négy belső oldalt tartalmaz. Az első oldalpáron két dátum is szerepel. 1942. szeptember 21-én hitelesítették a grófnő adatait a budapesti Központi Igazgatóságon. Három nappal később, szeptember 24-én már egy bécsi keltezés olvasható **Dr. Polányi Pál** a „Vörös-kereszt-alakulat parancsnokának” aláírásával. A bécsi vöröskeresztes szolgálatról egy forrás áll rendelkezésünkre: **Czirák Alice** grófnő lánya, **Jeszenszky Thyra** visszaemlékezése. Eszerint édesanyja Ilona grófnővel együtt Bécsben szolgált vöröskeresztes nővérként.¹⁴ Az igazolvány harmadik oldala további adatokkal szolgál Andrásy Ilona pályafutásával kapcsolatban. „Állományilletékes alakulata” a M. kir. 1. sz. honvéd helyőrségi kórház volt. Az itt eltöltött idejéről a kórház fennmaradt iratanyagából nem tudtunk meg további részleteket, még a nevét sem említik ezek a források.¹⁵ Az igazolvány utolsó oldalán a „változások” számára volt hely fenntartva. Ezek a sorok Andrásy Ilonánál sajnos kitöltetlenek maradtak.¹⁶

A vöröskeresztes igazolvány megtekintése után négyen – Helmajerné, Bokorné, Tatai és jómagam – nekiláttunk a Korecz Katalin által megmutatott dobozok átnézéséhez. Igen hamar előkerült számos értékes dokumentum és fénykép. Igazi kincsesbánya volt ez számunkra. Az egyik doboz rejtette Andrásy Ilona „intéző testvér”¹⁷ 1945. január 7-én kelt munkaügyi igazolását, **dr. Kovács István** a Sziklakórház vezető főorvosának beazonosítható aláírásával.

13 Budapest Főváros Levéltára XXV.4.f.T.B. XVI. 9227/1961. 938 – 939. pp.

14 JESZENSZKY T. 2011 – 2012.

15 Honvédelmi Minisztérium Hadtörténeli Intézet és Múzeum (a továbbiakban: HM HIM), Hadtörténelmi Levéltár és Irattár III. 3. M.kir. budapesti 1. honvéd helyőrségi kórház.

16 Andrásy Ilona azonossági lapja, Magyar Vöröskereszt, Bp. 1942. szeptember 21. (leltározatlan dokumentum). Sziklakórház, Gyűjtemény.

17 „Az intéző testvér ellenőrzi az orvosok által kiadott ápolási munkák elvégzését és a felsorolt munkaerők szolgálati idejének pontos betartását. A szabad napok, szabad órák, valamint az éjszakai szolgálat beosztása és ellenőrzése is az intéző testvér feladata, ...” HM HIM Hadtörténelmi Levéltár és Irattár III. 3. a. M. kir. budapesti 1. honvéd helyőrségi kórház Parancsnokság, Határozványok a hátszági honvéd, valamint a Vöröskereszt továbbá a polgári egészségügyi intézetekben alkalmazott önkéntes vöröskeresztes ápolónók és egyéb önkéntes vöröskeresztes kórházi segédszemélyzet személyi és polgári viszonyaira.

MAGYAR VÖRÖS-KERESZT		MAGYARORSZÁG	
		Hungaria	
SZ.			
1942			
AZONOSSÁGI LAP			
Vörös-Kereszt-alkulatok személyei részére.			
1	Tulajdonos, családi és utóneve:	gr. <i>Andrássy Ilona</i>	
2	Születési helye:	<i>Budapest</i>	
3	Születési ideje:	<i>1917. XII. 2.</i>	
4	Azonossági száma:		
5	Alak:	<i>magas</i>	
6	Szemek színe:	<i>kék</i>	
7	Látható különleges ismertető jelek:		
8	Tulajdonos snítkezéssel aláírása:	<i>Dr. Csányi László</i>	
9	Hely és kelt:	<i>Bp. 1942. IX. 20.</i>	
10	Vör.-Ker.-Hókszerv elnökeinek aláírása az adatok hitelességéért:	<i>Dinnyés János</i>	
			
11			
12			
13	Hely és kelt:	<i>Műcs, 24. IX. 1942.</i>	
14	Vörös-Kereszt-alkulat parancsnokának aláírása:	<i>D. Polányi Pál</i>	

2. kép – Ilona grófnő vöröskeresztes igazolványa, 1942

További meglepetés volt egy notesz, amelyről a kolléganők az interjúk során már tettek említést. Ebben Andrássy Ilona az olvasmányélményeit jegyezte fel. Korábban a beszélgetések során csak feltételezték, hogy az „olvasónapló” Korecz Katalinnál lehet. A füzetke „*Bücher, die mir gefallen*” (A nekem tetsző könyvek) címmel jelent meg Münchenben, természetesen kitöltetlenül. Az olvasmányélmények feljegyzésére négyoszlopyi hely állt rendelkezésre az egyes oldalpárokon: *Titel (Cím)*, *Verfasser (Szerző)*, *Gelesen am (Olvasva)*, *Bemerkungen (Megjegyzések)*. Ilona grófnő kilenc éves korától (1926) rendszeresen vezetett füzetet rendkívüli olvasottságáról tesz tanúbizonyságot.

Andrássy Ilona magánúton végezte tanulmányait. Öccse, **Géza gróf** nevelőt kapott, aki felkészítette a gimnáziumi osztályok magánvizsgájára. Andrássy Ilona végül kiharcolta, hogy ő is hallgathassa ezeket az órákat. Az orvosi egyetemre készült, szülei azonban ezt nem engedélyezték. Arisztokrata család lányaként a korszakban elképzelhetetlen volt, hogy nyilvános iskolába, egyetemre járjon.¹⁸ A gimnáziumi érettségét 1937-ben magánúton tette le, jó eredménnyel: a Sacré Coeur Budapesti VIII. Kerületi Sophianum Katolikus Leánygimnáziumban, a Mikszáth téren. Több nyelven beszélt: angolul, németül, franciául, és kicsit szlovákul is.¹⁹ (3. kép)

Andrássy Ilona utolsó feljegyzései 1960 februárjából származnak. Elsősorban német nyelvű

18 ERDŐS K. 2011.a. és ERDŐS K. 2012.

19 Andrássy Ilona önéletrajza, 1969. július 10. (leltározatlan dokumentum). Sziklakórház, Gyűjtemény.

könyveket olvasott. Egészen 1934 áprilisáig nem fordul elő magyar nyelvű feljegyzés. Ebben az évben, 17 évesen kezdett el olvasni magyar nyelvű irodalmat, így például az *Egri csillagokat*, az *Egy magyar nábobot*, *A láthatatlan embert*. 1944-ben érhető módon csökkent a feljegyzések száma – nem volt sok ideje olvasni. A háború utáni években tudta folytatni az olvasást, a bejegyzett könyvek nagy része szintén német nyelvű volt, de olvasott magyarul és angolul is.²⁰

A dobozok szisztematikusan átvizsgálása során számos más, addig levéltárakban és könyvtárakban fel nem lelt forrásértékű dokumentumra bukkantunk. Ezek közül kiemelendő két Andrassy Ilona által írógéppel írt, egy-egy oldalas önéletrajz. Az egyik 1969. július 10-én, a másik 1978. szeptember 1-jén kelt Budapesten. Ezekben a grófnő elsősorban szakmai pályafutásáról számolt be, illetve adatokkal szolgál 1952-53-as hortobágyi kitelepítéséről, 1957-es kistarcsai internálásáról és 1961-64-es kalocsai börtönbüntetéséről is.

A dobozokban fellelt igazolványok közül a két legérdekesebb a hortobágyi kitelepítés során és a börtönből való feltételes szabadságra bocsátásakor kiállítottak. Az előbbit az Árkusi Állami Gazdaság látta el pecsétjével 1952. szeptember 3-án. Az utóbbit a kalocsai börtönben 1964. január 12-én állították ki. Szabadulása után 48 órán belül jelentkeznie kellett a IX. kerületi rendőrkapitányságon, amit Ilona grófnő január 13-án meg is tett. Mivel nem volt hova menni, egy ideig volt férjénél lakott a Ráday utcában. A kalocsai igazolványt magánál kellett tartania, hogy hatósági ellenőrzés esetén igazolni tudja magát. Egészen a bíróság által kiszabott büntetése lejártáig, 1965. május 12-ig minden hónapban jelentkeznie kellett az illetékes kerületi rendőrkapitányságon. Az igazolvány fontos kiegészítő forrásként szolgált ahhoz, hogy megállapítsuk Ilona grófnő mikor költözött el a Ráday utcából egy XII. kerületi szükségglákszába.

Titel	Verfasser	Gelesen am	Bemerkungen
Compte rend	Lucienne Perlema	XI. 1953	The life of a young girl in Paris in the second half of 1911.
France in France	Lucienne Perlema	XI. 1953	Paris in the second half of 1911.
Der kleine Theater	John Keitel	XI. 1953	Theater in Paris 1911-12.
L'œuvre de Lucien	Herman Alkade	XI. 1953	
Wallerstein	Cleary	XI. 1953	
Der kleine Theater	John Keitel	XI. 1953	200 pages - Paris in the second half of 1911.
Actes de France in France	Lucienne Perlema	XI. 1953	Paris in the second half of 1911.
Der kleine Theater	John Keitel	XI. 1953	Paris in the second half of 1911.
Les prévisions de l'été	M. Peleboque	XI. 1953	Paris in the second half of 1911.
Walter de Gruyter	Paul de Gruyter	XII. 1953	Paris in the second half of 1911.
Le grand théâtre	Stefan Gruyter	XII. 1953	Paris in the second half of 1911.
Le grand théâtre	Stefan Gruyter	I. 1953	Paris in the second half of 1911.
Admission à Paris	Lucienne Perlema	I. 1953	Paris in the second half of 1911.
et l'été	Lucienne Perlema		Paris in the second half of 1911.
Walter de Gruyter	Paul de Gruyter		Paris in the second half of 1911.

3. kép – A notesz egyik oldala a háborús évekből

20 Andrassy Ilona notesza (leltározatlan dokumentum). Sziklakórház, Gyűjtemény.

A péntek délutáni kutatás néhány órát vett igénybe, míg minden dobozzal sikerült végezni. Az anyagot – rengeteg fényképpel együtt – a következő hét elején digitalizáltam a múzeumban és azután visszaszolgáltattam Korecz Katalinnak.

A hagyaték bekerülése a Gyűjteménybe

Az Andrassy Ilona-hagyaték gyűjteményünkbe kerüléséhez egy szomorú esemény kötődik. Korecz Katalinnal az anyag visszavitele után még sikerült egyszer telefonon beszélünk. Hamarosan ismét kórházba került és nem sokkal ezután meghalt. Még életében kolléganőivel beszéltek arról, hogy a legfontosabb dokumentumoknak, mint például Ilona grófnő vöröskeresztes igazolványának a legjobb helye a Sziklakórház gyűjteményében lenne. Korecz Katalin halála után örökösei beleegyezésével a Múzeum megkapta az Andrassy Ilona-hagyaték részét képező legfontosabb dokumentumokat – köztük a fentebb ismertetetteket – és fényképeket. Ezek részletes feldolgozására, leltározására még idő hiányában nem került sor.

Az átadáskor a hagyaték egy újabb, érdekes darabja került elő: egy igen apró, közel 6,5 cm hosszú, rézből készült Szent József szobor. Noha a szobor egykori létezéséről már korábban is tudomásunk volt, nagy meglepetést keltett mikor megtaláltuk. Kalandos úton még 2011 decemberében sikerült felvennünk a kapcsolatot Andrassy Ilona unokahúgával, az Ausztriában élő **Erzsébet grófnő**vel. Visszaemlékezésében leírta – felidézve a nagynénjétől korábban hallottakat –, hogy a hortobágyi megérkezésük után a kitelepítettek táskáit átkutatták. Ilona grófnőnél egy Szent József szobrot találtak. Az államvédelmis visszaadta neki azzal a megjegyzéssel, hogy *„vigyázzon rá, mert itt még nagy szüksége lesz rá.”* Andrassy Ilona hívő katolikus volt, még a megpróbáltatások idején sem rendült meg keresztény hitében. A Szent József szobor Korecz Katalin örököseinek jóvoltából, Bokorné és Helmajerné segítségével a gyűjteményünkbe került 2012 áprilisában. (4. kép)

4. kép – A Hortobágyot is megjárt Szent József szobor

Andrassy Ilona példás élettörténetét, szellemi örökségét a széles publikum elé kívánjuk tárni. A 2011-ben indított múzeumi kiadványsorozatunk következő kötete róla fog szólni. Emellett a kutatás eredményeit egy tudományos apparátussal ellátott tanulmányban publikáljuk a történész szakma számára.

Ezúton is szeretnénk ezért köszönetet mondani néhai Korecz Katalinnak, illetve Bokor Lászlónénak és dr. Helmajerné Hajnal Ilonának a hagyaték adományozásáért, valamint **Szabóné Sárgai Hajnalka** levéltárosnak (ÁBTL) a kutatás hatékony támogatásáért.

IRODALOM

- DÉGI Tamás – TATAI Gábor 2008. Interjú Borsos Bélánéval. Bp.
- EDELSHEIM GYULAI Ilona, gróf 2001. Becsület és kötelesség I. 1918 – 1944. Bp.
- ERDŐS Kristóf 2010. Interjú Sváb Ferencné Benkő Jankával. Gödöllő.
- ERDŐS Kristóf 2011. Interjú Bokor Lászlónéval és dr. Helmajerné Hajnal Ilonával. Bp.
- ERDŐS Kristóf 2011a. Interjú Tímár Ágnes O.Cist. ny. apátnővel. Vác.
- ERDŐS Kristóf 2012. Interjú Korecz Katalinnal. Bp.
- ERDŐS Kristóf – TATAI Gábor 2011. Kórház a budai Várnegyed alatt. A Sziklakórház Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely múltja és jelene. In: Történeti Muzeológiai Szemle 11.
- JESZENSZKY Thyra 2011 – 2012. Írásbeli közlései. Perchtoldsdorf.
- KAPRONCZAY Károly 2004. Magyar orvoséletrajzi lexikon. Bp.
- KOMLÓDI Ferenc – TATAI Gábor 2012. Kulisszatitkok. Különleges Művelési Erők kiállítás a Sziklakórházban. Regiment 2012/2.
- STEINERT Ágota 2008. Atlantiszból még harangoznak. Bp.
- SZERDAHELYI Csongor 1996. Interjú Tóth K. Jánossal. Róma. Kézirat.
- SZITA Szabolcs 1997. Friedrich Born, a Nemzetközi Vöröskereszt delegátusa Magyarországon 1944 – 1945. Holocaust Füzetek 8. 67 – 79. pp.
- TATAI Gábor 2011. Embermentők. A Sziklakórház ismeretlen hősei. Regiment 2011/2.
- TATAI Gábor 2011a. Akik mertek - és nyertek! Regiment 2011/3.
- TATAI Gábor 2011b. A Sziklakórház rövid története, 1935 – 2002. A Budai Vár mélyén fekvő, 2002-ig szigorúan titkos légókórház és atombunker hihetetlen, de igaz története. Bp.

A GLOBALIZÁCIÓ HATÁSA A MUZEOLÓGIÁRA¹ EGY ÍRÁS 1998-BÓL ÉS MAI REFLEXIÓK A TÉMÁRA

Bezzeg Mária

A globalizáció korunk meghatározó folyamata.² Globalizáció zajlik a gazdaságban, a politikai életben, a kultúrában. Globalizáció – a világ egységesedése – hatja át életünk csaknem minden területét. Nem egységes e folyamat értelmezése, még kevésbé értékelése. Van olyan megközelítés, amely csak a lejátszódó folyamatok felszínét érinti. A magyar szociológus, **Vass Csaba** az egész folyamatot a világ minden társadalmát érintő kifosztásnak értékeli, amelyet a globalizációs világtársadalom hajt végre.³ „A globalizáció – írja Vass – megváltoztatta a modern térszerkezetet, a modern gazdaságot, a modern politikát, a modern társadalmat, a modern kultúrát és a világerintkezés jellemző formáját, egyszóval: létmódot váltott.” A globalizált létmódot azonban – egyetértve **David Kortennel** – evolúciós zsákutcának ítéli.⁴ Van, aki leleplezi a globalizálódás semleges fogalma és a globalizáció valósága közti különbséget: „A félreértések elkerülése végett talán helyesebb lenne megkülönböztetni egymástól a tényleges gazdasági és kulturális globalizálódást, vagyis a régiók és országok gazdasági és kulturális kapcsolatainak sokoldalú erősödését napjaink folyamatától, a globális gazdasági és kulturális dominancia erősödésétől. A globális gazdasági és kulturális dominancia erősödése valószínűleg sokkal pontosabban írja le a huszadik század végének tendenciáit, mint a globalizálódás félrevezetően semleges fogalma.”⁵ A New York-i szociológus, **Victor Segesváry** szerint: „A globalizáció nem más, mint a késői modernitás civilizációja elveinek az egész világra való kiterjesztése, olyan kulturális jelenség »globalizálása«, amelynek belső ellentmondásai mára már teljesen nyilvánvalóvá váltak, s amelyeknek belső összefüggései – a racionalitás a piac gazdasági logikája és a demokratikus politikai rendszer között – eltűntek, s e »civilizációs világ« összeomlásáról tanúskodnak. Következésképpen a globalizáció nem más, mint az egész világ bevonása a nyugati civilizáció késői modernitásának krízisébe, vagyis a »nyugatiasodás világforradalma« (world revolution of westernization), amint a Yale Egyetem volt professzora, Theodore von Laue állította. Ily módon a globalizáció teljesen a modernitás elmaradhatatlan koncepciójára, az univerzalizmusra utal, de általános érvényű univerzalizás helyett a nyugati világnézet univerzalizmá tételét célozza meg.”⁶ Segesváryval szemben áll **Roland Robertson** – bár ezt Segesváry e kérdésben nem észrevételezi – , aki szerint, mivel a globalizáció folyamat, nem lehet sem egy eszmének, eszmeáramlatnak, sem specifikus kulturális hagyományoknak és értékeknek, meghatározott gazdasági és társadalmi fejlődési céloknak, esetleg

1 A tanulmány eredeti szövege 1998-ban megjelent. Készült az ICOFOM International Committee for Museology 1998. évi Melbourne-i konferenciájára. BEZZEG, M. 1998 13 – 18. pp., valamint BEZZEG, M. 1999. 16 – 20. pp. Jelen írás a megjelent szöveghez képest némi változtatást tartalmaz. Köszönöm Frisnyák Zsuzsa észrevételeit.

2 „A globalizációs folyamatok egyértelműen a jelenleg zajló legfontosabb változások közé sorolhatóak”. GIDDENS, A. 1995. 522. p.

3 „A globalizációval (...) megjelent az a speciális társadalom, amelynek az a sajátossága, hogy a világ feletti uralomra szervezték meg.” VASS Cs. 1997. 3. p.

4 VASS Cs. 1997. 19. p.

5 ÁRVA Cs. 1998. 23 – 24. pp.

6 SEGESVÁRY V. 1997. 3 – 4. pp.

politikai ideológiáknak a hordozója.⁷ Robertson szerint a globalizáció nemcsak a kommunikációs világfolyamatok következménye, hanem az események összehúzóelérésének (compression) is köszönhető. A globalizációs folyamat nála a korabeli élet minden részét áthatja, jellemzi mind az egyéneket, mind a helyi, regionális közösségeket és a nemzetállamok tevékenységét, kölcsönhatásának eredményét, valamint a nemzetközi, intercivilizációs viszonylatok alakulását.⁸

E dolgozat célja, hogy a globalizáció folyamatának a muzeológiára⁹ gyakorolt hatását, illetve az ilyen hatások elvi lehetőségét vegye számba. Legfontosabbnak azt tartom, hogy napjainkban lehetőség van a muzeológia történetileg kialakult specifikumai megkérdőjelezése elleni globális méretű fellépésre. A fokozódó nemzetközi együttműködésnek, a különféle kommunikációs hálózatoknak, az információáramlásnak köszönhetően lehetővé válik annak felismerése, hogy vannak olyan múzeumok a világon, amelyek a muzeológia alapkérdéseit illetően különvéleményt képviselnek. Ha olyan kiállítást látunk, amelyből pontosan a muzeológia száltal a múzeumi kiállítás döntő specifikuma, a muzeális dokumentum¹⁰ hiányzik, helyette a legkülönbözőbb – el kell ismerni, gyakran igen látványos – dolgok szerepelnek, jeleznünk kell azt a komoly veszélyt, melyet ez a jelenség a muzeológiára jelent. Az 1978 májusában megnyitott *Beth Hatefutsot*, a Zsidó Diaszpóra Nahum Goldman Múzeuma néhány szakrális tárgy kivételével nem rendelkezik muzeális emlékekkel, dokumentumokkal. Emiatt a zsidó diaszpóra 2500 éves történelmét teljes egészében rekonstrukciókkal mutatják be. Más módon járt el a *Musée de la Civilisation* (Quebec, Kanada) 1992-ben rendezett *A szerelem története és a kémcsövek* (Histoires d'amour et d'éprouvettes) című kiállítása, amelyben szintén egyetlen muzeális emlék, dokumentum sem volt látható. A kiállításon emberi, társadalmi és tudományos szempontból tárgyalták a szerelem és következményeinek problematikáját. Ha egy múzeumban maguk a szakemberek, a muzeológusok nem tartják alapvetőnek a muzeális dokumentumok jelenlétét és dominanciáját a kiállításaikon, akkor a gyűjtésre sem fognak akkora hangsúlyt fektetni. Féltő, hogy ez a szemlélet azt eredményezi, nem gyűjtik be a múzeumok profiljába vágó muzeális dokumentumokat, és így igen nagy valószínűséggel végleg elveszik annak esélye, hogy ezen emlékek valaha is múzeumba kerüljenek. Míg egyes szakemberek – az említett kiállítások tanúsága szerint – nincsenek tisztában szakterületük specifikumaival, melyek minden más dologtól megkülönböztetik a múzeumokat és a muzeológiát, a múzeumok látogatóit – éljenek bárhol a világon – nagy valószínűséggel ugyanaz vonzza a múzeumokba: találkozni akarnak régmúlt korok emlékeivel, az emberiség múltjának egy szeletével.¹¹

A globalizáció elősegítheti egy ma még sok ország muzeológiájára jellemző dolog leküzdését, nevezetesen azt, hogy a múzeumok az adott ország politikai hatalma által képviselt ideológia kritikátlan propagálását vállalják fel.¹² A nemzetközi konferenciák, tanulmányutak, szakembercserék stb. lehetővé teszik annak a ténynek széleskörű elterjedését a szakterület képviselői körében, hogy egy témát elfogulatlanul, tárgyilagosan is be lehet mutatni. A politikai ideológia által netán tiltott emlé-

7 ROBERTSON, R. 1990, 61. p., idézi: SEGESVÁRY V. 1997. 10. p. Vö.: LUKÁCS Gy. 1985. 331. p. Lukács a társadalmi lét oksági (semmilyen célkitűzést nem tartalmazó) természetéről ír.

8 Lásd: R. Robertson már idézett és 1990-ben íródott fő művét.

9 Mivel a muzeológiának van néhány interpretációja, szeretném hangsúlyozni, hogy muzeológia alatt tudományágot értek – a valóság megközelítésének speciális módját –, amely gyűjti, megőrzi, kutatja és bemutatja az emberiség életének kiemelkedő és tipikus dokumentumait.

10 BEZZEG M. 1992. 50 – 68. pp.

11 Manfred Tripps nagyon világosan látja, hogy a 2-D elven /vagyis didaktikán és design-on/ alapuló kiállítások nem olyan sikeresek, mint az 1970 – 1980-as évek nagy történeti és művészettörténeti kiállításai voltak Nyugat-Németországban. Vö.: TRIPPS, M. 1994. 175 – 182. pp.

12 BEZZEG M. 1993. 42 – 46. pp.

keket a raktárak mélyén meg lehet őrizni, ha nem is lehet az adott pillanatban bemutatni. Természetesen, nem gondolom, hogy a változáshoz elég a szakemberek változtatni akarása. Fontos tényező a szabadság bizonyos fokának megléte az adott országban, valamint az anyagi függetlenedés az állami fenntartóktól, amikor már különböző alapítványoktól, szponzoroktól össze lehet gyűjteni a kiállítás megrendezéséhez szükséges pénzt.

A globalizáció korában minden előző kornál nagyobb lehetőség van a magas szintű szakmai kritériumok elterjedésére, elterjesztésére. Ha nemcsak az adott közösség számára láthatóak a kiállított rozsdás fémtárgyak, hanem egy nemzetközi konferencia résztvevői is megtekintik azokat, esély van arra, hogy valaki szóvá teszi a szakmai kritériumok e durva semmibe vételét, a konzerválás, restaurálás ma már kötelező voltát. Az International Committee for Museology (ICOFOM) 1994-es pekingi konferenciáján a Kínai Néphadsereg Múzeumában találkozhattunk hasonló esettel.

Tanúi vagyunk annak, hogy a gyűjtési elvek, a konzerválás, restaurálás, a feldolgozás, megőrzés, bemutatás szakmai kritériumai – melyek a muzeális dokumentumok védelmének legteljesebb figyelembe vételét írják elő – fokozatosan terjednek szakmai körökben. Azt viszont nem lehet állítani, hogy néhány ország a szakmai kritériumok valamennyi területén élen járna, vagy hogy a gazdaságilag legfejlettebb országok muzeológiája lenne a legfejlettebb a világon. Egyes országok, egyes múzeumok a feldolgozásban, a gyűjtemények precíz számítógépes hálózatra vitelében, mások a restaurálásban, megint mások a múzeumi kiállítás műfajának megújításában jeleskednek. A kanadai múzeumok gyűjteményeinek feldolgozása például már országos szinten elkészült.¹³ **Járó Márta** véleménye szerint a restaurálás tekintetében a Metropolitan Museum of Art (New York) és a British Museum (London) kiemelkedő. A kiállítási műfaj sikeres megújításában méltán lehet megemlíteni az egykori Legújabbkori Történelmi Múzeum eredményeit.

Ma a múzeumi szakembereknek lehetőségük van arra, hogy konferenciák, tanulmányutak alkalmából, publikációkból megismerjék a legkülönbözőbb földrészek, országok kiállításait, ezáltal összehasonlíthatják, szembesíthetik egymással az egyes országok muzeológiájának termékeit, a kiállításokat. Minél több helyen, minél többen megtapasztalják, hogy nemcsak a hétköznapi értelemben vett háromdimenziós tárgyak, hanem az iratok, fotók is megjelennek egy-egy kiállításon, netán ugyanolyan fontos szerepet játszanak, mint az ún. tárgyak – lehetőség nyílik e muzeológiai gyakorlat széleskörű elterjedésére.

Úgy tudom, nem általános viszonylag nagyszámú történész múzeumi alkalmazása. 1997-ben Magyarország múzeumaiban 149 történész-muzeológus dolgozott. E tény háttérében azt a sajátos történelmi utat találjuk, melyet Magyarország tett meg az elmúlt évtizedekben. A rendszerváltás előtt a politikai hatalom által adott feladat – Magyarország történelmének bemutatása a honfoglalástól napjainkig, a munkásmozgalom történetének bemutatása múzeumi kiállításokon – állásokat teremtett a múzeumokban szakképzett történészek számára. Miközben a különböző évfordulós kiállításokat készítették, kialakult egy új muzeológiai szakág, a történelmi (társadalomtörténelmi) muzeológia gyűjteményekkel, gyűjtési elvekkel, számos – sokszor igen színvonalas – történelmi kiállítással. Elvileg lehetőség van ennek az eredménynek széleskörű megismertetésére, azonban a nyelvtudás nem kellő színvonala – melynek háttérében az 1989-ig tartó bezártság húzódik – , valamint a konferenciákon való részvétel anyagi feltételeinek szűkössége nagyban csökkenti ezen elvi lehetőség gyakorlatiát valását.

A muzeológia egy kifejlődésben lévő tudományterület. Napjainkban a világon bárhol megjelenő új dolog összehasonlíthatatlanul gyorsabban terjed el, mint bármikor korábban. A globalizáció

13 T. Bíró Katalin szíves közlése.

korában lehetővé válik, hogy egyes országok muzeológusai átvegyenek olyan – még csak néhány helyen kifejlődött – dolgokat, melyeket nem a saját társadalmi fejlődés idézett elő. E folyamatban kiemelkedő szerepe van az ICOM-nak és különböző nemzetközi, valamint nemzeti bizottságainak. Az általuk szervezett konferenciák, a kiadott publikációk tág teret adnak a vélemények és tapasztalatok cseréjének. A szocialista országokban bekövetkezett rendszerváltozás óta a kapcsolatokat illetően mind mennyiségileg, mind minőségileg változás következett be Európa nyugati és keleti fele között. Nemcsak a vasfüggönny szedték fel, felgyorsult az információáramlás is, több lehetőség nyílik kölcsönös utazásra, tapasztalatcserére, együttműködésre. Jól példázza ezt a holland–magyar múzeumi együttműködés, amely már hosszú éveket tudhat maga mögött. S bár nem mindenkinek tetszett az ötlet, hogy a múzeumok menedzselése terén tanulhat a holland kollégáktól, a résztvevők többsége hasznosítható tudással felvértezve távozott az egy hetes workshop-okról.

A globalizáció és a muzeológia témakörben beszélnünk kell arról a szerepről, amelyet a múzeumok felvállalhatnak és fel is kell vállalniuk a globalizáció okozta veszélyek elhárításában. Gondolok a világ környezetének védelmére, az erőforrások kimerítésének megakadályozására és a még megmaradt állat- és növényfajok oltalmazására.¹⁴ A múzeumok a maguk sajátos eszközeivel, múzeumi kiállításokkal, különböző – a múzeumi gyűjteményekre alapozott – programokkal részt vehetnek abban a felvilágosító, nevelő tevékenységben, mely a felnövekvő nemzedékben felelősséget ébreszt földünk jövője iránt.

Nem kerülhetjük meg a globális kultúra témakörében felvetődő problémákat sem. **Árva László** írja: „...egyre világosabb, hogy a világ nagy gazdasági régióin belül mind több olyan régió van, amelyekben az elfogyasztott kulturális termékek több mint fele vagy közvetlenül az Egyesült Államokból származik vagy az Egyesült Államokban bejegyzett társaságok ellenőrzése alatt álló, helyi társaságok terméke. (...) Nyugat-Európában a moziban és a televízióban vetített összes játékfilm több mint 70%-a Észak-Amerikában készült, a nézőszám arányát tekintve pedig ennél is magasabb számokat kapunk.”¹⁵ Úgy hiszem, a Genfben élő **Géza Ankerl** nyelvész nincs egyedül a globális kultúrával kapcsolatban megfogalmazott véleményével: „A jelenlegi valóságos globális folyamatokat tekintve az általános, nagy, New York-i, melting-pot jellegű global willage képe mögött kulturális „előny szabályok” kemény érvényesülését tapasztalhatjuk (...) A globalizmus (...) játékszabályai nemcsak hogy anglo-amerikaiak, hanem még hozzá alkalmazásuk is a helyzetnek és a pillanatnyi anglo-amerikai hatalmi érdekeknek van alárendelve. A burkoltan angolszász, globális világrend leereszkedően megengedi a többi „lokális” kultúra ápolását”.¹⁶ A problémát jóval árnyaltabban veti fel **Almás Miklós** filozófus. A globális kultúra „gyarmatosító” hatásáról írja: „nem is olyan fenyegető ez az ördög, mint amilyenek festik. Túlságosan vékony az a réteg, amit közös nevezőként kínál, s amit el is fogadnak. A globális kultúra rétege – az angol nyelvtől az életforma elemeiig – valószínűleg kikerülhetetlen, de önmagában életképtelen, nem él meg, ha nem áll harcban, szövetségben – egyáltalán valamilyen viszonyban – a hazai, nemzeti, regionális kultúra mélyrétegével, ha azt nem serkenti önmaga kiterjedésére. A kettő – paradox módon – egymásra van utalva: a globális kultúra – ha van ilyen – csak a nemzeti, regionális kultúrákkal való csaták révén képes élni saját (akár elnyomó, akár serkentő) életét”.¹⁷ Almási nem pesszimizmust sugárzó véleményét a történész **Fernand Braudel**nek a mediterraneumról szóló monográfiája¹⁸ egyik nagy tanulságára – a kultúrák helyhez

14 Vö.: a zöld mozgalmak közös céljáról. GIDDENS, A. 1995. 519. p.

15 ÁRVA L. 1998. 22. p.

16 ANKERL G. 1997. 3. p.

17 ALMÁSI M. 1998.

18 BRAUDEL, F. 1996.

kötöttségére – alapozza. A kultúráról ti. Braudel azt állítja, hogy az nem vihető át máshová, a mediterrán életelv már Flandriában ellenállásba ütközött, és sohasem jutott túl az Alpokon, a reformáció kultúrája pedig az itáliai félszigetre vagy Spanyolországba nem tudott betörni. Mindez azért történt így, mert a kultúra lokális, nemzeti vagy regionális. Mindebből Almási végkövetkeztetése: „Az ember nem lehet meg a sokféleség, a kultúrák pluralizmusa nélkül (...) Megindult (...) az ellengőzhenger. Ebben reménykedhetünk.”¹⁹

Az amerikanizálódás veszélyeit felismerve egyre többen hangoztatják, hogy az egyes országok csak úgy vehetnek részt eredményesen a világgazdaság globális rendszerében, ha megőrzik saját kultúrájukat.²⁰ A saját kultúra megőrzésében, a nemzeti, a regionális identitás erősítésében játszhatnak kiemelkedő szerepet a múzeumok, melyek semmi másra nem jellemző módon – a muzeális dokumentumokkal – jelenítik meg az adott terület természeti és társadalmi környezetének múltját, jelenét.

Napjainkban sokak számára megnyíló lehetőség, hogy nemcsak könyvekből, esetleg filmekből ismerhetik meg az emberiség természeti és kulturális örökségét. A globalizáció korában milliók számára válik elérhetővé, hogy találkozassanak az egyiptomi fáraók korának, az ókori Görögország és Róma, a kínai, az indiai civilizáció, a maja és azték kultúrák stb. emlékeivel. Az emberiség ma élő tagjaiból sokak számára megtapasztalt valósággá, megrendítő élménnyé válik, hogy szemtől szemben áll az emberi nem életének (múltjának vagy jelenének) egy-egy kiemelkedő vagy tipikus dokumentumával.²¹ A nemzeti identitás erősödése mellett az emberi nem tudatának erősödéséhez is hozzájárulnak, hozzájárulhatnak a világ múzeumai. Ezáltal elősegítve az emberi nem felelősségének növekedését korunk katasztrófával fenyegető veszélyeivel szemben, mely veszélyeket nem egyszer éppen a globalizáció hívott életre.

Az eddigiek 1998-ban íródtak. A továbbiakban néhány reflexiót fogalmaznék meg a témával kapcsolatban magyar tapasztalatok figyelembevételével. Amikor arról írtam, hogy a globalizáció korában lehetővé válik, hogy egyes országok muzeológusai átvegyenek olyan – még csak néhány helyen kifejlődött – dolgot, melyet nem a saját társadalmi fejlődés idézett elő, egyértelműen a szakmai szempontból új dolgokra gondoltam. Írásomban nem foglalkoztam a globalizáció folyamatának a muzeológiára gyakorolt azon negatív hatásával, mely az elmúlt években egyre tisztábban kivehető.

1. Az a tény, hogy a magyar muzeológiában az elmúlt évtizedek alatt kifejlődött a történeti muzeológia, a régészeti muzeológiával, néprajzi muzeológiával, művészettörténeti muzeológiával, természettudományi muzeológiával, műszaki muzeológiával együtt, e tudományterület, a muzeológia integrációjának fejlettségét mutatja. Az egyes szakágak képviselőit ennek megfelelően történész-muzeológusoknak, régész-muzeológusoknak stb. nevezik. Ez nem valakinek az ötletére, netán javaslatára alakult ki, hanem a szakmában lezajlott történeti fejlődés eredményeként. A magyar valóságban lezajlott változásokat tükrözik a fenti kifejezések. Korántsem jellemző ez az országok nagy részének muzeológiájára. E kifejezések jelzik a terület fejlettségét, kifejezik, hogy az egyes tudományterületek képviselői nem ugyanazt a munkát végzik, mint a kutatóintézetekben dolgozó történészek, régészek, néprajzosok, természettudósok. A társadalmi munkamegosztásban speciális szerepet töltenek be, mindnyájan muzeológusok is egyben. A magyar történész-muzeológusok – nyilván nem lévén tudatában, milyen fejlettséget fejez ki szakmájuk elnevezése – múzeumi történész kifejezésre cserélték fel az évtizedek óta használt korábbi kifejezést. Mindezt a Magyar Múzeumi Történész Társulat

19 ALMÁSI M. 1998.

20 ÁRVA L. 1998. 31. p.

21 BEZZEG, M. 1992.

megalakulása is mutatja.²²

2. Az 1980-as években kiadott *Dictionarium Museologicum*²³ húsznyelvű szójegyzéke szerint a muzeológus szó csak a magyarban, illetve a Brazíliában beszélt portugálban jelentette a múzeumokban dolgozó szakembert. A többi nyelvben ez a kifejezés az elméleti kérdésekkel foglalkozó szakembert fedte le. A múzeumokban dolgozó muzeológusokat *curator*-nak, *keeper*-nek, *conservateur*-nak nevezték. Míg az elmúlt évek alatt a világban megfigyelhető volt, hogy egyre több helyen kezdik a múzeumokban dolgozó szakembereket muzeológusoknak nevezni, nálunk – a globalizáció egyáltalán nem pozitív hatásának következtében – a muzeológusok elkezdtek kurátoroknak hívni magukat. /Nem arról van szó, amikor egy kiállítás kurátoráról beszélünk./ Nagy valószínűséggel egyáltalán nincsenek tisztában azzal a ténnyel, hogy tulajdonképpen a Magyarországon az 1950-es évek előtt használatos kifejezéssel – múzeumőr – illetik magukat angolul.

3. A magyar muzeológiában volt egy találó kifejezés arra, mi is a lényege, a középponti kategóriája a szakterületnek, amely az élet minden területétől megkülönbözteti a múzeumokat, – ez a muzeális emlék.²⁴ Jóllehet az emlék nem tudományos fogalom, mégis lényegi meghatározás. Az 1997. évi törvény²⁵ teljes mértékben elhagyta ezt a szakkifejezést, helyette a kulturális javak terminust vezette be. Minden bizonnyal az Európai Unió csatlakozással kapcsolatos jogharmonizáció miatt használja a törvény a 'kulturális javak'-at. De talán lett volna arra mód, hogy ne vessen el a 'muzeális emlék' terminus. A jogszabályi változtatás megtette hatását. Mára Magyarországon talán csak a vámosok használják a muzeális érték kifejezést. A szakma képviselői nem tudtak ellenállni a nyugatról (az angol nyelvterületről) jövő erős hatásnak, és minden védekezés nélkül feladták a magyar muzeológia fejlettségét kifejező, döntő fontosságú szakkifejezést. A gyakorlatban azt látjuk, hogy a muzeológusok nemigen tudnak mit kezdeni a kulturális javak terminussal mindennapi munkájuk során, ezért egy évszázadokkal korábbi kifejezést kezdtek használni, a 'műtárgy' terminust, mely egykoron az arte factum-natur factum felosztás egyik része volt. Ma Magyarországon a múzeumokban levő gyűjtemények kapcsán műtárgyállományról beszélnek, és úgy tűnik senkit sem zavar, hogy például a mérnökök ugyanezt a kifejezést /műtárgy/ használják a hidakra, az aluljárókra, stb. Ez a tény mindenképpen jelzi, hogy a műtárgy terminus nem a legmegfelelőbb kifejezés azokra a dolgokra, melyeket múzeumaink őriznek, mert azért józan ésszel bárki beláthatja, hogy a Dunán átívelő hídjaink, a Budapesten mindennap emberek százezrei által használt aluljárók és a múzeumainkban őrzött dolgok között lényegi – nem is csekély – különbség van. A hidak, az aluljárók életünk szerves részei, a gyűjteményekben őrzött muzeális dokumentumok az eredeti létösszefüggéseikből kiszakított, muzeológusok által kiválasztott, az emberiség életének (múltjának és jelenének) tipikus és kiemelkedő dokumentumai, ezért nem kellene ugyanúgy nevezni őket.

A fenti három észrevétel egyértelműen a globalizáció negatív hatásairól szól. Nem árt tudatosítanunk, hogy – itt most nem részletezhető okok miatt – a magyar muzeológia sok, gazdaságilag igen fejlett ország muzeológiájánál fejlettebb, az integráció a szakterületen belül erősebb, mint máshol. Ezt tükrözik sajátos szakkifejezéseink. Nem kellene feladni őket az angol, zömében amerikai nyelvterületről érkező hatások miatt. Az ICOM Nyelvi Bizottsága a 2004-es szöuli kongresszusra elkészített

22 „Mintha a történeti muzeológia segédtudományi jellegét hangsúlyozná a nemrég alakult múzeumi egyesület, a MAMUTT is, amelynek tagjai tudatosan választották a szokásos történész–muzeológus megnevezés helyett – amely a múzeumi kutatók kettős, a történettudománynak és muzeológiának való elkötelezettségét közvetíti – a múzeumi történész terminust”. GYULAI É. 2002. 27–31. pp.; 29. p.

23 *Dictionarium Museologicum*. 1986. 774. p.

24 BEZZEG M. 2001. 40–41. pp. és 76. p.

25 Az 1997. évi CXL. törvény a muzeális intézményekről, a nyilvános könyvtári ellátásról és a közművelődésről.

anyagban felhívta az ICOM nemzeti bizottságainak figyelmét e jelenségre, és feladatul szabta, hogy az egyes nemzeti bizottságok harcoljanak saját nemzeti szakkifejezéseik megőrzésért.²⁶

IRODALOM

- ALMÁSI Miklós 1998. Globális kultúra? Népszabadság, 1998. június 27.
- ANKERL Géza 1997. A globalizmus, az angol és a többi anyanyelv. Valóság, 1997. 1 sz.
- ÁRVA László 1998. A világgazdaság globalizálódása és Magyarország helye a folyamatban. Valóság 1998. 2. sz.
- BEZZEG, Maria 1992. On the Museal Document. In: Symposium: Museological Research, Quebec, 23. September 1992. ICOFOM Study Series No. 21.
- BEZZEG, Maria 1993. On the Relationship of Ideology and a Museum's of Beijing. In: Symposium: Museums, Space and Power, Athens-Thessaloniki. Ed. Rovatson, Angeliki, 17 – 23 May 1993. ICOFOM Study Series No. 22.
- BEZZEG, Maria 1998. The Influence of Globalization on Museology. In: Symposium: Museology and Globalization, Melbourne. Ed. Young, Linda. ICOFOM Study Series No. 29.
- BEZZEG, Maria 1999. The Influence of Globalization on Museology. International Journal of Heritage Studies (UK) Spring 1999. Volume 5. Number 1.
- BEZZEG Mária 2001. A muzeológia elméleti kérdéseiről. PhD. disszertáció.
- BEZZEG Mária 2005. Néhány gondolat a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (ICOM) legutóbbi kongresszusáról és közgyűléséről. In: Múzeumi Közlemények 2005/1.
- BRAUDEL, Fernand 1996. A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Bp. Dictionarium Museologicum 1986. Szerk. Éri István – Végh Béla. Bp.
- GIDDENS, Anthony 1995. Szociológia. Bp.
- GYULAI Éva 2002. Muzeológia. Tudomány vagy módszer. In: Történeti Muzeológiai Szemle.
- LUKÁCS György 1985. A társadalmi lét ontológiájáról. Bp.
- ROBERTSON, Roland 1990. Globalization. Social Theory and Global Culture.
- SEGESVÁRY Victor 1997. Globalizáció. Valóság 1997. 2. sz.
- TRIPPS, Manfred 1994. Too Much to Read, too Little to See-Exhibitions Techniques and the 2-D Syndrome. A contribution to Current Discussions about „Museology and Museums”. ICOFOM Study Series. No. 23.
- VASS Csaba 1997. A globalizációs világrendszerváltás és a létmód váltás. Valóság 1997. 9. sz.

26 „Mivel az angol a mai világban óriási dominanciával rendelkezik, a muzeológiában is reális veszélye van annak, hogy az egyes nyelvekre jellemző szókészlet elszárad. Az ICOM Nyelvhaználási Munkacsoportja is felfigyelt erre, és javasolja a nemzeti bizottságoknak a helyi nyelvek (anyanyelvek, az ország hivatalos nyelve) használatát, hogy ne veszítsék el a múzeumokra jellemző szókészletet, javasolja a mutáns szavak alkotásának megakadályozását, melyek különösen az angolból erednek. Mint a munkacsoport jelentése leszögezi, ez garantálja a helyi muzeológiák kulturális identitását.” Recommendation... 2004. 44. p. BEZZEG M. 2005. 63 – 65. pp. és 64. p.

III.
KIÁLLÍTÁSOK

„BIRODALMAM ALATT...”
GRÓF GRASSALKOVICH ANTAL
GÖDÖLLŐ MEZŐVÁROS ÉLETE A 18. SZÁZADBAN
KIÁLLÍTÁS A GÖDÖLLŐI VÁROSI MÚZEUMBAN
(2011. MÁRCIUS 5. – 2011. OKTÓBER 2.)

Öriné Nagy Cecilia

A 2011-es évben kettős jubileumot ünnepelt Gödöllő: 260 éve látogatott ide **Mária Terézia** és 240 éve halt meg **Grassalkovich I. Antal**, a gödöllői uradalom nagy hatalmú birtokosa. Gödöllő városa sokat köszönhet annak, hogy Grassalkovich Antal ezt az uradalmat vásárolta meg és hogy ezt a települést szemelte ki birtokai központjának.

A földesúr nevéhez köthető a híres Grassalkovich-kastély, a benne kiemelt szerepet betöltő Kastélykápolnával, a barokk kastélykert, amelyben felépítette a Királydombi pavilont. Számos köztéri

szobor is fűződik a nevéhez: Nepomuki Szent János, Immaculata, Kálvária. Grassalkovich Antal építtetéseként köszönhető a város főterét ma is díszítő gyönyörű református templom és egy korábbi épület alapjaira emelt, ma a Gödöllői Városi Múzeumnak helyet adó kúria. A ma már Gödöllőhöz tartozó Máriabesnyő templomának és kolostorának megépítése is Grassalkovich Antal érdeme. (1 – 2. kép)

Gödöllő tehát méltán emeli ki ezt a gyümölcsöző barokk korszakot a város történetében, ezért is ünnepelt egy éven át gazdag programokkal.

A Gödöllői Városi Múzeum egy történeti kiállítással gazdagította a barokk év programját. A múzeum történésze, **Czeglédi Noémi** néprajzkutatója, **Fábián Balázs** kutatásaira építve új, érdekes adatokkal találkozhattunk a település történetét, népeletét bemutató kiállításon. A kiállítás rendezésében részt

1. kép – Kolostormunka Madonnával, 18. század közepe
A Kapucinus Rend tulajdona
Máriabesnyői Mária Múzeum, Gödöllő

vett **Szöke Balázs** művészettörténet hallgató, aki a barokk kori Gödöllő számítógépes rekonstrukcióját készítette el. Fontos szerepet töltött be szakmai tanácsaival **Kerny Terézia** művészettörténész, aki mind a barokk kornak, mind az egyházművészetnek kitűnő kutatója. A kiállításához szervesen kapcsolódó múzeumpedagógia gondozója **Kerényi B. Eszter** a múzeum történész-múzeumpedagógusa volt.

A rendezők az 1770-ben a gödöllői uradalom településeivel kötött úrbéri szerződés egy idézetét választották kiállításuk mottójaként és ennek egy részletét a kiállítás címeiként: „...*Helységem meg ismeri mindenkori Attyáskodásomat, és Birodalmam alatt való maga Gyarapodását, Azért nem tekintem az Uj Urbarium által lehető nagyobb hasznomat; Hanem valamint hogy további gyarapodásokat ohajtom...!*” (Contractus Urbarialis Posessionis Macsa. 1770. GVM Levéltár 2/f. Gödöllő eredeti szerződése nem maradt fenn.)

A kurátorok – bevezető írásuk szerint – , múltbéli utazásunk vezérfonalává a változást és a fejlődést tették, hiszen hatalmas átalakulások történtek Gödöllőn azután, hogy Grassalkovich Antal több év alatt megvásárolta az akkori falu minden részét, majd Pest és Heves megyei birtokainak központjává tette azt. A kurátorok azt a kérdést vizsgálták, hogy a karrierjét és vagyonát építő hivatalnok – a kor szokása szerint pályáját joggyakornokként kezdő Grassalkovich, 1720-tól már királyi jogügyigazgató és a váci püspökség ügyvédje – miért Pest környékén alakította ki egyik nagybirtokát és e birtok központjául miért Gödöllőt választotta?

A kiállítás tematikus részekre tagolva mutatta be a korból fellelhető, Gödöllő településsel kapcsolatba hozható könyveket, kiadványokat és levéltári forrásokat. Térképeken és korabeli szerződéseken ismerhettük meg Gödöllő településrészeit, azok tulajdonosait, felfedezve így a máig is itt élő családok neveit. Külön kiállításrész mutatta be a mezőváros paraszti építkezését, tárgyhasználatát, ezen belül a házak berendezési tárgyait és a paraszti munkák eszközeit, valamint a környéken termesztett gabonafélék magvait. Rézmetszetek és litográfiák másolatairól ismerkedhettünk meg a paraszti viseletek, foglalkozások ábrázolásaival. Külön fejezet foglalkozott az egyházi élettel és a temetkezés kultúrájával. Hangsúlyt kapott az orvoslás, a gyógyítás és gyógyszerkészítés, a gyógynövények, amelyeket a mai napig is használnak a természetgyógyászatban. Ez a témakör az egyházi élethez, a Máriabesnyőn letelepedett szerzetesek tevékenységéhez köthető. Fontos fejezet

2. kép – Öltöztethető Mária-szobor, 18. század
A Kapucinus Rend tulajdona
Máriabesnyői Mária Múzeum, Gödöllő

a földesúri bíraskodást bemutató rész, ahol a pallosjoggal rendelkező földesúr, Grassalkovich I. Antal és korának büntetési lehetőségeit ismertette meg a kiállítás.

A kiállítást megelőző kutatás eredményeként muzeológusaink több intézménybe eljutottak, amelyek műtárgykölcsönzéssel segítették a kiállítás létrejöttét: Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, Budapest; Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjtemény, Budapest; Gödöllői Római Katolikus Plébánia, Gödöllő; Gödöllői Református Egyházközség, Gödöllő; Kiskun Múzeum, Kiskunfélegyháza; Kulturális Örökségvédelmi Hivatal Műemlékvédelmi Tudományos Intézet Gyűjteményi Önálló Osztály tervtár, Budapest; Magyar Kapucinus Delegáció, Budapest; Máriabesnyői Mária Múzeum, Gödöllő; Mezőgazdasági Múzeum, Budapest; Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; Néprajzi Múzeum, Budapest; Országos Idegennyelvű Könyvtár, Budapest; Pest Megyei Levéltár, Budapest; Semmelweis Orvostörténelmi Múzeum, Budapest; Szent István Egyetem Kosáry Domokos Könyvtár és Levéltár, Gödöllő; Tragor Ignác Múzeum, Vác.

A Gödöllői Múzeumi Füzetek 12. köteteként a kiállítási katalógust is kézbe vehette a látogató Kerényi B. Eszter szerkesztésében. A kötetben olvashatjuk a Czeglédi Noémi és Fábián Balázs kutatásait összegző, közösen jegyzett tanulmányt *Fejezetek Gödöllő 18. századi fejlődéséből* címmel, és Szőke Balázs építészeti összefoglalóját, amelyben *Gödöllő 18. század végi településképeinek számítógépes rekonstrukcióját* írja le. A szerzők részletes műtárgylistával és színes képekkel tették teljessé munkájukat. A kiállítás és a kiadvány támogatója, Gödöllő Város Önkormányzata volt.

A múzeum életében először jelent meg egy kiállításához kapcsolódóan múzeumpedagógiai kiadvány a *Gödöllői múzeumpedagógiai füzetek I.* sorozatának első elemeként, *Angyali kalandozás, avagy ismerd meg a barokk Gödöllőt!* címmel 6-10 éves gyermekek részére. A szöveget írta: Kerényi B. Eszter, rajzolta és tervezte: Hódi Rezső. A könyvhöz tartozik egy melléklet – egy leporelló –, amely a következő elemeket tartalmazza: Gödöllő barokk városképe (színező), memóri barokk motívumokkal, doboz a memóri kártyáknak, angyalka dísz. A kiadványt Gödöllő Város Önkormányzata és a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

MAGYAR ALKOTMÁNYTÖRTÉNETI KIÁLLÍTÁS BATUMIBAN

Baják László

2011-ben nemcsak Magyarországon, hanem Georgiában (korábbi nevén Grúziában) is új alkotmány született. A georgiai kormányzat, illetve közelebről a Regional Centre for Research and Promotion of Constitutionalism, röviden az Alkotmánytörténeti Központ elhatározta, hogy egy kiállítás segítségével nemzetközi kontextusba állítja az ország új alkotmányát. Számos államot, köztük Magyarországot kérték föl a kiállításon való részvételre, azaz arra, hogy mutassák be a saját alkotmányuk fejlődéstörténetét. A Tbiliszi magyar nagykövetség a Magyar Nemzeti Múzeumot kereste meg, hogy segítséget nyújtson a kiállítás megrendezéséhez. Bár hamar kiderült, hogy az ismert gazdasági nehézségek miatt a Külügyminisztérium anyagilag mégsem tudja támogatni a projektet a Történeti Tár munkatársai (**Baják László, Ridovics Anna**) összeállították a kiállítás koncepcióját és elkészült a kiállítás alább bemutatandó tématerve is. A kiállítás ezek után, ha erősen redukált formában is, de végül mégis elkészült, elsősorban a nagykövetség és **Halász András** követségi tanácsos anyagi forrásainak, illetve ügybuzgalmának köszönhetően. 2011. július 21-én egy tucatnyi Európa Unió tagállam bemutatójának társaságában, Batumiban, (Melashvili utca 26.) megnyílt a „Fejezetek a magyar alkotmányosság és a magyarországi írott alkotmány történetéből” (Chapters from the history of constitutionalism and written constitution of Hungary (1000 – 2011) című kis magyar állandó kiállítás is. A megnyitót egy magyar alkotmányosságtörténeti szeminárium is kiegészítette, amelyet **Borák György** a KIM Kormányzati Szakpolitikai és Nemzetközi Főosztály vezetője tartott.

A magyar bemutatkozást nemcsak az új magyar alkotmány (alaptörvény) megszületése indokolta de az is hogy az egyébként nemzetközileg alig ismert, több mint ezer éves magyar államfejlődés, valamint az alkotmányértékű törvénykezés története jelentős egyedi vonásokat mutat. Az alábbi tématervben tehát a magyar államjog fejlődésének, egyben az új magyar írott alkotmány előtörténetének legfontosabb és jórészt egyetemes jelentőségű mérföldköveit igyekeztem megragadni.

Fejezetek a magyar alkotmányosság történetéből (tématerv)

I. A magyar keresztény királyság megalapítása. (Szt. István király és műve, az „Intelmek”)

A magyar nép ismeretlen időben ötörök és ugor nyelvű népcsoportokból alakult ki valahol Európa és Ázsia határvidékén. A 9. század végén már egy erős magyar törzsszövetség foglalt magának új hazát a Kárpát-medencében. Alig száz évvel később, 1001-ben István fejedelem, a közép-európai térségben egyedülálló módon, a római pápa és a német-római császár együttes felhatalmazása alapján független keresztény királlyá koronáztatta magát, azaz a keleti eredetű törzsi államot a nyugati kereszténység legkeletibb államává szervezte át. István királynak, akit a katolikus egyház 1083-ban szentté is avatott, a halála után összegyűjtötték a törvényeit, és ettől kezdve évszázadokon keresztül a királyok és országgyűlések által alkotott törvények összessége, a „Corpus Juris Hungarici” helyettesítette Magyarországon az írott alkotmányt. Szt. István törvénykönyve elé már a 11. században beiktatták,

mintegy bevezetőként Szt. István királynak a fiához intézett intelmeit, (Institutiones morum), amely a keresztény király uralkodásának alapelveit taglalta. Az Intelmek leghíresebb bekezdése arra hívja fel a figyelmet, hogy az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő, ezért a királyoknak a jövővényeket jóakaratóan pártfogolni kell, hogy azok szívesen éljenek az országban. Ez a toleráns és befogadó szemlélet, amelyet a magyarok a keleti sztyeppékről hoztak magukkal, nagyban elősegítette, hogy az új ország gyorsan európai nagyhatalom váljon és maradjon is egészen a 16. századig. Szt. István király személye a magyar állam máig legfontosabb hivatkozási alapja, a király egyházi emléknapja (aug. 20.) pedig az ország legfontosabb állami ünnepe.

II. A magyar állami, illetve nemzeti jelképek kialakulása (zászló és címer)

A címer színes öröklődő lovagi azonosító jelvényként a 12. századi Nyugat Európában született meg. Az első ismert magyar címer valószínűleg **III. Béla** magyar királyé, aki a bizánci császárok kettős kereszt hatalmi jelvényét választotta pajzsjegyéül a 12. század végén. Béla közvetlen utódai az **Árpád** dinasztia családi zászlószíneit (vörös és fehér, illetve ezüst sávok) is pajzsra helyezték, így a 13. században az Árpádok két címet is használtak. Az Árpád-ház kihalása (1301) után az új dinasztiák a királyi hatalmat jelképező kettős kereszt mellett, hogy a jogos öröklésüket igazolják, tovább használták az Árpádok vágásos családi címerét is, kezdetben külön-külön, később egyesítve. Ettől kezdve azonban ez a címer már nem a királyt, hanem magát az országot jelképezte. A 15. században az országcímer tetejére bár egyelőre csak alkalomszerűen, de felkerült a szintén az országot jelképező Szent Korona is. A 14. században a lebegő kettős kereszt alatt, alátámasztásként megjelent a zöld hármashalom. A véglegessé vált címer színeiből (a vörös- a fehér illetve-ezüst és a zöld) erednek a magyar nemzeti színek, amelyekből a 19. századi polgári átalakulás során, francia mintára megalkották a ma is használatos háromszínű nemzeti zászlót. (1. kép)

1. kép – A magyar királyi herald címeres viselete a 17. századból (Schatzkammer, Bécs)

III. A Szent Korona és a Szent Korona-tan

A magyar Szent Koronát, a korabeli bizánci császári koronák mintájára valószínűleg III. Béla magyar király (1172) állíttatta össze, részben talán Szt. István király kincstárából származó tárgyak felhasználásával. A keresztény királyságot megalapító szenthez fűződő kapcsolata miatt a koronát kezdettől fogva szentnek tekintették. Ezt követően a Szent Koronát nem lehetett többé lecserélni, vagy helyettesíteni, azaz Magyarországon csak az lehetett törvényes uralkodó, akit a Szt. Koronával koronáztak meg. A 14. század végére a megerősödött főnemesi (bárai) réteg megteremtette az alapját annak is, hogy jogszerűen osztozhasson a királyi hatalmon, illetve, hogy király nélkül is kormányozhassa az országot. A Szent Koronát rangban az Isten és a király közé emelték, azaz megtették a legfőbb világi hatalom birtokosának. Ettől kezdve a Szent Korona már nemcsak királyavató eszköz, a királyság szimbóluma vagy ereklyetárgy, hanem az állam legfőbb világi méltósága, a magyar állam megtestesítője. A Szent Korona-tan, ez a világon egyedülálló államjogi intézmény egészen a 20. század közepéig érvényben volt.

IV. Aranybulla és a rendiség megszületése

A 13. században, az akkor megszülető köznemesség, a szerviensek fellázdak **II. András** király ellen és 1222-ben rákényszerítették az uralkodót, hogy egy ünnepélyes oklevélbe (Aranybullába) foglalva kiterjedt jogokat biztosítson számukra. Bár a későbbi uralkodók többször is igyekeztek az Aranybulla hatályosságát megszüntetni, mégis ez lett a magyar nemesség, illetve középkori fogalmak szerint a magyar nemzet számára a jogait garantáló egyik alapvető dokumentum. Az oklevél többek között kimondta, hogy a nemesi birtok adómentes, a nemes birtokait halála után nem a király, hanem a nemes rokonai öröklik. A nemes saját költségén nem köteles vendégül látni, vagy a külföldi hadjárataira elkísérni a királyt. A nemest nem lehet jogerős bírói ítélet nélkül letartóztatni stb... Az Aranybulla legjelentősebb cikkelye azonban a záradéka volt, amely szerint, ha a király nem tartaná be a rendelkezéseit, úgy az alattvalóknak jogában áll, akár fegyverrel is ellenszegülni neki. A magyar Aranybulla tehát, az angol Magna Charta (1215) után Európában másodikként korlátozta a király abszolút hatalmát. Az Aranybullával elindult folyamat eredményeképpen Európában szokatlanul korán, már a 13. század végére kialakult a nemesség és a király hatalommegosztásának gyakorlata, azaz a rendi típusú kormányzás. (2. kép)

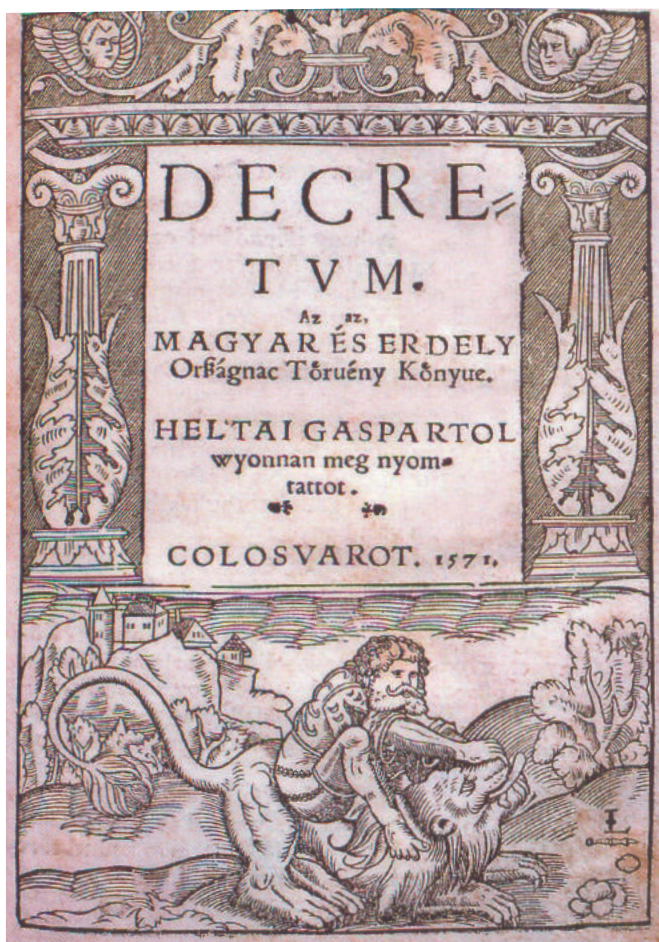
2. kép – II. András király aranybullája egy 1221. évi oklevélen
(Magyar Nemzeti Levéltár, MOL, Budapest)

V. A rendiség és az abszolutizmus küzdelme a 17-18. században (a „Tripartitum”, a „Pragmatica Sanctio”, és a kétkamarás parlament)

1526-ban hosszú háborúskodás után Magyarország döntő vereséget szenvedett az oszmán török birodalomtól, amely ezután 150 évre megszállta a középső területeket, három részre szakítva ezzel az országot. Keleten megalakult a keleti magyar királyság, a későbbi Erdélyi Fejedelemség, míg

a nyugati területek, német birodalmi támogatás reményében **Habsburg** uralkodót választottak. A Habsburgok, az európai tendenciáknak megfelelően abszolutista kormányzást bevezetve birodalmi tartománnyá kívánták süllyeszteni az országot. A magyar nemesség azonban a 16. század elején írásba foglalt nemesi joggyűjteményére a „Tripartitumra”, a Szent István által alapított, de ekkor már területi önkormányzati szervezetként működő vármegyékre, valamint a 17. század elejére kétkamarássá átalakuló magyar rendi országgyűlésre támaszkodva a sorozatos fegyveres felkeléseivel minden esetben megakadályozta ezt. A 17-18. században Anglián kívül már csak Magyarországon működött kétkamarás rendi országgyűlés. Ezzel egyidőben az Erdélyi Fejedelemségben is kiemelkedő elvi jelentőségű törvények születtek. Az európai vallásháborúk korában ugyanis a tordai országgyűlés törvénybe iktatta a vallásszabadságot, azaz elsősorban a keresztény (katolikus és protestáns) vallások szabad gyakorlásának jogát. (3. kép)

A 18. század elején, miután a török hódítás felszámolása és egy újabb nyolc évig tartó szabadságharc nyomán ismét sikerült visszaállítani az ország rendi önkormányzatát, a Habsburgok 1723-ban

3. kép – Werbőczy István törvénykönyvének címlapja 1571-ből
(Csíki Székely Múzeum, Csíkszereda)

kénytelenek voltak kiadni a „Pragmatica Sanctio” nevű törvényt, amely többek között kimondta, hogy Magyarország nem része a német-római birodalomnak, hanem saját törvényei szerint kormányozandó külön ország.

VI. A polgári állam és a polgári nemzet megszületése (1848. évi áprilisi törvények, kiegyezés)

A 19. század elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a feudális kiváltságok rendszere alapvetően akadályozza az ország gazdasági fejlődését. Amikor a nemzetközi körülmények ezt lehetővé tették, a magyar rendi országgyűlés, széles társadalmi támogatással a háta mögött, az 1848-as, ún. áprilisi törvényekkel békés úton eltörölte a több mint 800 éve fennálló feudális rendszert. Magyarországon, a történelemben szokatlan módon, a feudális nemesség hajtotta végre a polgári forradalmat. Az ország alkotmányos királysággá alakult, az országgyűlésnek felelős kormányt állítottak fel és megszervezték az első népképviselői országgyűlést. Az új törvényekkel bevezették a törvény előtti egyenlőséget és garantálták az alapvető polgári szabadságjogokat, a gyülekezési-, szólás- és sajtószabadságot is. A magyar nemesi nemzet a saját jogait az egész társadalomra kiterjesztve megteremtette a magyar polgári nemzet kialakulásának feltételeit, ezért a forradalom emléknapja, március 15-e ma az ország legnagyobb nemzeti ünnepe. A Habsburg-uralkodó azonban nem törődött bele a változásokba, hanem szövetkezve az orosz cárral véres háborút indított, majd győzelmet aratva diktatúrát vezetett be az országban, amivel a polgári átalakulást is sikerült átmenetileg lefékeznie. 1867-re azonban, elsősorban Magyarország elszánt ellenállása miatt, a Habsburgok Ausztriája a tekintélyét, európai hatalmi pozícióit elveszítve és a gazdasági csőd szélére jutva végül rákényszerült a Magyarországgal való meg egyezésre. A két egyenrangú állam, Ausztria és Magyarország különös államszövetsége, amelyet az uralkodó személyén kívül az ún. közös ügyek, a külügy, a hadügy és az ezek finanszírozására szolgáló pénzügy tartottak egyben, végül sikeresnek bizonyult. Az Osztrák-Magyar Monarchia hatalmas gazdasági fejlődést felmutatva hamarosan ismét európai nagyhatalommá emelkedett.

VII. A 20. század zsákutcái (Trianontól az 1949. évi szovjet mintájú alkotmányig)

1914-ben Magyarország az Osztrák–Magyar Monarchia birodalmi érdekei miatt sodródott bele az I. világháborúba. A háborús vereség nyomán azonban nemcsak a birodalom bomlott fel, de a győztesek Magyarországot is feldarabolták. A tönkretett ország ettől kezdve gyakorlatilag védtelenné vált az újabb erőszakos nagyhatalmi törekvésekkel szemben. A háború végére kialakult súlyos válság kezelésével több különböző politikai rendszer is megpróbálkozott. 1918 őszén először egy polgári demokratikus kormányzat alakult, amely kikiáltotta a köztársaságot. Miután azonban az Antant ezt a kormányt megbuktatta, egy szovjet mintájú kommunista diktatúra vette át a hatalmat. 1919 nyarán a diktatúra is összeomlott és román megszállás következett, míg végül az Antant újabb beavatkozására jobboldali konzervatív vezetés került hatalomra, amely parlamenti választásokat rendezett és visszaállította a királyságot. Királyt azonban nem választottak, hanem **Horthy Miklós** altengernagy, a Szent Korona nevében, ideiglenes kormányzóként irányította az országot közel 25 éven keresztül. A 30-as évek végére, az ország részleges területi restaurációjának fejében függő helyzetbe került a hitleri német birodalommal szemben és végül 1941-ben a II. világháborúba való belépést sem kerülhette el. 1943-tól Magyarország lépéseket tett a háborúból való kiválás érdekében, mire 1944-ben **Hitler** megszállta az országot, majd egy nemzetiszocialista típusú párt, illetve bábkormány kezébe játszotta át a hatalmat. A háború végén, a nagyhatalmak által ismét feldarabolt Magyarország szovjet megszállás alá került. A megszállás első éveiben kikiáltott 2. köztársaságot formálisan még egy baloldali jellegű pártkoalíció irányította, de 1948-ra, a hidegháború kiéleződése miatt **Sztálin** a kollaboráns

Magyar Kommunista Párt segítségével totális kommunista diktatúrát vezetett be az országban. Paradox módon az új diktatúra elvi megalapozását szolgálta Magyarország történetének első írott alkotmánya, amelyet 1949-ben hirdettek ki. A diktatúra és a szovjet megszállás ellen 1956-ban lázadt fel a magyar társadalom. A felkelést ugyan a Szovjetunió vérbe fojtotta, de a totális diktatúrát többé már nem lehetett visszaállítani. A lassú, fokozatos változások során a 80-as évekre Magyarország lett a legliberálisabb szocialista ország.

VIII. Rendszerváltás és az új alkotmány

A 80-as évekre a szocialista rendszer gazdasági lehetőségei végleg kimerültek. A gazdasági összeomlással fenyegető válság kezelése érdekében elkerülhetetlenné vált az újabb rendszerváltás. A pártállami diktatúrát 1990-re, magántulajdonra alapozódó többpárti választásokon létrehozott parlamenti rendszer, egy demokratikus köztársaság váltotta föl. A demokratikus viszonyok, az emberi és polgári jogok érvényesülésének garanciájaként ekkor, formailag az 1949. évi átírásával, gyakorlatilag új alkotmány is született. 1991-ben a szovjet csapatok kivonulásával Magyarország visszanyerte a teljes szuverenitását is, amelyet arra használt fel, hogy visszatérjen a nyugat-európai államok közösségébe. Előbb a NATO, majd az Európai Unió teljes jogú tagállamává vált. Napjainkban, részben a gyorsuló társadalmi változásokhoz való alkalmazkodás kényszere miatt, részben, hogy első ízben rögzítse a 21. századi magyar nemzeti közösség történelmi gyökereit, valamint a több mint ezer éves alkotmányozási hagyományait, új alkotmány elkészítését határozta el.

IV.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRAT SZEMLE

SZEMERE ISTVÁN – SZEMERE ZSUZSA: SÖRÖSKORSÓK KÖNYVE

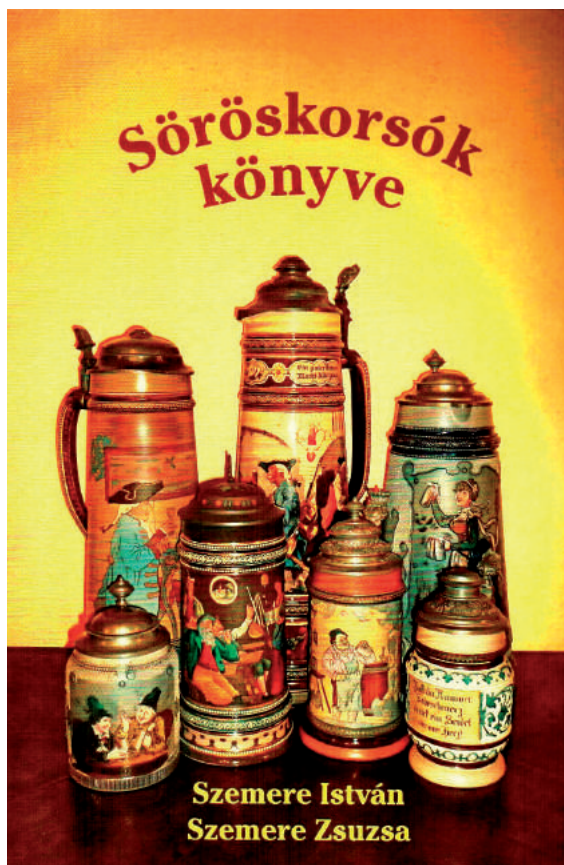
Over-Team Kft., 2011. 216 p.

Tóth István

2011 augusztusában, 125 darabos limitált példányszámban jelent meg egy ritkaságnak számító szakmai katalógus a söröskorsókról. Az A/4-es méretű kötet 216 oldalas és az Over-Team Kft. kiadásában jelent meg. Szerzője és szerkesztője a Szemere házaspár. **Szemere István** a Söröskorsó és Pohár-gyűjtő Egyesület elnöke is, amelynek már 40 aktív tagja van. 2009-ben volt az egyesület 10 éves. Szemere István 1972-től gyűjti a söröskorsókat. A kötetben feldolgozzák a söröskorsó-gyűjtés hazai történetét, valamint a saját gyűjteményük gyarapodásának és fejlődésének a szakaszait.

A saját gyűjteményük rövid bemutatása után időrendben és gyártó cégenként az európai tradicionális korsógyártók mindegyikét ismertetik. Nem csupán szöveges információkat közölnek a szerzők, hanem részletező és totál fényképfelvételeket is az egyes korsókról. Izgalmas, ugyanakkor rendkívül hasznos táblázatokat is összeállítottak a korsók űrméreteiről, díszítési technikáiról, valamint a tervező művészekről. Nélkülözhetetlen az az adatolás, amelyeket a képekhez fűznek. Ezek segítik a pontos beazonosítást. Külön csoportokba gyűjtötték a matricás díszítésű égetett, a relief technikával készült és a karcolt motívumokat tartalmazó korsókat.

Feldolgozták az űrmértékek szerint is a korsókat, rávilágítva arra, hogy bizonyos űrmértékekkel csak egyes konkrét időszakokban gyártottak korsókat. Ezáltal egyben kormeghatározóvá is válnak egyes esetekben az űrmértékek. A szerzők a nemzetközi gyűjtőszervezetek körében is ismertek. A Prosit c. szaklapban nem egy alkalommal közöltek cikket. A szegedi Móra Ferenc Múzeumban két

1. kép

alkalommal is segítették szakmai ismereteikkel, a **Köves L. Imre** által a múzeumra hagyományozott gyűjteményből összeállított kiállítás megvalósítását.

Az azonosítást segítik a védjegyek közlései és feloldásai az egyes gyárak, gyártók esetében. Jelentős terjedelemben dolgozták fel a Villeroy&Boch Mettlach gyár történetét és tervező művésziük **Heinrich Schlitt** munkásságát. Itt is elkülönítve a matricás (PUG=Print Under Glaze mázzal bevont matricás) díszű korsókat a karcoltaktól. A HR monogramot használó Hauber & Reuther korsógyártás története ugyancsak nagyobb terjedelmet vesz igénybe. Az egyéb karcolt korsót gyártó cégeket is sorba veszik és minden fontos védjegyüket közlik. Így megtalálható köztük **Simon Peter Gerz** (1830 – 1893), Marzi&Remy cég, **J. W. Remy** (1833 – 1911), Merkelbach & Wick – **Fridrich Wilhelm Merkelbach II.** (1840 – 1896) – **Georg Peter Wick** (1837 – 1914), Rosskopf&Gerz, **Reinhold Merkelbach**, Dümler&Breiden, **Reinhold Hanke**.

Külön fejezetet szenteltek a szerzők a korsótervezőknek. A katalógusként is használható mű alapos magyarázó szöveggel szolgál az abban való eligazodáshoz.

A muzeológus kollégák figyelmébe ajánlom a könyvet, hasznos segédlet a gyűjtemények feldolgozása során. Aki szeretné megvenni a kötetet, a szemere@over-team.hu címen megrendelheti. Nem elfogultság részemről, ha kijelentem, hogy a kiadványnak minden komoly gyűjteményben a polcon a helye. (1. kép)

ÖRSI JULIANNA: JEGYZŐGENERÁCIÓK
A VIDÉKI ÉRTELMISÉG SZEREPE A
MEZŐVÁROSI FEJLŐDÉSBEN
ALFÖLDI KÖNYVTÉKA SOROZAT 6. KÖTET
TÚRKEVE, 2011.

Horváth László

Nem hogy a nagykun, de még a középkori magyar falvak, mezővárosok társadalmáról is elég szórványos az ismeretanyagunk. Nyilván a szervezettebbekben, nagyobbakban működött bíró, pap, diák. Ezt az általánosnak mondható képet is alapvetően megváltoztatta, átírta a reformáció, majd az Alföld nagy részét, s a szerző által vizsgált Nagykunság egész területét pedig teljesen leradírozta a hódoltság, a térség szabályos elnéptelenedése. A középkori nagykun településhálózat újjáéledése, benépesülése a török kor után csak néhány nagyhatárú településnek sikerült. A 18. századtól a Nagykunság kifejezés gyakorlatilag Karcagot, Kisújszállást, Kunhegyest, Kunmadarast, Túrkevét és Kunszentmártont jelentette, bár ez utóbbit is csak katolikus jászok segítségével sikerült újjátelepíteni.

Örsi Julianna alapkutatásai a 18 – 19. századi Nagykunság történeti példáin keresztül mutatja be a vidéki értelmiség, azon belül is kiemelten a jegyzők szerepét a mezővárosi jogállású nagykun települések mindennapjaiban, fejlődésében. Teszi ezt úgy, hogy a jegyzőgenerációk históriáján átszűrve az egész térség, a török utáni Jászkunság küzdelmes két évszázados krónikája is kirajzolódik.

Talán az első újkori jegyzők legelső feladata épp a Jászkunság 1702. évi Német Lovagrendnek történő átadásával kapcsolatos összeírások, kimutatások, adminisztráció összeállítása volt. Ez az az időszak, mikor Karcag – az elnéptelenedett Kolbáz helyett – ténylegesen kiemelkedve a többi újjáéledt nagykun település közül, a terület központjává vált. De nemcsak Karcag, hanem a Német Lovagrend földesúri hatósága alatt álló valamennyi jászkunsági mezőváros tanácsának tisztikara már a 18. század legelején sem nélkülözte a főbíró, másodbíró, jegyző, kapitány, hadnagy, tizedesek, felügyelők, a gyűlések vezetői tisztségeket. Ők alkották a városi előljáróságot az esküdtek testületével, a magisztrátust és a szenátust. Ezen közigazgatási berendezkedés nagyrészt a polgári közigazgatás 1872. évi bevezetéséig megmaradt, legfeljebb a települések lélekszámának növekedése arányában bővült egyes vezetőségek létszáma, s oszlottak tovább a feladatok. Például Karcagot már a 18. század végére három bíró, három jegyző és egy adószedő irányította, illetve szétváltak a főjegyzői és aljegyzői feladatok.

A Redemptio 1745. évi megváltása a Nagykunság területén is megerősítette a települési és területi öngazgatást, amely kiteljesült a Jászkunság, a Jászkun-Kerületek önálló közigazgatásában, gazdaságirányító és jogi tevékenységében. A Hármaskerület nagyfokú különállása nyilván kedvezett a tőzsgyökös és idővel kissé talán már belterjessé is váló tisztviselői-, értelmiségi- és közigazgatási-kar kialakulásának. Látványos igazolása ennek a könyvben igen nagy terjedelemben tárgyalt Varró család generációkon keresztüli fölemelkedése, de hasonló pályát fut a szintén karcagi Kálmán, a kisújszállási Illéssy család, a karcagi Ácsi Uj és a karcagi-túrkevei Laczka familia is.

Míg a jegyzők legfőbb feladata a 18. század első felében a helyi közigazgatás kiépítése, megszervezése volt, valamint az erre a szintre támaszkodó kerületi intézmények létrehozása, addig a Redemptio, sőt már annak előkészítése is jelentősen megnövelte szerepüket. Ők lettek a helyi társadalom törvényességének őrei. Kezükbe került nemcsak a közigazgatás, az események, határozatok előkészítése, dokumentálása, de az információkhoz való hozzáférés, azok áramoltatása is.

Ha eredeti származás alapján közelítjük meg őket, igen színes a kezdetekben a társaság. Az északi megyék gazdálkodójától, Rákóczi katonáján át a katonáskodó, földnélküli kismemesi ifjúig széles a skála. Ha szabad nekem a sok-sok életút alapján általánosítani, elmondhatom, a hivatalhoz a növekvő elvárás alapján szinte kötelezően a Debreceni Református Kollégiumon keresztül vezetett az út. Majd a meggyökeresedők törekedtek házasság révén a helyi redemptus társadalomba beépülni. Így a második, harmadik generáció már amolyan törzsköcs nagykunként lép elődei nyomdokaiba, s lesz ugyancsak tanult ember és gazdálkodó, a helyi értelmiségi réteg krémje, akik már majd kizárólag egymás között házasodtak.

A nagykun települések lassan kialakuló értelmiségi rétegének a Debreceni Kollégium volt tehát a képzési helye. A Kollégium szerepét nem lehet túlhangsúlyozni, mivel a reformáció terjedésével a községi tanítók, papok, jegyzők stb. képzése is itt folyt. Hivatalt vállalva, megházasodva családot alapítottak. A családi vagyonból és a fizetésükből egyre nagyobb tőkére tettek szert. Ez a térségben kezdetben egyértelműen állatvagyonot jelentett, később már földet is. A Redemptioban való részvételük aztán már legalizálta a tulajdont, sőt leginkább nekik volt lehetőségük idővel más, elszegényedő redemptusoktól vásárolni, illetve zálogjogot kiterjesztve redemptus földhöz és joghoz jutni. A megszerzett jogállással tudatosan átvették a nagykun gondolkodásmódot, s követték az elvárt magatartásmintát is. A 18. század végére a rokonai szálak e társadalmi rétegben már át- és átszövik az egész Nagykunyságot. Voltaképpen ezt igazolja a szerző által vizsgált Laczka, Illéssy vagy éppen a Hajdú család rokonsági rendszere. „Az egykor értelmiségként érkező fiatalból, annak utódaiból így lett birtokos helybeli gazda. Az egykori nemesi származás a XVIII. század közepe után már alig adott valami előnyt, nem is ismerte el a helyi közösség. Célszerű volt tehát a jászkun kiváltságra hivatkozni, mely 1745-től érvényben volt 1876-ig...” - foglalta össze könyvében a szerző.

A 18. század második felében már egyre többen taníttatták gyermekeiket. Elősegítette ezt a református egyház oktatássegítő tevékenysége, de nyilván a betelepülők sikeres példája is. Így aztán a század végére a helyi redemptus gazdák gyermekei közül is egyre többen tanultak a Debreceni Református Kollégiumban. Sokszor egy családból 3-4 generáció is tanult ugyanott. A formálódó helyi értelmiségben a jegyző fiából már pap lett, a bíró fiából jegyző, bíró. Egy ifjút sokszor családonként a katonai pályára adtak. E tradíció főleg az 1800-ban megalakított Nádor-huszárezred felállítását követően rögzült. A jogi végzettség megszerzésének hivatalos útja a 18. század végére alakult ki. Számos jurátus, azaz joggyakornok került ki a vizsgált családok soraiból immár Pesten, akik a vizsgák sikeres letétele után jegyzőként, ügyvédként, bíró vagy ügyészként tértek vissza.

A foglalkozás, tisztség örökítése a családon belül igen gyakori volt. Nemcsak a jegyzőség (a karcagi Varró és Kálmán család), a nagykun kapitányság (a kisújszállási Illéssy família) tartozott ezen körbe, de például a karcagi postamesteri tisztség is öröklődött a családon belül. Népesebb családok a helyhiány okán esetleg a szomszédos települések hasonló állását is megszerezték. Később nagyrészt ugyanezen családok adták a szintén helyi értelmiséghez sorolható orvosokat (chirurgus, physicus).

A 19. században a reformkor eszméi, 1848 szelleme is érintette a Nagykunyságot. Még ekkor is elsősorban a kisújszállási Illéssy, a karcagi Kálmán és a kunhegyesi Ilossvay Varga család voltak Kossuth hívei, akik hatással tudtak lenni környezetükre. A szabadságharc alatt még egyszer felvillantották történelmi szerepüket a kunsági vitézek, de a települések fejlődése, lendülete már megtört, fogyat-

kozott, majd a maradék önállóság is megszűnt a megyerendszerbe történő betagozításakor. Ezt nyilván követte a közigazgatás reformja, mely szervesen hatott a települések jogállásán túl a vezetőkre, tisztviselőkre, az értelmiségi pályák sorsára is. De ez már egy új fejezet, s reményeim szerint az igen termékeny és tervszerűen kutató, alapos szerzőnek egy következő könyve.

Jelen könyv jól és szervesen illeszkedik Örsi Julianna korábbi publikációi sorába. A néprajzkutató, történész-muzeológus, nyugalmazott múzeumigazgató szerző évtizedek óta a nagykunsági társadalomtörténetet és azon belül a helyi társadalom motorjának számító kulcsembereket kutatja. A korábbi neves nagykunsági családok történelmi vizsgálata, családfakutatás folyamata nemcsak jól és szervesen hasznosul jelen publikáció anyagában, hanem biztosítja a könyv kiemelkedően gazdag képi és írott mellékleteit is. Páratlan tárgy- és helyismeretének köszönhetően pedig a vizsgált jegyzőgenerációk, családok történelmüket sokszor napjainkig is elviszi.

V.

KÁRPÁT-MEDENCEI KÖRKÉP

ÖRMÉNYEK A SZÉKELYFÖLDI VÁRMEGYÉK TELEPÜLÉSEIN A 19. SZÁZADI NÉPSZÁMLÁLÁSOK TÜKRÉBEN

Tóth József

A Székelyföld mind a mai napig Erdély többi területéhez képest etnikailag homogénebb maradt. A századok alatt ide betelepülő idegen nemzetek felolvadtak a székelységben, így történt ez a 17-18. században ide vándorolt örményekkel is. Jelen rövid tanulmányomban az ő történetüket szeretném bemutatni, külön tekintettel arra a két székelyföldi településre, Gyergyószentmiklósrá és Szépvízre, ahol örmény katolikus templomaik is állnak.

Örmények a Kárpát-medencében az újkor előtt

Az örmények szórványos jelenlétét a Kárpát-medencében már ókori források is bizonyítják. Kr.u. 173-ban **Aurelianus** császár nyugat-arméniai légiójával győzött a Garam mellett a kvádok ellen. A Kézai és a Thuróczy krónikák szerint honfoglaló eleinkkel is jöttek örmények a Kárpát-medencébe. **II. András** magyar király keresztes hadjárata során 1217 októbere és 1218 január között a Szentföldön járt, s András fiát a trón majdani elnyerésének reményében eljegyezte **II. Levon** (Leo) kis-ázsiai örmény király Zabel nevű lányával. Amikor a II. András hazatért, elképzelhető, hogy vele tartott egy kisebb örmény kolónia, akik aztán Esztergomban telepedhettek le (illetve csatlakozhattak az esetlegesen már itt élő örményekhez), az ő jelenlétüket ottani helynevek is bizonyítják. András herceg jegyességét azonban fel kellett bontani, mert bátyja, Kálmán Halicsban **Misztyiszlav** fejedelem fogásába esett, és szabadon bocsátása fejében András hercegnek kellett eljegyeznie Misztyiszlav lányát. Ezen korai örmény bevándorlók emlékét csak néhány örmény eredetű hely- és személynév őrzi.

A tömeges megtelepedés

Az Erdélybe nagyobb számban a 17. században érkező örmény bevándorlók a saját hagyományaik szerint egyenesen a Bagratida örmény királyi dinasztia (Kr.u. 884-1045) fővárosából, Aniból menekültek. E „metropolisz” a magyar államalapítás idején jelentős nagysággal és fontossággal bírt, a krónikások gyakran „ezertemplomú Ani”-ként emlegették. Ám a Bagratida dinasztia kihalása után először bizánci (1045), majd szeldzsuk török kézre került (1064), ami a lakosság menekülését idézte elő. A mongolok 1236-ban dúlták fel a várost, de a végső pusztulást és a település elnéptelenedését egy földrengés-sorozat okozta 1319-ben. A magyarországi örmény leszármazottak előszeretettel hangsúlyozták, hogy őseik e város módos és művelt rétegeiből kerültek ki, akik magukkal hozták könyveiket és kegytárgyaikat.

Az örmények nyugatra vándorlása már körülbelül a 12. században megkezdődött, kezdetben azal a reménnyel, hogy hamarosan hazájukba visszatérhetnek. Nagyobb számban a Krím-félszigeten telepedtek meg, ahonnan a 14. században a mongol hódítók elől északi irányba, Lengyelország és Moldva területére menekültek. Utóbbi helyen a 12. századtól jelen vannak az örmény közösségek,

amelyek már ekkor felépíthették templomaikat Botoşanban és Iaşiban, ami azt jelzi, hogy örmény gregorián vallásukat gyakorolhatták. A moldvai városokban lakó örmény kereskedők és iparosok kapcsolatot építettek ki Erdély keleti felével, és szórványosan a 14-15. században jelen voltak egyes helységeken, például Brassóban. A görög, román, bolgár, szerb, dalmata kereskedők mellett az örményeket is megemlítik az erdélyi kereskedelmet szabályozó jogszabályok 1600-ban, 1632-ben és 1643-ban.¹ A 17. századi török-lengyel háborúk felvonulási területe Moldvában ismételt pusztítást hozott, ami közrejátszott abban, hogy a Fekete-tengert a Balti-tengerrel összekötő kereskedelmi útvonal Erdély területére helyeződött át. Moldvában az örményeket vallásuk és a többségtől eltérő etnikumuk miatt is különféle inzultusok érték. Mindezek mellett a túlnépesedés is előidézhette a vállalkozóbb szellemű örmény családok Erdélybe költözését. A görög származású Duka vajda fajtestvéreit kívánta az örményekkel szemben előnyös helyzetbe juttatni, ezért az ellene 1671-ben kirobbant felkelésben örmények is részt vettek. Annak sikertelenségét követően a megtorlástól való félelem, menekülésre készítette az örmények egy nagyobb csoportját, a hagyományok úgy tartják, hogy 3000 család menekült a Keleti-Kárpátok hegyeibe.² Ezek nagy része aztán már nem tért vissza Moldvába, hanem **I. Apafi Mihály** erdélyi fejedelemtől kért letelepedési engedélyt, amit a fejedelem 1672-ben meg is adott.³ Ebben bizonyára közrejátszott az is, hogy pótolni kellett a megelőző évek nagy pusztításai által elvesztett népességet. Apafi 1680-ban szabad kereskedelemre is engedélyt adott nekik. Az örmény földbirtokosok és földművelők helyhez kötöttségük miatt Moldvában maradtak, az áttelepülők nagy része iparral és termékekkel (elsősorban bőrárú) értékesítésével foglalkozott. A 17. század végén Erdélybe érkező örmények számát illetően megbízható pontosságú adatokat nem ismerünk, azonban az itteni örmények hagyományában szóban forgó 3000 család erősen túlzott létszám. **Pál Judit** kolozsvári történész a népszámlálási levéltári adatok vizsgálata alapján az a 18. század elején Erdélyben élő örmények számát ennek mintegy tizedére becsli. Szerinte ezen családok többsége 2 nagyobb hullámban: 1680 és 1705 körül érkezett, és feltételezi, hogy a következő évtizedekben újabb családok érkeztek Moldvából és lengyel területekről is.⁴

Első fázisban Erdély keleti átjárói mentén alkottak telepeket (Gyergyószentmiklós, Csíkszépvíz, Kézdivásárhely-Kanta, Beszterce). Az őshonos lakosság általában barátságosan viszonyult hozzájuk, kivéve a szászokat, akik konkurenciát látva bennük egy pestisjárványra hivatkozva 1712-ben kiűzték őket Besztercéről. Már korábban megjelent az igény arra, hogy önálló településeket hozzanak létre, ennek érdekében 1696-ban kibérelték a szamosújvári és a Küküllő mentén elterülő ebesfalvi fejedelmi uradalmat. A király 1700-ban engedélyt adott Szamosújváron város alapítására, s hamarosan megkezdődtek az építkezések. Ebesfalván is megindult a városiasodás, **III. Károly** 1733-as kiváltságlevelével óta Erzsébetvárosnak hívták településüket, mely 1791-ben lett szabad királyi város Szamosújvárral együtt. E két városban kezdetben szinte kizárólag örmények laktak, akik közigazgatási és első fokú bírósági autonómiát nyertek el. Már e században nagy volt az örmények mobilitása, Erdély belsejében Petelén, Felfaluban, Görgényszentimrén, Bonyhán, Csíksomlyón és Gyulafehérváron tudunk örmény kolóniákról⁵, de sokan költöznek az egyik helyről a másikra, főleg Szamosújvárra, mely legjelentősebb településükké vált, és egymás között „Armenopolisként” emlegették. Emellett folyamatos volt egyes családok bevándorlása moldvai és lengyel területekről, pl. **gr. Apponyi György** máramarosi főispán helyi kamarai birtokokra 1760-as években hívott be Galíciából iparos

1 PÁL J. 1997. 105. p.

2 SZONGOTT K. 1903. 14. p.

3 SZONGOTT K. 1901. 98. p.

4 PÁL J. 1997. 107 – 110. pp.

5 PÁL J. 1996. 45. p.

örményeket. Az újonnan érkezők is igyekeztek minél hamarabb beilleszkedni.

A beköltözéskor **Mínasz** nevű püspökük volt a közösség vezetője, aki 1686-ban hajlandónak mutatkozott a római pápa főségét elfogadni, elhagyta az autokephal keleti örmény egyházat⁶, és felvette az örmény katolikus vallást.⁷ Ennek keresztülvitelén szorgoskodott későbbi utódja, **Verzár Oxendius** is, aki már korábban is szorgalmazta az erdélyi ortodox örmény keresztények vallási unióját Rómával. Amikor az erdélyi örmények „megtértek” a katolikus anyaszentegyház keblébe újabb lépést tettek hagyományaik feladásával az asszimiláció felé. Ráadásul miután 1715-ben Oxendius püspök meghalt, nem sikerült egyetértésre jutni az utódot illetően, ezért végül is az erdélyi római katolikus püspökség alá rendelték őket, és egyházi önállóságukat csak a trianoni döntés után nyerték vissza. Bár utódaik pozitívként emlegetik az uniót, annak idején nem ment egykönnyen a keresztülvitele. Más szempontból azonban előnyös volt az örmények érvényesülési lehetőségeinek az alakulására.

A 18. század (leszámítva a Rákóczi-szabadságharcot) a békés gyarapodás időszaka az örmények számára. Mivel a székelyek nem aknázták ki kellőképpen a kereskedelmi lehetőségeket, más (görög, szász, zsidó) idegen etnikumokhoz hasonlóan az örmények olyan jelentős vagyont tudtak felhalmozni, hogy nemegyszer a kincstárat is kiegészítették (azonban általában helyben nem kölcsönöztek), amit hamarosan kedvezményekkel, nemesség adományozásával hálált meg az udvar. Az első nemesítés még Apafi Mihály fejedelem idejében megtörtént, de tömeges **Mária Terézia** idején volt: 1758-ban 3, 1760-ban 15, 1762-ben 7, 1780-ban 3; mindösszesen 36 család kapott ezidőben nemességet. 1848-ig további 22 nemesítésről tudunk, ekkorra összesen 63 nemesítés történt, amit 1939-ig további 21 követett.⁸

Számukra a meggazdagodás legjobb útjának a marhakereskedelembé való bekapcsolódás bizonyult. A német és észak-olasz nyelvterületen lévő piacokon keresett áru volt az óriás termetű és finom ízű magyar marha. A székelyföldi örmények a helyben és Moldvában vásárolt marhákat elhajtották Ausztriába, Bajorországba, ahol jó áron tudták értékesíteni azokat. Majd amikor az üzlet beindult, az örmények pusztákat béreltek az Alföldön, a marhákat ott felhizlalták és nyugatra hajtották. Gazdasági súlyukat jellemzi az 1723-ban általuk fizetett adójuk mértéke: a szamosújváriak 500, az ebesfalviak 300 rénes forintot fizettek. Összehasonlításképpen a szebeni görögök 250, a brassói görögök 100, a dévai bolgárok 220, a zsidók pedig mindösszesen 80 Forintot adóztak.⁹ A leggazdagabb kereskedő családok megkapták, illetve vásárolták a nemességet és így földet is szerezhetek, elsősorban a Dél-Alföldön, ahová egyre többen költöztek.

Az örmények gazdasági pozícióinak erősödése viszont az erdélyi rendek féltékenységét vonta maga után, akik nem voltak hajlandók egyenjogúsítani őket, azaz megadni számukra az

6 Az ókori örmény állam vette fel Kr.u. 307-ben elsőnek államvallásként a kereszténységet. Később nem fogadták el sem a római pápa, sem valamelyik görögkeleti patriarcha fennhatóságát, hanem önállóak maradtak. Ezért az örmény egyház önálló egyházfővel rendelkezik, vallási terminológiával szólva autokephal. Az örmények szeretik a „gregorián egyház” („inszavorcaskan”) elnevezést használni, amely legfőbb szentjükre, Világosító Szent Gergelyre utal.

7 A görög katolikus unióhoz hasonlóan jött létre ez az új római katolikus egyházi rítus. Először 1667-ben az akkori lemergi örmény püspök tért át örmény katolikus hitre, aki ezzel a keleti örmény pátriárka egyházi átkát vonta magára és ellenállásra talált helyben is, amelyet aztán sikeresen letörve kiépítette az azóta is létező egyházszerzetét.

8 GUDENUS J. J. 2000. 5 – 6. pp.

9 Erdély története II. Kötet 1003. p.

indigenatust¹⁰, így nem vásárolhattak ingatlanokat, földet Erdélyben. Ez azonban nem etnikai alapú diszkrimináció volt, hanem a rendek graviminális¹¹ politikája, mellyel azt szerették volna biztosítani, hogy a honosításhoz a rendek hozzájárulása is szükséges legyen, illetve vármegyei hatóság alá szerették volna vonni az örményeket, arányos adóterheket kivetni rájuk és megszüntetni két szabad királyi városuk kvártélymentességét¹² az 1741. évi erdélyi országgyűlésen. Az uralkodók azonban továbbra is pártfogolták az örményeket, Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városi státuszát pedig végül az 1790/91-es erdélyi országgyűlés jóváhagyta.¹³

Egy ideig még ment a vita a kvártély és előfogat-mentesség megszüntetéséről, hiszen ezzel a többi szabad királyi város nem bírt, a vita vége később az lett, hogy végül 1834-ben az örmények lemondtak a mentességükről és cserébe szavazati joggal képviselthették magukat az erdélyi országgyűléseken. Az örmények különleges jogállásának megszűnéséhez jelentős lépés volt, s elősegítette a magyar nemességbe és polgárságba való integrálódásukat.

Mária Terézia 1776-ban a Bécsben tanuló **Patrubány Márton** jól sikerült vizsgája kapcsán megadta az örményeknek a közhivatal-viselés jogát. Ezután megindult az örmények beáramlása a közpályákra. A gazdasági életben betöltött pozícióikat (melyet zsidó, német és más polgárosodó elemek vettek át) lassan átkonvertálták politikai, kulturális, kapcsolati tőkévé. A legtöbb örmény család anyagilag megengedhette magának gyermekei taníttatását. Mivel általános volt körükben a gyermekek magas száma, azok, akik nem örökölték az apa egzisztenciáját (földbirtok, gyógyszertár, stb), közpályára kerültek.

Az leggazdagabb örmények magyarországi nemesítése lehetővé tette számukra a földbirtokvásárlást, ugyanakkor a napóleoni háborúkat követő állami pénzrontó politika miatt nem volt érdemes nagyobb értéket készpénzben tartani. Kézenfekvő tehát, hogy az úri presztízzsel járó földbirtokok megvásárlása lett számukra a cél. Ennek helyszíne általában ott volt, ahol korábban földeket béreltek: Békés, Csanád, Arad, Torontál, Temes megyékben. Utóbbi két megyében igazi óriásbirtokok jöttek létre (pl. a Karátsonyiak kezében több tízezer hold), az előbbi megyékben inkább néhány 100 holdas birtokos örményeket találunk. A birtokos örmények kezdetben szoros kapcsolatban voltak erdélyi szülőhelyükkel, azonban elköltöztek onnan és következő generációknál már megszakadt ez a kapcsolat. Ebben a folyamatban a székelyföldi örmény közösségek is gyakorlatilag elveszítették a korábbi elitjükét, helyben a középosztály és az alsóbb rétegek maradtak. Az Erdélyben maradóknak nagyobb volumenű távolsági kereskedelemmel nem foglalkoztak, azonban Erdélyben helyi szinten jelentős bel- és kiskereskedelemről kivették részüket. Így a Székelyföld és Erdély más területein is sok helyi piaci központban találunk egy-egy örmény kereskedő családot. Profiljuk a térségben élő zsidóságéhoz nagyon hasonló, ezért megfigyelhető, hogy egy településen belül általában vagy örmény vagy zsidó kereskedő élt; hiszen „két dudás nem fért volna meg egy csárdában”.

A földbirtokossá lett marhakereskedők felhagytak eredeti foglalatosságukkal, ebben az is szerepet játszott, hogy az állatkereskedelem jelentősége teret vesztett a mezőgazdasági terménykereskedelemmel szemben, illetve a dunai gőzhajózás megindulása és egyéb tényezők miatt Erdély elvesztette a

10 Az indigenatus („a haza fia”) intézménye személyre szóló honfűsítés volt, mely élethosszig szólt, nem volt örökölhető és általában jelentős összeget is kellett érte fizetni. A rendi országgyűlés kellett hogy megszavazza, általában külföldiek a főrendek sorait gyarapították ilyen módon, de a közrendek közé is be lehetett így kerülni.

11 Ez a politika a Habsburg hatalom által a magyar rendi alkotmány ellen elkövetett sérelmek felhánytorgatását jelentette, jelen esetben a kedvezmények megadását sérelmezték és emiatt tagadták meg az örmények honfűsítését (gravis latin szó, jelentése itt elnyomott).

12 A „kvártély” szolgáltatás fogalma azt jelentette, hogy el kellett szállásolni a helységben állomásozó katonákat.

13 Erdély története. II. 1062. p.

távolsági kereskedelemben betöltött pozícióit. Így ugyan a gazdasági életben továbbra is részt vettek, de a földbirtokok jövedelméből élők bevételei egyre inkább elmaradtak az építő és egyéb iparban, az iparcikk- és terménykereskedelemben és más modern szektorokban vállalkozó polgároktól. Nem tudunk olyan örmény példát, aki a nagypolgárság vezető rétegeibe került volna, azonban egy-két nagybirtokos arisztokrata akadt. A nagy többség elaprózódó birtokából megélni nem tudván a fizetett közpályák felé orientálódott.

Az örmények 1848/49-ben támogatták a forradalom ügyét, mintegy 70 örmény tiszt és több száz honvéd harcolt együtt a magyarokkal a szabadságharcban.¹⁴ A megtorlást és a passzív rezisztenciát ugyanúgy élték meg, mint a kor tősgyökeres magyar nemessége. Az áprilisi törvények majd a kiegyezésig folytatott Habsburg központosító politika felszámolta az örmények korábbi jogi különállóságának maradványait. Szinte minden örmény már anyanyelvi szinten beszélt a magyart, sőt az örmény egyre inkább visszaszorult, például csak akkor használták egymás között, ha nem akarták, hogy kívülállók értsék, hogy miről beszélnek. Az örmény mivolt már egyre inkább csak a vallásban és a közös származás tudatában nyilvánult meg.

Az 1850-es népszámlálási adatokat a térképen tanulmányozva jól látható, hogy a Székelyföldön a jelentősebb útvonalak mentén fekvő kistérségi központokban megtalálhatóak az örmények. Összesen 54 településen laktak örmények, ebből csak 15 helyen haladta meg számuk az összlakosok 1%-át, ebből 3 helyen a 10%-ot: ebből kettő a két kisugrási központ Gyergyószentmiklós és Csíkszépvíz. A harmadik Csíkpálfalva utóbbi közelében fekszik és az örményekkel kapcsolatban ezen kívül semmilyen említeni való nem merült fel. A Székelyföldi települések közül egyébként Csíkpálfalva a hetedik a létszámot tekintve, a két említett örmény központ mellett megelőzi még Ditró, Gyergyóremete, Marosvásárhely és Kézdivásárhely. Feltűnő, hogy Sepsiszentgyörgyön nem találunk örményt, ennek egyik magyarázata lehet, hogy a zsidó etnikum töltötte be a helyi kereskedői pozíciókat. Emellett a térképen jól látható az is, hogy Háromszékben már jóval kevesebb örmény élt (mindössze 45), mint akár Udvarhely székben (88 fő) vagy Maros székben (124 fő), míg a kirajzasi központok közelében, a későbbi Csík vármegye területén ekkor több mint 2000 örmény lakott.

1850-es adatok a későbbi vármegyék szerinti megoszlásban¹⁵

Udvarhely Össz.	88	3,88%
Maros-Torda Össz.	124	5,47%
Háromszék Össz.	45	1,99%
Csík Össz.	2010	88,66%
Mindösszesen	2267	100,00%

1880-as népszámláláson csak a megyénkénti összesített adatok állnak rendelkezésre, az 1850-es adatokkal összevetve a megoszlás hasonló és mindenhol csökkenő a tendencia. Maros-Torda megyé-

¹⁴ BONA G. 1995. 7. p.

¹⁵ MISKI GY. 2001.

ben 1880-ban a Mezőségen élő örményeket nem tudtam külön venni, így ez torzítja el az arányokat.

Örmények a Székelyföldi megyékben 1880.¹⁶

Megyenév	férfi	nő	együtt	
Udvarhely megye	42	22	64	13,03%
Maros-Vásárhely szkv.	17	15	32	6,52%
Maros-Torda megye	32	31	63	12,83%
Háromszék megye	5	3	8	1,63%
Csik megye	168	156	324	65,99%
Összesen	264	227	491	100,00%

Sajnos ezt követően nem tüntették fel az örményeket külön kategóriában a népszámlálási eredmények publikálásakor, kivéve az 1930-as, már a román állam által szervezett népszámláláson. A dualista koraszak végére az örmények asszimilációja gyakorlatilag teljesen végbement. A kiskereskedelemmel foglalkozó kevésbé módos kereskedőelemek Erdély és a Partium városaiban szóródtak szét, ahol üzleteket nyitottak, felfelé törekvő leszármazottaik egyre többen értelmiségi pályákon érvényesültek: gyógyszerészek, orvosok, ügyvédek, köz- és magántisztviselők, etc. lettek. A lakosság társadalmi-gazdasági helyzete a múlt században már erősen függött a családfők iskolázottsági szintjétől, hiszen a jobb állások betöltéséhez megfelelő végzettség is szükséges volt. A sokgyermekes örmény családokban a vagyon elaprózódásának veszélye miatt szükséges volt a gyermekek polgári foglalkozásokra való taníttatása. Sokan jogi, orvosi végzettségre tettek szert és ennek megfelelően a közpályán vagy magán praxisban működtek.

Az arisztokrácia soraiba csak elvétve kerültek be (gr. Karátszonyi család, br Dániel család), a nagypolgárság soraiban sem találjuk meg őket (egy kivétel lehet talán Lukács Antal bankár). Körülbelül 50 család sorolható be – az egyébként vitatott értékelésű – dzsentri kategóriába, ők a közigazgatásban vagy a politikában találtak megélhetést (6 minisztert és mintegy 70 parlamenti képviselőt találunk soraikban). Zömében tehát az örmények tömege polgári elem maradt, egy részük továbbra is kiskereskedelemmel foglalkozott, másik jelentős csoportja értelmiségivé vált. Földműves örményt még nyomokban sem találni, a falusi örmények is kereskedelemmel foglalkoztak.

Gyergyószentmiklós

A város a Gyergyói medence keleti felében található, a monda szerint a neve egy György nevű pásztorról származik, mások szerint az itt megtelepedett nemzetség nevééről kapta. Nem tudjuk pontosan, mikor keletkezhetett a település, a ránk maradt iratokban először az 1332-es pápai tizedjegyzékben

¹⁶ Az 1850 – 1990. évi népszámlálások... 1992.

található meg a neve.¹⁷ Az állattartással foglalkozó itt megtelepedő székelyek feltehetően először kétlaki életet éltek: a téli szállásuk lehetett a város mai helyén, s nyárra kiköltöztek a havasi legelőkbe. A földművelés elterjedésével párhuzamosan azonban kialakultak a medence falvai a jelenlegi helyükön. Gyergyó mint önálló szék 1406-ban lett először megemlítve, s más székely településekhez hasonlóan gyalogos és lovas katonai szolgálatot viselő parasztok laktak itt a primor Lázár család egyre növekvő befolyása alatt. A szabadságukra büszke földműveléssel és marhatenyéztéssel foglalkozó székely lakosokat a 16. században Erdély urai megpróbálták jobbágysorba süllyeszteni. Ez ellen a székelyek sorozatos felkelésekkel tiltakoztak (1562, 1571, 1583, 1596) mely mozgalmakat általában véresen elnyomtak, de végül is azzal az eredménnyel jártak, hogy korábbi privilégiumaikat megerősítették. Gyergyószentmiklós 1607-ben **Rákóczi Zsigmond** fejedelemtől vásártartási jogot nyert, ezidőben a Székelyföld egyik legnagyobb és legjelentékenyebb települése volt. Az itt létrehozott pricskei vám a Békás-szoroson át Moldva felé vezető kereskedelmi forgalmat ellenőrizte. **Bethlen Gábor** és a Rákócziak kifejezetten támaszkodtak a székelyek katonai erejére, akik végig kitartottak **II. Rákóczi György** majd **Kemény János** fejedelem mellett. Ezzel aztán kiprovokálták azt, hogy a győztes török-tatár hadak végigpusztították a vidéket. Az 1657-61 közötti események a lakosság jelentős részének a pusztulását eredményezték. A szomszédos Moldvában már a 15. századtól jelentős örmény telepek léteztek, amelyek gazdasági kapcsolatokat tartottak fenn Erdéllyel, s természetesen megfordultak a gyergyószentmiklósi vásárokon is. A helységben már a tömeges betelepedést megelőzően, 1637-től éltek örmények¹⁸, ekkor létesült az „Idegenek temetője” is. **Orbán Balázs** az itteni örmények letelepedését a szépvíziekkal egyetemben 1668-ra teszi¹⁹, **Szongott Kristóf** 1672-re²⁰, míg **Kölönte Béla**²¹ és **Garda Dezső** az 1654-es évet teszi meg a bevándorlás kezdetének²². Mindez azt valószínűsíti, hogy nem egyszeri betelepedésről, hanem hosszabb folyamatról beszélhetünk. Ráadásul a már egyszer itt élők is gyakorta változtatták lakhelyüket, például Szamosújvár megalapítása után a gyergyói örmények egy része átköltözött oda. A gyergyószentmiklósi örmény közösség 1680-ban nyert a fejedelemtől kiváltságlevelet, amely elsősorban bőráruk kereskedelmét engedélyezte Erdély területén.²³

Miután 1688-at követően Erdély osztrák uralom alá került, időnként Gyergyószentmiklóson is állomásoztak császári csapatok. Az ő ellátásuk jelentős terheket rótt a lakosságra, ráadásul a katonák erőszakoskodtak is, egyik eset ránk maradt leírása egy öreg örmény kézműves brutális megveréséről tudósít.²⁴ **II. Rákóczi Ferenc** fejedelem kurucait támogatták a gyergyóiak is, azonban a seregek 1707-es vereségét követően a császáriak végig rabolták és pusztították a vidéket. Ezt a háború gyakori velejárájaként követte a pestis, majd az 1716-os tatár betörés okozott károkat, amit aztán egy még nagyobb pestisjárvány tetézett. A székely jogi kiváltságok elvesztek, s a bevezetett adók is nehezítették helyzetüket. A helyi örménységet nem annyira sújtották a megtorlások, mert a fegyveres mozgalomban nemigen vettek részt, sőt moldvai kereskedelmi útjaik során az osztrákok számára kémkedtek.²⁵ Itt is a kezdetektől fogva létezett az „Örmény Compania”, amely sajátos autonómiát

17 GARDA D. 1992. 11. p.

18 TARISZNYÁS M. 1982. 215. p.

19 ORBÁN B. 1868. 104. p.

20 Szamosújvár, a magyar örmény metropolisz írásban és képekben 2. p.

21 KÖLÖNTE B. 1910.

22 GARDA D. 1992. 18. p.

23 CZÁRÁN I. 1997. 13. p.

24 GARDA D. 1992. 20. p.

25 Uo. 22. p.

biztosított tagjainak. Mindez arra vezetett, hogy egyre jelentősebbek lettek az örmények gazdasági pozíciói: üzletek és kocsmák alapításával megszerezték a gyergyói falvak felvevőpiacát, emellett Moldva felé irányuló állatkereskedelemmel és fakereskedéssel foglalkoztak. A székelyek egyre inkább kárvallottai lettek az örménység térnyerésének, és a gyergyói alkirálybíró a széki tisztviselőkkel egyetemben 1726-ban rendeletet hozott az örmények jogainak korlátozásáról: a vásárba csak nyáron reggel 8, illetve télen 9 óra után mehettek ki, nem tarthattak kocsmát, valamint csak azután vághattak marhát, ha már a székely mészárosok portékája elfogyott.²⁶ Az örmények a Guberniumhoz fordultak jogorvoslatért, amelynek határozata végül is enyhítette a korlátozásokat.

1763 után erőszakkal felállították a székely határőrezredeket, s evvel Gyergyószentmiklós közigazgatása három részre oszlott: az osztrák General Commandónak alárendelt katonacsoport, széki közigazgatás alatt álló nem katonáskodók és az örmény Compania, mindegyik rendelkezett külön bíróval és esküdtekkel.²⁷ Csík-Gyergyó-Kászonszék 1768-ban ünnepélyesen a székelység közé fogadta az itt lakó örményeket, akik aztán a széki bíróság joghatósága alá kerültek 1793-ban, s ezzel megszűnt az erzsébetvárosi örmény főbíró hatásköre a helyiek felett. Ezután a gyergyói Mercantile Forum (Kereskedelmi Törvényszék) élén a választott bíróval intézte az örmények gazdasági és közigazgatási ügyeit. A síki székely ezred katonáit, – ahol a gyergyóiak is szolgáltak – gyakran vezették külföldön háborúkba, s így az otthoni teendőikkel nem tudtak törődni a gazdák, ami anyagi romlás-hoz vezetett. Az örmények nem katonáskodtak, a többségben lévő székely katonaközösség próbálta nagyobb mértékű közterhek vállalására bírni őket, több-kevesebb sikerrel. Eközben az örmény kereskedők kezébe került a Maroson folyó tutajos kereskedelem is.

A gyergyói örmények által alapított Tímárok Céhe (Társasága) és a Kereskedők Céhe (Kongregációja) szabályozta a gazdasági életet. Emellett már a társasági élet igényeinek kielégítésére működött a Legények Céhe (később Legényegylet), a vallásos szervezetek a Szent István Társulat, és a Szentháromság Társulat voltak. 1730-34 között épült a jelenlegi örmény katolikus templom. A gyergyószentmiklói örmény kereskedőket 3 classisba sorolták: az 500 forintnál nagyobb tőkével rendelkezők voltak akik „bécsi portékával” kereskedtek (állatkereskedők, illetve a Maroson folyó tutajos kereskedelemben bekapcsolódók), az 50 forintnál nagyobb tőkével bírók voltak a „brassói portékával” (hazai iparcikkek, élelmiszerek) kereskedők, míg a harmadik osztályba sorolt kereskedőknek nem volt állandó üzletük, hanem a többiektől vásárolt termékeket értékesítették a kiskereskedelemben, azaz a falvak vásáraiban.²⁸ Ebből lehet következtetni az örmények társadalmi tagozódására, s az is jellemző volt, hogy a kereskedők is értettek valamilyen iparűzéshez, s így könnyebben átvészelhették a gazdasági válságokat.

A 17. századtól kezdve működött helyben örmény tannyelvű iskola, amit aztán az osztrák hatóságok 1849-ben szüntettek meg. A század 60-as éveitől lehetőség nyílt ismét arra, hogy a gyerekek 2 éves alapiskolai képzést kaptak örmény és magyar nyelven, majd a magyar iskola második osztályában folytatták tanulmányaikat. Mivel a 19. század végén csökkent az örmény oktatási nyelv iránti igény, 1881-ben az örmény iskola teljesen beleolvadt a magyarba. Gyergyószentmiklóson 1908-ban létesült főgimnázium, amely 1910-ben költözött újonnan elkészült saját épületébe. Az együttélés során már a 18. századtól jól beszéltek magyarul az itteni örmények, és hamarabb elveszítették nyelvüket, mint a szamosújváriak és az erzsébetvárosiak. Napjainkban itt él Erdélyben a legnépesebb örmény katolikus közössége, melynek száma 600 fő.²⁹

26 Uo. 23. p.

27 GARDA D. 1992. 28. p.

28 TARISZNYÁS M. 1982. 213 – 233. pp.

29 Forrás: <http://www.hhrf.org/gyrke/Sematizmus/gyergyo/gysztm-o.html> hozzáférés: 2003. április 15.

Szépvíz

Erdély keleti felében a Gyimesi szoroshoz vezető út mentén fekszik Szépvíz. Az Árpád korban keletkezett település a legenda szerint akkor kapta nevét, amikor Szt. László királyunk a kunok legyőzése után itt itatta meg „táltos” lovát, sőt az is elterjedt, hogy a király itt verte szét a kunokat.³⁰ A faluban az önálló fejedelemség idején „plajások” laktak, akik a szorost őrizték, a gyimesi csángó telepek ez után keletkeztek.³¹ Az első örmény kereskedők 1642-ben, kezdetben ideiglenes jelleggel kaptak engedélyt a letelepedésre, később újabb családok érkeztek.

Száva Péter vezetésével 1734-ben újabb 308 örmény érkezett Szépvízre, akik a kirobbant orosz-török háború elől menekültek.³² Természetesen ennyi embernek nem nyújthatott a falu és környéke megélhetést, így hát nagyon sokan különböző helyekre távoztak. A helybeli örmények megélhetése az állatokkal való kereskedéssel, illetve az állatok hasznosításával függött össze: iparúzóként mészárosok, tímárok csizmadiák, szűcsök, szappanfőzők, gyertyakészítők voltak, de az ezek mellett kereskedtek mezőgazdasági terményekkel, ruházati cikkekkkel, fűszerekkel, fával is. A szoroson által igen jelentős távolsági állatkereskedelmet bonyolítottak le, 1782-ben 10 000 ló, 40 000 szarvasmarha, 300 000 juh volt a forgalom,³³ s elképzelhető, hogy ezen felül csempésztek is át marhákat a határon. Az itteni örmény kereskedelmi törvényszék, a „Mercantile Forum” bizonyos közigazgatási autonómiával is rendelkezett, egyébként Gyergyószentmiklóssal egyetemben a szépvíziek is az erzsébetvárosi örmény főbíró joghatósága alá tartoztak 1793-ig, amikor Csík-Gyergyó-Kászonszék törvényhatósága alá kerültek.

Szépvíztől a Kárpátok gerincének irányába eső Gyimesi völgy a 17-18. században kezdett benépesülni, s a terület meghódításában a helyi örmények is részt vettek.³⁴ A legjobb havasi földeket az örmények bérelték ki, majd vásárolták meg a szépvízi közbirtokosságtól illetve magánszemélyektől. Gyakran a szegényebb csángóknak adták bérbe területeiket az örmények, s mindez nemegyszer elmentéket szült. Itt nemcsak iparral és kereskedelemmel foglalkoztak, hanem gazdálkodással is.

Az örmény katolikus templomot 1763-ban kezdték el építeni, előtte egy kápolna szolgálta a hívek lelki üdvét (a római katolikus templom csak 1896-ban épült fel.). 1846-ban bővítették a kicsi, de igen díszes barokk templomot. Az egyházi anyakönyveket 1756-tól vezették.

Az örmények alapfokú iskolát is fenntartottak, melyben egészen az 1880-as évekig örményül folyt a tanítás. 1910-ben állami iskola létesült helyben, s az örmény iskola megszűnt. Az örmények vallási szervezeteket is létrehoztak: 1730-ban a *Szentháromság Segélyegyesületet*, 1746-ban az *Úr Szenvédése* társulatot, 1830-ban a *Szent János* társulatot, 1897-ben *Oltáregyletet*. Hosszabb ideig csak a legelső maradt fenn, amely még megélte fennállásának kétszázadik évfordulóját, mielőtt 1949-ben feloszlatták.

A szépvízi örmények kaszinót hoztak létre a Szentháromság egyesület tagjai és hozzátartozóik részére. A kaszinó pezsgő miliójéről és kultúra közvetítő szerepéről már Orbán Balázs is lelkendezve írt³⁵. Kölcsonkönyvtár állt a tagok rendelkezésére, és gyakran bálakat és színi előadásokat is tartottak itt. A közösségi épületek és a módos lakóházak az isten háta mögött lévő csiki falu központjának városias külsőt kölcsönöznek. Általában elmondható, hogy az itteni örmények civilizációs tényező-

30 ORBÁN B. 1868. II. kötet 75. p.

31 BOGOS M. 1997. 42. p.

32 SZÁVA T. S. 1997. 10 – 11. pp.

33 BALÁS G.-IVÁN G. – KORBULY D. 71. p.

34 TANKÓ GY. 1988. 71 – 73. pp.

35 ORBÁN B. 1868. 75. p.

nek számítottak, ők terjesztettek el újfajta építkezési módokat, élelmiszereket, iparcikkeket és egyéb termékeket.

A kapitalista fejlődésből Szépvíz szinte teljesen kimaradt, a gyimesi vasút pedig egyes állítások szerint éppen a benne rejlő lehetőségeket fel nem ismerő és földjeiket féltő helyi örmények lobbizásának következtében került el a települést.³⁶ 1894-ben Szépvíztől Csíkszeredára (vármegyei központ) helyezték a főszolgabírói hivatalt, s bár 1910-ben a felcsíki járás kettéosztásának eredményeképpen megalakult a szépvízi járás, a falu már csak egy periférikus agrár régió központja volt.

Napjainkban az örmény katolikus plébánia a latin szertartású filiájaként működik, mindössze 3 hívővel.³⁷

Örmény etnikai tudat

Előszereettel használták a magyar-örmény elnevezést önmagukról szólva a kettős kötődést érző örmény származású honfiak. Így sajátos módon magyar anyanyelvű, etnikai eredetű társadalmi csoportot képeztek. E magyar-örmények közé sorolhatjuk azokat is, akik már sem nyelvükben, sem vallásukban nem vallották magukat örménynek, de kultúrájuk, származásuk és rokoni kapcsolataik összekötötték őket. Így összesített számuk jóval meghaladja a korban a tízezret, maga Szongott Kristóf 15 000 főről beszél³⁸, ami a korabeli 13,7 milliós ország lakosságának egy ezreléke.

Az örmény neofiták egyenesen azonosították magukat a magyarsággal, amelynek nemzetfelfogása a korban tökéletesen egyezett abban, hogy az országban mindenki vagy már magyar, vagy azzá lesz. Az örmények számtalan történeti példát tudnak felsorolni, hogy mikor vállaltak sorsközösséget a magyarsággal és miben gazdagították annak kultúráját. A magyar-örmény „egymásra találást” szerencsére az azóta eltelt viharos esztendőök sem bontották meg, szemben például a zsidósággal, amely a dualizmus korában hasonlóképpen gondolkodott, de hamarosan azt kellett tapasztalják, hogy ők „nem eléggé magyarok”.

Szétszóródás és asszimiláció a 20. században

Az 1915-ös törökországi örmény genocídiumot követően mintegy hetven törökországi örmény menekültnek adott hazánk menedéket. Kezdetben nagy volt a kulturális különbség köztük és a magyar-örmények között, de a további generációk alatt már elhalványult mindez.

A dualista állam és ideológia bukása magával hozta aztán a magyar-örmény szubkultúrájának gyors elhalását is. Az első világháborút lezáró trianoni békediktátum következményei az örményeket is igen drasztikusan érintette. A földtulajdonosok birtokai jórészt a Romániához és Jugoszláviához csatolt területeken feküdtek, azonban sokukat társadalmi pozíciójuk, állasuk a fővároshoz kötötte, a határokon túlra került középosztálybeli családok a magyar államigazgatás az megszűnése miatt munkanélkülivé váltak. E két réteg tagjai jellemzően a megmaradt magyarországi területekre (elsősorban Budapestre) költöztek, s jelentős lecsúszást szenvedtek el a társadalmi ranglétrán. Nem jártak jobban az Erdélyben maradók sem: egyrészt az 1921-es romániai birtokreform alakmával földterületeket vettek el tőlük, másrészt a városszerkezet átalakulásával (modernizáció, románok tömeges betelepítése) négy településük végképp elveszítette örmény jellegét. Románia regáti részében az erdélyinél

36 VÁKÁRT. 1888. 30. p.

37 Forrás: <http://www.hhrf.org/gyrke/Sematizmus/felcsik/szpeviz.html> hozzáférés 2006. november 1.

38 Arménia 1992. évf. 342. p.

jelentősebb örmény kisebbség élt, és 1915 után újabb családok érkeztek keletről; azonban közülük, akik Erdélybe kerültek már a román etnikum irányában asszimilálódtak. A Romániában maradt magyar-örmények közül jelentős közéleti szerephez jutott **Jakabffy Elemér**³⁹, aki az Országos Magyar Pártban és a Magyar Kisebbség c. folyóirat szerkesztőjeként tevékenykedett. Az 1930-as népszámlálás alkalmával 159 örmény nemzetiségű és 251 örmény vallású (katolikus és örmény keleti) személyt találunk a Székelyföldön. Meglepő a korreláció alacsony foka: Gyergyószentmiklóson például a 171 örmény katolikusból csak 20 tartotta magát örmény nemzetiségűnek, az örményt pedig senki sem jelölte meg anyanyelvként. A kisebb településeken -ahol templom híján az örmény katolikus vallás gyakorlására nem volt lehetőség- örmény nemzetiségűnek vallották magukat olyan személyek, akik nem voltak örmény katolikus vallásúak. Ezzel szemben Szépvízen nagyjából egyeznek a számadatok: 48 örmény nemzetiségűt, 53 örmény katolikusot, de mindössze 6 örmény anyanyelvű személyt írtak össze.⁴⁰

A második világháború és az azt követő kommunista diktatúrák tovább rombolták az örménység társadalmi pozícióit. Erdélyben miután az északi terület másodszer is román uralom alá került, tömegesen hagyták el az országot a magyar-örmények, volt, aki meg sem állt Nyugat-Európáig, vagy Amerikáig, de a többség Magyarországra igyekezett. A kommunista hatóságok a közösségi és egyéni földbirtokokat valamint a városi örmények üzleteit, gyárait s egyéb ingatlanait elvette, és több esetben előfordult, hogy a „gazdag” örményekből a román titkos szolgálat verte ki, hogy „hova rejtették az arányaikat”. Jellemző, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségű örmény származású emberek maradtak helyben, illetve megindult egy lefelé irányuló társadalmi mobilitás: sok ügyvéd például nem praktizálhatott, és kénytelen volt alacsonyabb presztízsű állást keresni magának.⁴¹

Az örmény katolikus közösség ma alig több mint 800 lelket számlál Románia területén. Élükön Exc. és Ft. Dr. **Jakubinyi György** apostoli kormányzó áll „ad nutum Sanctae Sedis”, aki egyúttal gyulafehérvári római katolikus érsek is. Ma a Székelyföldön örménynek lenni elsősorban csak az örmény katolikus vallás gyakorlását jelenti. Kevés kivétellel mindenki örmény származású magyarnak tartja magát. Ugyanakkor a szocialista rendszer bukását követően -a magyarországi örményekhez hasonlóan- az erdélyi örmények is egyfajta kulturális önfelfedezési programot indítottak el, és Szamosújváron az *Arménia Új Folyama* címmel időszaki kiadványt jelentetnek meg, kulturális rendezvényeket és tudományos konferenciákat szerveznek. Ennek sikere alapján örvendhetünk annak, hogy ez az érdekes színfolt a 3. évezred elejére nem tűnt el Erdély etnikai palettájáról.

E kisebbség asszimilálódott a legtokéletesebben és leggyorsabban a térségben. A zsidóság mellett az örménységgel kapcsolatban is felvethető az „asszimilációs-szerződés” modellje, amennyiben a társadalmi érvényesüléssel párhuzamosan magyarrá váltak. Ez azonban nem pusztán érdekszövetség volt, és az örmények érzelmeikben is teljesen magyarrá váltak, és a későbbiekben sem zavarta meg semmi a két nép viszonyát. Az örmény polgárok „civilizátor” szerepet tölthettek be Erdélyben korszerű iparcikkek kereskedelem által való elterjesztésével, és a nagyobb városok polgárságának alkotó részét adták.

39 Jakabffy Elemérre vonatkozóan lásd a fiáról szóló írást: BALAHÓ Z. – GÁL V. 2005. Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképektől a régészeti bibliográfiáig. In: Történeti Muzéológiai Szemle 5. 75 – 128. pp.

40 MISKI GY. 2001.

41 Ezen információk forrásai „oral history” interjúk, melyek fellelhetőek a szakdolgozatomban: Tóth József: Hazai örmények az ezredvégén. 2001. SZTE Szociológia Tanszék.

IRODALOM

- AJTONY Gábor – AJTONY Zsuzsa 2008. Gyökerek és hajtások: csíki örmény családok múltja és jelene. 1. rész In: Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek XII. évfolyam 136. szám, 2008. június. 12 – 15. pp., 2. rész In: Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek XII. évfolyam, 137 – 138 szám, 2008. július – augusztus 20 – 23. pp.
- Az 1850 – 1990. évi népszámlálások megyénkénti adatai és megyehatáros térképei mágneslemezen. 1992. Készítette Pergel Józsefné. Bp.
- BALAHÓ Zoltán – GÁL Vilmos 2005. Jakabffy Imre életútja a nemzetiségi térképektől a régészeti bibliográfiáig. In: Történeti Muzeológiai Szemle 5.
- BALÁS Gábor – IVÁN Géza – KORBULY Domokos. Régi együtt élők. In: Balás Gábor (szerk.): A székely művelődés évszázadai. (Az örményekről szóló rész a 69 – 71. oldalakon található.)
- BOGOS Mária 1997. A szépvízi örmény közösség. Bp.
- BONA Gábor 1995. Az 1848/49-es szabadságharc örmény hősei. Bp.
- CZÁRÁN István 1997. Az erdélyi örmények rövid története jogi megközelítésből. EÖGYE 1997. november
- Erdély története. II.-III. köt. (Főszerk: Köpeczi Béla)
- Erdélyország statisztikája. 1847. Kolozsvár.
- GARDA Dezső 1992. Gyergyó a történelmi idő vonzásában.
- KEPECS József 1991. Erdély településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása 1850 – 1941. Bp.
- KÖLÖNTE Béla 1910. Gyergyó története. Gyergyószentmiklós.
- LÁNG Lajos 1884. Magyarország népességi statisztikája Bp.
- Magyar Statisztikai évkönyv 1881.
- MISKI György 2001. Székelyföld és Erdély [CD ROM elektronikus dokumentum] Bp.
- ORBÁN Balázs 1868. A Székelyföld leírása. II. kötet. Pest.
- PÁL Judit 1995. Örmények a Székelyföldön (a 19. század közepéig).
- PÁL Judit 1996. Az erdélyi örmények és beilleszkedésük a magyar társadalomba. In: Limes 1996/3. szám 45 – 51. pp.
- PÁL Judit 1996. Az örmények a Székelyföld gazdasági életében a 19. század közepéig. In: Tradíciók és modernitás. Közép és Kelet-Európai perspektívák. Bp. 35 – 50. pp.
- PÁL Judit 1997. Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. In: Erdélyi Múzeum 1997/3 – 4. 104 – 120. pp.
- SZÁVA Tibor Sándor 1997. Legenda és valóság. In: Arménia 1997/3. 10 – 11. pp.
- SZÁVA Tibor Sándor 2000. A csíkszépvízi Száva család. Csíkszereda.
- SZONGOTT Kristóf 1898. A magyarhoni örmény családok genealógiája. Szamosújvár.
- SZONGOTT Kristóf 1901 – 1903. Szamosújvár szab. kir. város monográfiája 1700 – 1900. I – IV. köt. Szamosújvár.
- TANKÓ Gyula 1988. Az örmények a Gyimes völgyében. In: Honismeret 1988/5. XXVI. évf. 71 – 73. pp.
- TARISZNYÁS Márton 1982. A gyergyószentmiklósi örmények In: Gyergyó történeti néprajza. Bukarest. 213 – 233. pp.
- VÁKÁR Tibor 1888. A Székelyföld építészszemmel. Bp.

A SZLOVÁKIAI FORGÁCH MÚZEUM GÍMESBEN

Huszár Mihály

A Forgách família 13. században épült családi vára, a romjaiban is szép gimesi (régiesen: ghymesi) vár, a Tribecs hegység szélének egyik legszebb nyúlványán, 514 méteres magasságban áll, a szlovákiai Nyitrától keletre. (1 – 2. kép) A hegy aljában elterülő Gímes (szlovákul Jelenec) település közel 2000 fős lakosából, a 2001-es népszámlálás alapján 36 % a magyarság aránya. (A 2011-es népszámlálás adatai, a várakozások szerint, rosszabb eredményt fognak kihozni.) Az észak-nyugati magyarság legészakabbi falvai évszázadok óta Nyitra vármegyéhez tartoztak, egyúttal itt húzódik a szőlőtermesztés és a bortermelés északi határa is. Gímes korán kiemelkedett a környékbeli falvak közül, hiszen már a középkor óta vásáros helyként bizonyos előjogokkal bírt. Nem véletlen tehát, hogy a Forgách uradalom központjává emelkedett. A magyar lakosság a mai napig erősen őrzi hagyományait, nyelvét és viseletét. A Forgách kastély megújult épülete és nem messze tőle a 13. századból származó, de a 18. században barokk stílusban átépített, római katolikus plébániatemplom is a település központjában található. (3. kép)

A Forgách grófi család múltjával 2005 óta **Miroslav Eliáš** történész, a nagysurányi (ma Šurany) Synagóga-Mestské Múzeum (Városi Múzeum és Zsinagóga) igazgatója foglalkozik. Ugyanő a gimesi múzeum alapításában is vezető szerepet játszott. Az adatgyűjtése során jutott el Gímesbe, ahol a helyiek először kicsit furcsán néztek a várból lejövő és a táskájában Forgách bélyeges téglákat cipelő fiatalemberre. Egy másik személy is egyre többször fordult meg

1. kép – A gimesi várrom napjainkban (Fotó: Miroslav Eliáš)

2. kép – A gimesi vár 19. századi ábrázolása

3. kép A felújított Forgách kastély (Fotó: Huszár Mihály)

a településen: ő lett a múzeum másik alapítója, a pöstyéni **Vladimir Forgách**. A gimesi múzeum létrejötté jó példa arra, hogy lehetséges visszatérni őseinek székhelyére egy elűzött nemesi családnak. A Forgách leszármazottak 2005-ben hozták létre a *Forgách de Ghymes Polgári Társulást*. Ez a szervezet a családhoz köthető helyszínek és történeti emlékek felkutatására, dokumentálására és a lehetőségekhez mért felújítására alakult. Az elmúlt években sikerült rendbe hozni az ősök sírjait, amelynek során nem csak a Szlovákiában, hanem a Magyarországon található helyszínekre is eljutottak. A társulás évente tart megemlékezéssel egybekötött találkozót a kastélyban és a várban. Az eredetileg 1722-ben épített, majd az évszázadok folyamán kibővített kétszintes kastély 19. századi kápolnájában például Vajk megkeresztelése és magyar szentek is láthatóak a freskókon. Az elkövetkező években céljuk az, hogy a kápolna teljes felújítása megtörténjen, valamint újabb relikviák, fényképek és dokumentumok kerüljenek a gyűjteménybe. A Forgáchok kezdetben természetesen a várban laktak, a kastélyba 1814-től költöztek le. Akkoriban ott a barokk berendezés mellett, a családi ősgaléria és a trófea gyűjtemény kapott helyet. A leghíresebb lakó, **gróf Forgách III. Károly** (1825 – 1911) neves író, vadász és a muflon magyarországi meghonosítója volt. Hatalmas trófea gyűjteményének egy része utóbb a Magyar Mezőgazdasági Múzeumba került. Az utolsó birtokos **gróf Forgách V. Károly** (1880 – 1947) volt, aki elsősorban Magyarországon, Marcali-Gombán élt. 1945 után a gimesi kastélyt államosították, a berendezéseket múzeumokba szállították, az épületet iskolai és tanácsi célokra hasznosították. A kastélyparkot felparcellázták és házakkal építették be. Az 1980-as évekre nagyon

4. kép – A 2009-ben berendezett tiszaszoba
(Fotó: Miroslav Eliáš)

leromlott az épület állapota, hiszen csak kisebb javításokat végeztek el rajta. 2009-re – egy európai uniós pályázat segítségével – a kastély legnagyobb részét sikerült felújítani. Az uniós és állami támogatás mellé, a Községi Hivatal önkormányzati forrást biztosított és a munkálatokat végeztette el. A Polgári Társulás pedig a kápolna ajtaját csináltatta meg. (Az épület kisebb részében ma még egy büfé üzemel.)

A kastélymúzeum fenntartója a település, amely egy „mindenest” is alkalmaz: **Borbély Rozália** a kezdetek óta részt vesz a Forgách múlt és a gimesi magyarság tárgyi kultúrájának gyűjtésében. (A kezdeti időkben **Timoranský Ilona** is jelentős szerepet vállalt a szervezési munkálatokban.) A kastélyban jelenleg három állandó kiállítással ismerkedhet meg a látogató. 2009-ben nyílt meg a Forgách család múltját felidéző, több szobában látható gyűjtemény, valamint egy gimesi tiszaszobát bemutató néprajzi tárlat, ahol a helyi zabolralji magyarság eredeti népviselete is megtekinthető. (4. kép) 2011. március 5-én nyílt meg egy másik állandó néprajzi kiállítás a kastély pincéjében. Itt több termen keresztül mutatják be a helyi gazdálkodás, a szőlőművelés tárgyi örökségét. A szoba- és konyhaberendezések mellett külön hangsúlyt kapott a népi textilipar mind teljesebb bemutatása is. A településen tevékenykedik a *Gimesi Hagyományörző Csoport*, amelynek a tagjai az élő néphagyományt népszerűsítik, viszik a község jó hírét.

Az állandó Forgách-kiállításban a várból származó tárgyaktól kezdve, a 18. századi festményeken

5. kép – Részlet a Forgách Múzeum kiállításából
(Fotó: Miroslav Eliáš)

keresztül, az utolsó grófi család használati tárgyaiig sok minden megtalálható. (5. kép) A várásatásokból származó puska- és ágyúgolyókat, lószerszámokat, bélyeges téglákat a vágsellyei (ma Šala) archeológiai kör adományozta. A várkápornából származik egy monstrancia (szentségtartó), egy címeres kehely, egy püspöki pálca és egy szép oltárkép is. A régi kastély-berendezésekből elsősorban címeres tányérok, tálak és evőeszközök, valamint néhány díszesen faragott bútor látható. A családi ősgaléria legnagyobb része a csejtei (ma Čachtice) kastélymúzeumban nyert elhelyezést, de több másolat mellett **Forgách XI. Miklós** királyi kamarás 18. század végéről származó portréja itt kapott helyet. (Ez kölcsönszerződés alapján van itt a szepességi Márkusfalváról, a mai Markušovcéről.) Forgách III. Károly trófeái közül is jó párat sikerült beszerezni. A kései leszármazottak mindig elcsodálkoznak a folyamatosan bővülő, új ágakkal kiegészülő családfán. Minden évben megtartják a várkáporna Szent Ignác napjára eső hagyományos búcsúját. A Polgári Társulás újította fel a többnyelvű mise szokását, amelyen a falusiak is rendszeresen részt vesznek. A gimesi várat 2002 óta a *Leustach Társulás* újítja fel. Ennek eredményeként a régi lakótorony néhány szintje is hamarosan elkészül. A vár alatt egy szelídgesztenyés erdő fekszik, amelyet még a Forgáchok telepítettek és amelynek a termését a helyiek a mai napig gyűjtik. Amint mondják: „*Néha csak úgy gondolunk egyet és felszaladunk a várba.*”

A Marcali Városi Helytörténeti Múzeumot 2010-ben kereste meg a Polgári Társulás, hogy a város gombai városrészében élt Forgách-ágról anyagot gyűjtsenek, valamint leróják a tiszteletüket a te-

metőben nyugvó Forgáchok sírjánál. A marcali múzeumban található **Forgách Gergely** reneszánsz sírköve, amely 1893 és 1951 között a gombai kastély udvarán állt, de akkor összetörték és elásták. A maradványokat 2002-ben restaurálták. A marcali és gimesi múzeum együttműködése során eddig nem ismert fényképek, eredeti dokumentumok és visszaemlékezések kerültek elő, amelyek segítettek a családi múlt fehér foltjainak tisztázásában. Forgách V. Károly badacsonytomaji villájának és **Forgách Franciska** balatonfenyvesi nyaralójának is sikerült nyomára akadni. Olyan érdekes és megdöbbentő történeti adat is előkerült, amely szerint a marcali **Noszlopy Gáspár** (1820 – 1853) 1848-as somogyi kormánybiztos és gerillavezér kivégzését saját gombai „szomszédja”, **gróf Forgách Móric** (1813 – 1880) császári alezredes, a korabeli 1. zsandárezred parancsnoka hajtotta végre!

Az 1910-ben **bártfai Szabó László** által összeállított első családtörténeti könyv után, a legújabb kutatási eredményeket tartalmazó kötetet a Forgách de Gimes Polgári Társulás adta ki, 2010-ben. Ezt már Miroslav Eliáš írta „*Forgáchovci. Šľachtický rod z Gýmeša*”, (Forgáchok. Nemesi család Gimesről) címmel.

A Forgách Múzeumban található tárgyakat, kapcsolódjanak bár a Forgáchok múltjához, vagy a zoboraljai magyarság néprajzához, a helyi lokálpatrióták és a Polgári Társulás tagjai alig 6-7 év alatt, elismerésre méltó lelkesedéssel gyűjtötték össze. Különösen érdekes, hogy ezáltal milyen sokrétű, egymásba kapcsolódó gondolkodásmód jelenik meg a Forgách múzeumban. Egyrészt a ma közel 200 tagú Forgách család állított itt emléket az őseinek, amely már 2-3 generáció óta nagyrészt szlovák anyanyelvű, de büszkén őrzi Forgách identitását. Másrészt a múzeum fontos szerepet tölt be a zoboraljai magyarság öntudatának őrzésében, hiszen a vegyes házasságok, az el- és beköltözések, valamint az asszimiláció miatt ennek a magyar közösségnek a létszáma is fogyatkozóban van. A múzeum azonban segíthet az átalakuló lakosságnak abban, hogy megismerje és megértse a település alapítóinak gyökereit és örökségét.

IRODALOM

- Gimes évszázadai (1113 – 2003). 2003. Szerk.: Fehér Sándor. Pozsony.
- ELIÁŠ, Miroslav. 2010. *Forgáchovci. Šľachtický rod z Gýmeša* (Forgáchok. Nemesi család Gimesről). Trenčín.
- HUSZÁR Mihály. 2011. *Forgách Gergely reneszánsz sírköve 1515-ből. (A Forgách család Gombán 1812 – 1945) Négy nyelvű kiállítás-vezető.* Marcali.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Baják László	történész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Bartha Éva	történész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Bencze Géza	történész, ny. főigazgató-helyettes, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest
Bezzeg Mária	muzeológus, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest
Csapó Katalin	muzeológus, etnográfus, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest
Erdős Kristóf	történész, muzeológus, Sziklakórház Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely, Budapest
Fejtl Írisz	történész, muzeológus, Tomory Lajos Pedagógiai és Helytörténeti Gyűjtemény, Budapest
Fejér László	mérnök, muzeológus, ny. igazgató, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Könyvgyűjtemény, Budapest
Gál Vilmos	történész, főmuzeológus, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Gyulai Éva	történész, tanszékvezető egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Miskolc
Horváth László	történész, muzeológus, múzeumigazgató, Damjanich János Múzeum, Szolnok
Huszár Mihály	történész, muzeológus, Marcali Helytörténeti Múzeum, Marcali
Komiszár Dénes	történész, Nyíregyháza
Merczi Miklós	történész, muzeológus, főosztályvezető, Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest
Mészáros László	történész, muzeológus, Arany János Muzeális Gyűjtemény és Kiállítóhely, Nagykőrös
Oravec-Kis Éva	történész, múzeumpedagógus, Gödöllői Királyi Kastélymúzeum, Gödöllő
Őriné Nagy Cecília	művészettörténész, muzeológus, Városi Múzeum, Gödöllő
Pintér János	történész, muzeológus, c. főigazgató-helyettes, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
S. Nagy Anikó	történész, muzeológus, ny. igazgató-helyettes, Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, Budapest
Tóth István	történész, muzeológus, osztályvezető, Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Tóth József	muzeológus, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest
Závodi Szilvia	történész, muzeológus, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest

ÚTMUTATÓ

a Történeti Muzeológiai Szemlében megjelenő kéziratok formai elkészítéséhez

Kérjük a Szerzőket, hogy kéziratukat a Magyar Tudományos Akadémia érvényes helyesírási szabályzata szerint, digitálisan, illetve A/4 egyik oldalára nyomtatva készítsék el. (Folyamatos lapszámozással, 12 pontos Times New Roman betűtípussal, 1,5 sortávolsággal, 3 cm-es margóval, sorkizárással, Microsoft Word 6.0, vagy annál újabb *.doc formátumban) A mellékletek (rajz, fénykép, térkép stb.) helyét a szövegben jelölni kell, pl.: (1. kép)

A szöveget ne formázzák, kivéve a bekezdéseket és jegyzetszámemelést, ugyanakkor jelöljék a kiemléseket, kurziválásokat egyszerű aláhúzással.

Földrajzi nevek esetében kívánatos a közigazgatási beosztást (megyét) zárójelben megadni, pl.: Aszód (Pest m.). Olyan magyar helységek előfordulása esetén, amelyek a mai Magyarország határain túl vannak, meg kell adni a jelenlegi nevet is: pl.: Kolozsvár (Kolozs m.) – ma Cluj (Románia), vagy Felsőőr (Vas m.) – ma Oberwart (Ausztria). Ilyen helynevek felsorolása esetében mindig az 1913-as közigazgatási beosztást kell alapul venni.

Jegyzetek

Minden hivatkozás, utalás és megjegyzés *lábjegyzet*be kerüljön, amelyet a vonatkozó oldal alján folyamatos számozással kérünk feltüntetni.

A jegyzeteket az alábbi szempontok szerint kell elkészíteni:

- 1 SZABÓ I. 1961. 46. p.
- 2 PEVETZ, W. 1983. 77 – 85. pp., 119 p.
- 3 SZAKÁLY F. 1993. 35. p.
- 4 MURÁDIN J. 1998. 16 – 21. pp.

Tehát a jegyzetben csak a szerző vezetéknevét és a keresztnév kezdőbetűjét (ha szerző nincs, a cím egy-két kezdő szavát), a kiadás évét és az idézett hely lapszámát adjuk meg. A mű többi adatát az irodalomjegyzék hozza. Nem magyar szerzők esetében is mindig előre kerül a vezetéknev, majd vesszővel elkülönítve a keresztnév kezdőbetűje.

Irodalom

Az irodalom összeállításánál különbséget teszünk az önálló munkák, folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben megjelent tanulmányok között. A megadott irodalmat a szerzők neve szerint alfabetikus sorrendben a dolgozat végén kell felsorolni. A kiadót nem kell szerepeltetni. Pl.:

MURÁDIN Jenő 1998. Thorma János 1848-as képei. Kiskunhalas.

PEVETZ, Werner 1983. Lebensverhältnisse von Altenbauern und Altbäuerinnen. Wien.

SZABÓ István 1961. A parasztság történelmének problematikája Magyarországon a kapitalizmus korszakában. In: Századok.

Rövidítések

A rövidítések jegyzékét, az általános gyakorlatnak megfelelően mindenki maga készíti el. Pl.:

MGtSZ Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. Folyóirat. Bp.

MMgMK Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. Évkönyv. Bp.

Fol. Hist. Folia Historica. Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Évkönyve. Bp.

Mellékletek

A képmellékleteket számozottan, digitális formában kérjük (jpg, tif). A képjegyzéken fel kell tüntetni a megnevezést, az évszámot, továbbá a fotós nevét is.

A statisztikákat célszerű számítógépes formában elkészíteni.

A tanulmányokhoz a dolgozat terjedelmének 1/10-ét meg nem haladó német, vagy angol nyelvű összefoglalót kérünk.

A szerzőket bemutató rovathoz az alábbi adatokat kérjük: a szerző neve, végzettsége, foglalkozása, beosztása, munkahelye.

Levélcímünk: Magyar Múzeumi Történész Társulat
1088 Budapest
Múzeum krt. 14 – 16.

e-mail: szultanb@yahoo.com

web: www.mamutt.hu

A TMSZ Szerkesztőbizottsága

TARTALOMJEGYZÉK

Történeti Muzeológiai Szemle 12.

I. TANULMÁNYOK

- 7 Gyulai Éva
A besztercebányai Kraudy család öröksége. Egy polgárcsalád a 17 – 19. században
- 25 Oravec-Kis Éva
Kilián Frigyes gödöllői pincemester és kereskedő (1865 – 1922). Betekintés Gödöllő társadalmába a 19 – 20. század fordulójának évtizedeiben
- 39 Gál Vilmos
Magyar kézművesek, kisiparosok és kereskedők a világkiállításokon 1851 – 1911 között*
- 51 Závodi Szilvia
Hétköznapi propaganda. A legyezőtől a porcelán bögréig
- 63 Feitl Írisz
A Múzeumok és Műemlékek Országos Központjának megszüntetése és a múzeumok irányításának új keretei 1952-ben

II. KÖZLEMÉNYEK – MÓDSZERTAN – MŰHELY

- 83 **A Magyar Múzeumi Történész Társulat közgyűlésének jegyzőkönyve, 2012. december 12.**
- 89 Pintér János
A Magyar Múzeumi Történész Társulat által szervezett szakmai napok, 2001 – 2009
- 93 Bartha Éva
XII. Országos Történész Muzeológus Szakmai Továbbképzés. Sátoraljaújhely, 2011. június 22 – 24.
- 99 **A 2011. évi Wellmann Imre díjazott**
- 101 Csapó Katalin
Luxusipar, avagy a cukrársziparosok és a svájci bevándorló cukrászok a 18 – 19. században*

- 111 Bencze Géza
**Kétszemélyes vállalkozásból virágzó részvénytársaság. Walser Ferenc, tűzoltó-
szerek és harangok***
- 121 Fejér László
**Birtokosok ármentesítő társulatai a magyar vízgazdálkodás 19. századi törté-
netében***
- 133 Merczi Miklós
A városi közlekedés ipari kiszolgálói a dualizmus korában*
- 143 S. Nagy Anikó
Séta a drágaság palotájában*
- 153 Mészáros László
A balásfalvi Kiss család hagyatéka a nagykőrösi múzeumban
- 159 Mészáros László
Egy halotti címer az Arany János Múzeum gyűjteményéből
- 163 Komiszár Dénes
A Horthy-család Szabolcs megyében
- 171 Huszár Mihály
Egy marcali építészdinasztia utolsó sarja, Csomós László (1914 – 1994)*
- 183 Erdős Kristóf
„Mindig elsorangú példával járt elől!” Gróf Andrássy Ilona főápolónő hagyatéka a Sziklakórházban
- 191 Bezzeg Mária
A globalizáció hatása a muzeológiára. Egy írás 1998-ból és mai reflexiók a témára

III. KIÁLLÍTÁSOK

- 201 Óriné Nagy Cecília
„Birodalmam alatt...” – Gróf Grassalkovich Antal. Gödöllő mezőváros élete a 18. században. Kiállítás a Gödöllői Városi Múzeumban (2011. március 5. – 2011. október 2.)
- 205 Baják László
Magyar alkotmánytörténeti kiállítás Batumiban

IV. KÖNYV- ÉS FOLYÓIRAT SZEMLE

- 213 Szemere István – Szemere Zsuzsa: **Söröskorsók könyve** (Tóth István)
- 215 Örsi Julianna: **Jegyzőgenerációk. A vidéki értelmiség szerepe a mezővárosi fejlődésben.** (Horváth László)

V.
KÁRPÁT-MEDENCEI KÖRKÉP

- 221 Tóth József
Örmények a székelyföldi vármegyék településein a 19. századi népszámlálások tükrében
- 233 Huszár Mihály
A szlovákiai Forgách Múzeum Gímesben
- 239 **E SZÁMUNK SZERZŐI**
- 241 **ÚTMUTATÓ**
- 243 **TARTALOMJEGYZÉK**

A *-gal jelzett írások a 2011. évi sátoraljaújhelyi Országos Történelem Muzeológus Szakmai Továbbképzésen elhangzott előadások szerkesztett változatai.

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Nemzeti Múzeum és a
Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága
támogatásával jelent meg

*Nemzeti
Kulturális
Alap*

ZALA MEGYEI MÚZEUMOK
IGAZGATÓSÁGA

ISSN 1588 – 8207

Felelős kiadó a Magyar Múzeumi Történész Társulat elnöke

Nyomta és kötötte: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: Dr. Tomcsányi Péter
Készült 300 példányban